ВОЛОДИМИР РУТКІВСЬКИЙ

Ажури і підводний човен

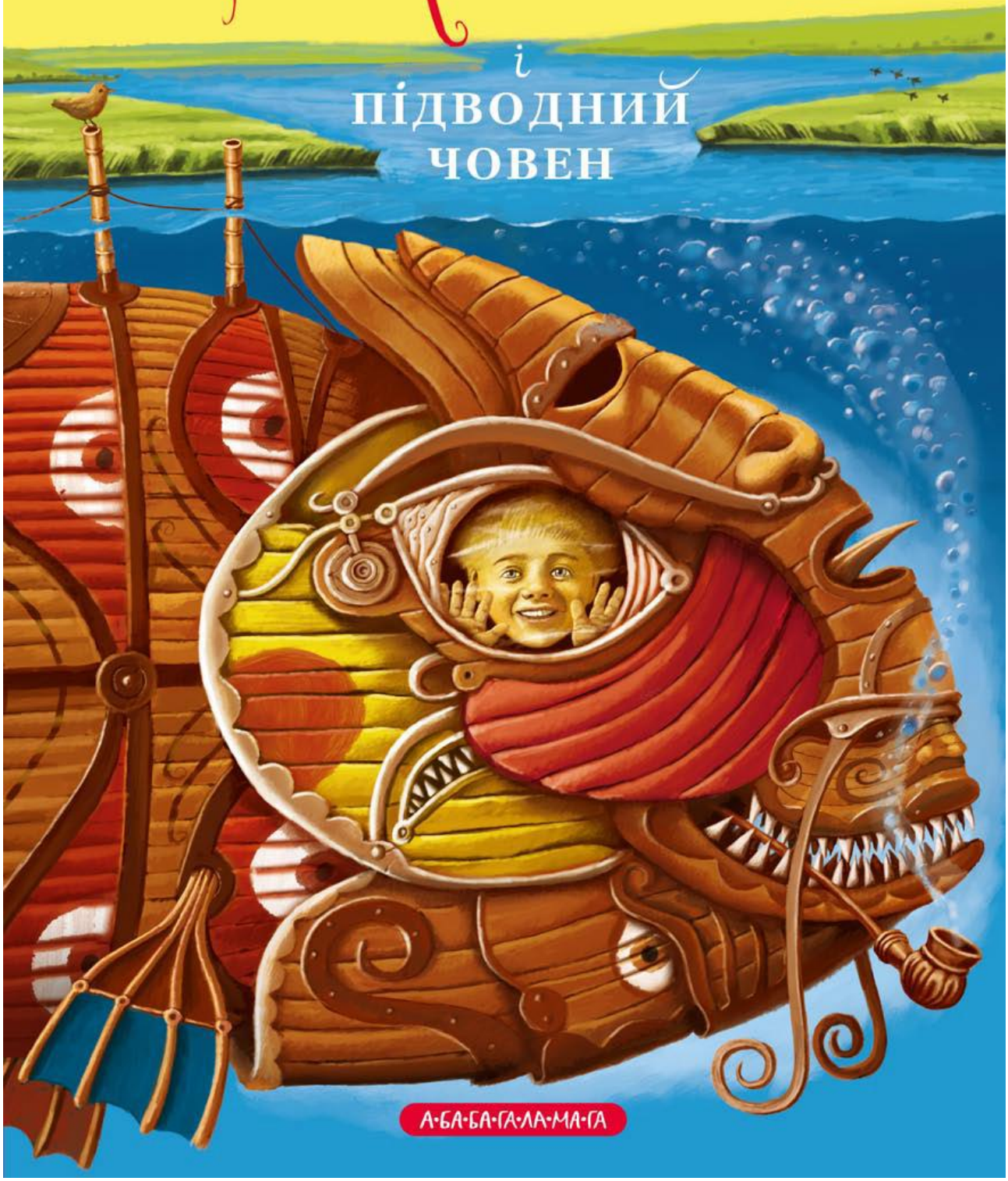

А·БА·БА·ГА·ЛА·МА·ГА

Володимир Рутківський

ДЖУРИ І ПІДВОДНИЙ ЧОВЕН

ББК 84.4 УКР6
Р90

«Джури і підводний човен» — заключна книга
захоплюючої історичної трилогії «Джури».
У цьому романі Володимир Рутківський знову постає
блискучим оповідачем і чарівником слова.
На тебе, любий читачу, чекають неймовірні пригоди,
шалені звитяги і нові відкриття.
Разом з героями роману ти оборонятимеш Київ,
перепливеш неприступні дніпровські пороги,
розвідаєш таємниці підземної Хортиці,
штурмуватимеш Очаківську фортецю.
Ти також дізнаєшся, як Санько допоміг Грицикові
стати непереможним воїном-характерником,
чому Демко Дурна Сила знову змінив своє прізвисько,
і як Телесикові з Чорториєм вдалося винайти
підводний човен і перепливти на ньому Чорне море.
А небезпеки… На те вони й небезпеки, аби їх долати.
На жаль, чудовий художник нашої трилогії
Максим Паленко так перейнявся характерництвом,
що в пошуках нових вражень вирушив у суворі
козацькі мандри, у яких зламав собі руку,
і не встиг у призначений час завершити всіх ілюстрацій...

Художник
Максим Паленко

Володимир Рутківський
ДЖУРИ І ПІДВОДНИЙ ЧОВЕН
Заключна книга трилогії «Джури»

Текст © Володимир Рутківський, 2010
Ілюстрації © Максим Паленко, 2010

Видавництво «А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА», 2011

Ексклюзивне право на видання цієї книги належить
«Видавництву Івана Малковича
«А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА».

Видавництво «А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА»:
Свідоцтво: серія ДК, № 759 від 2.01.2002

Адреса видавництва: 01004, Київ, вул.Басейна, 1/2
E-mail: ivan@ababa.kiev.ua

Поліграфія: Білоцерківська книжкова фабрика. Зам. 10-350

ISBN 978-617-585-015-2

Володимир Рутківський

Джури

і

ПІДВОДНИЙ ЧОВЕН

Заключна частина трилогії «Джури»

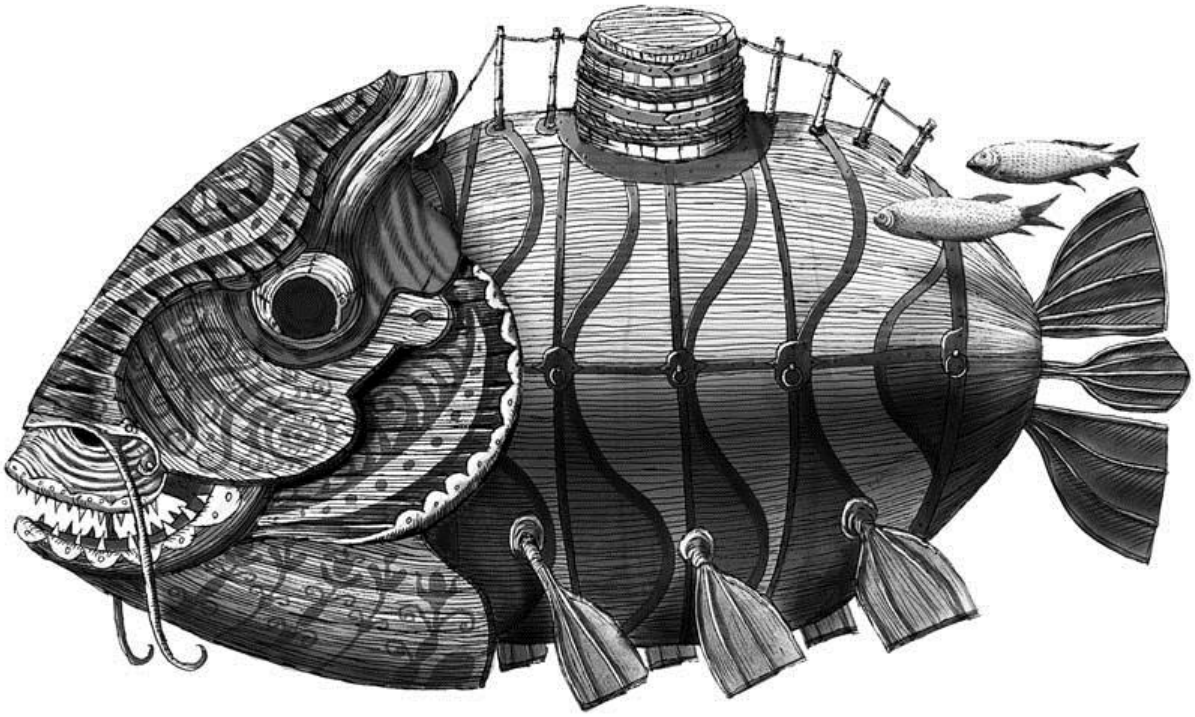

А·БА·БА·ГА·ЛА·МА·ГА

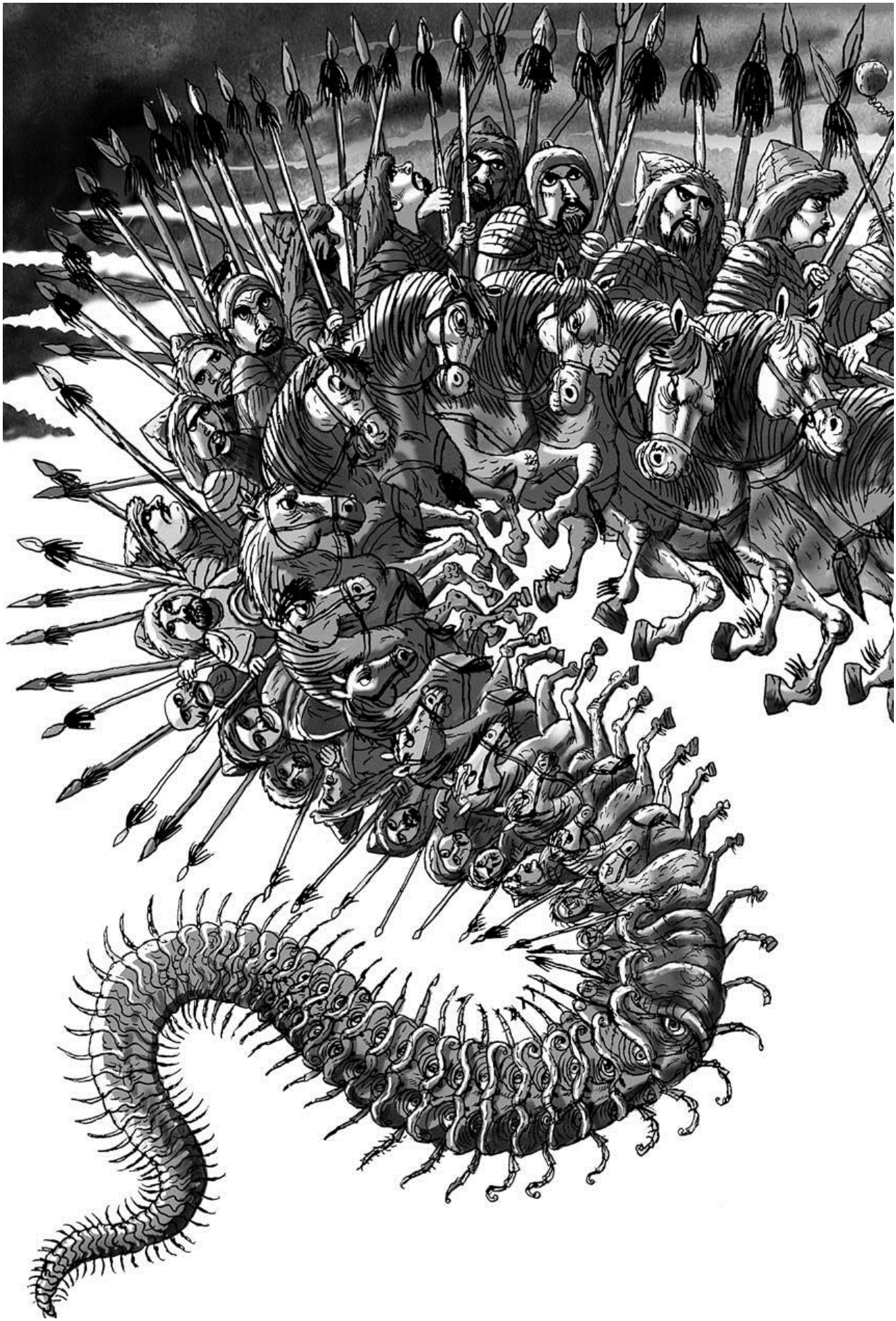

Володимир РУТКІВСЬКИЙ

Джури
і підводний човен

КНИГА ТРЕТЯ

КНЯЗЬ БОГДАН ГЛИНСЬКИЙ

— Князю… — долетів до нього тихий, мов шемрання сухого листя, голос. — Прокидайся, князю…

Староста черкаський продирався на той голос крізь клейкі нетрі непереборного сну. Три останні доби він, Богдан Глинський, майже не склеплював повік.

Вивідники доносили, буцімто біля Чорного лісу з’явився великий татарський чамбул. Та чи був це передовий загін кримського хана, що вийшов на розбій, чи степові кайсаки вирішили поморочити голову черкасцям, того вивідники не знали. Тож довелося йому зі своїми козаками добряче поганятися за ними, доки ті не втекли на лівий берег Дніпра. Але втекли майже без втрат. А відтак можуть повернутися першої ліпшої хвилини.

То невже це сталося?

Князь зробив останнє зусилля і розплющив очі. Він лежав на ослоні у світлиці свого дому. Виходить, йому забракло сил дістатися навіть до опочивальні…

— Князю, важливі новини… — наполегливо дзьобав у самісіньке тім’я чийсь знайомий голос. Чи не сотника Федора Колотнечі?

Так, саме його. Бач, схилився над ним, наче неня над первістком, а з-за його плеча визирають два княжі охоронці. Усі троє збуджені й добряче пошарпані. Певно, не пускали охоронці сотника, оберігали сон свого старости, однак супроти Колотнечі хіба встоїш?

— Що за новини? — невдоволено буркнув князь.

Голова усе ще не слухалася його.

— Швайка прибув, князю.

— Швайка?

Це ім’я прозвучало для князя, наче виляск батога. Федір Колотнеча, зазвичай скупий на лестощі, тільки те й робив, що цілісіньку зиму розхвалював Швайку. Мовляв, такого вивідника в усьому степу не знайти. Невловний, як вовк, і всюдисущий, як лис, він може довідатися навіть про те, про що й на ханській раді пошепки мовиться. А що вже товариш — за друга власне життя віддасть і не скривиться!

Спочатку князь Богдан лише гмукав і недовірливо посміхався. Та коли Колотнеча розповів про спробу Швайки здійняти в Криму повстання проти самого Менглі-Гірея, Богдан Глинський неабияк з того зачудувався. Схоже, таки незвичайна людина той Швайка, бо ця думка радше мала б запасти в голову великого князя Литовського. Чи принаймні у його, князя Глинського, голову, бо ж земля черкаська межує з татарським степом і найбільше від того потерпає. Ох, якби ж то він знав про Швайчине існування раніше і поєднав його зусилля зі

своїми! Тоді, можливо, ще минулого літа збулася б споконвічна мрія усіх, кого доля поселила на порубіжжі. І не лише черкасців, а й волиняків, подолян, сіверців і навіть далеких московитів.

Князь аж застогнав у відчаї, коли пригадав, як на провесні минулого року Василь Леміш, староста переяславський, наполягав, що об'єднані черкаські й переяславські сили мав би повести на низ Дніпра саме князь Глинський. І якби він згодився на таку спокусу, то ще тоді довідався б про відчайдушний задум Швайки. Але ж ні, послав замість себе Колотнечу, а сам як староста черкаський вирішив за важливіше взяти участь в обранні київського воєводи. Чого гріха таїти — десь у підсвідомості жевріла надія, що воєводою має стати саме він — князь Богдан Глинський — хай і не древнього княжого роду, проте князь.

Тому й не дивно, що відтоді староста черкаський, котрий понад усе цінував людей хоробрих і відчайдушних, прагнув познайомитися з цією дивною людиною. Проте все не випадало — Швайка лікувався від тортур, а коли вилікувався, знову подався в степ і лише вряди-годи, та й то на якусь часину, з'являвся у Переяславі.

І от Швайка нарешті вигулькнув у Черкасах.

— Де він? — коротко запитав Глинський.

— Тут, князю.

— Проси негайно!

До світлиці, ледь накульгуючи, увійшов кремезний чолов'яга. Зростом він трохи поступався Колотнечі, проте був ширший у плечах. Сірі пильні очі зупинилися на князеві.

Глинський підвівся і рушив назустріч гостеві.

— Радий тебе бачити, — щиро сказав він. — Чував про тебе чимало гарного.

— Дякую, князю, — схилив голову Швайка.

— Тож проходь до столу та поговоримо.

Проте Швайка не зрушив з місця.

— Нема часу, князю, — відказав він.

Брови старости черкаського здригнулися.

— Щось нагальне?

— Так, князю. Маю точні відомості, що не сьогодні-завтра татари обсядуть порубіжні землі…

Якусь мить князь пильно вдивлявся в обличчя гостя. Тоді відійшов до столу і помахом руки запросив Швайку ближче.

— Розповідай.

— Князю, уже понад тиждень поміж Пслом і Сулою блукає татарська орда на чолі з самим Менглі-Гіреєм. Спочатку його люди розпускали чутки, ніби вона прямує на підмогу цареві московитів, який знову посварився з Литвою. І лише вчора вдалося довідатись, що орда має трохи інший намір. Вона сподівається, що наші вивідники проґавлять кілька їхніх тисяч, які зачаяться десь межи Удаєм та Сулою. А коли орда промине Конотоп, і вивідники послаблять пильність — Менглі-Гірей миттю розвернеться і вдарить на Переяславську та Київську землі. Причому той чамбул, що чаїться поміж Удаєм і Сулою, має пройти уподовж Сули і знищити всі прикордонні поселення…

Староста підвівся і заходив по світлиці. Швайка скоса стежив за ним. У цьому князеві нічого не було від знатної людини, яка звикла до того, що її дорогоцінне життя мають оберігати десятки, коли не сотні інших людей. Ні, у князеві було щось від звичайного вивідника — швидкий і начебто випадковий погляд, котрий проте не пропускає й найменшої дрібниці, широкі долоні з міцними

пальцями, що звично охоплювали руків'я шаблі чи ножа, стрімка і водночас обережна хода людини, що звикла до постійного очікування небезпеки…

Глинський круто розвернувся біля Швайки і кинув:

— А староста переяславський про це знає?

— Знає.

— І яка його думка?

— Він збирається боронити Переяслав.

— Кг-мм… Та воно й незле. Але тоді чому ти прибув до мене?

Швайка відставив ногу — либонь, боліла, і заглянув у очі Глинському:

— Бо ти, князю, боронитися не будеш.

Князь завмер.

Колотнеча з-за плеча Глинського схвально підморгнув Швайці.

— Он як, — повільно проказав Глинський. — І до чого це ти ведеш?

— До того, князю, що є змога не чекати, коли орда піде на нас, а вдарити, коли вона спочиває.

Князь випростався і зблиснув очікувальним поглядом на Швайку. А оскільки той замовк, то староста черкаський знову заходив по світлиці.

— Цікаво… — промовив він про себе. Проте, певно, щось не давало йому спокою. Врешті зупинився навпроти Швайки і мовив:

— Дуже цікаво. Але, на жаль, не маю таких сил, щоб напасти на орду. Навіть коли та спочиває.

— Я теж, князю, не з порожніми руками, — відказав Швайка. — Маю до трьох сотень дніпрових козаків.

— То чом же ти з ними не в Переяславі?

— Староста переяславський дозволив мені потайки супроводжувати орду і при нагоді пошарпати її.

— То добрі рубаки, князю, — втрутився Колотнеча. — Я бачив їх у ділі. Коли що — вони й самі підуть на цілу орду.

Князь зблиснув очима і спитав, різко націливши пальця на Швайку:

— Він правду каже? Підете?

Швайка кивнув.

— Виходу немає, князю. Треба йти. Бо коли розсиплемося по сільських городищах, проти татарів точно не встоїмо. А так хоч відвернемо на себе ординську увагу.

Староста черкаський зміряв Швайку поглядом:

— Отже, підете… Навіть коли всі погинете?

Швайка стенув плечима і криво посміхнувся.

— Та постараємось якось вижити. А от коли ти візьмеш цю справу в свої руки — точно виживемо.

Староста черкаський невизначено мугикнув.

— Не все тут просто… Я й радий був би чимось помогти присульцям, але… Ми тут з Федором три дні ганялися за татарським чамбулом, доки витиснули його на лівий берег. Тож уяви собі, що буде, коли ми подамося вам на поміч, а вони знову повернуться.

— Не перейдуть, — запевнив Швайка. — Мої люди сповіщають, що той чамбул уже приєднався до основних сил Менглі-Гірея. До того ж я не сказав головного. Мої люди підслухали, що після того, як татари пролетять уподовж Сули, вони перейдуть Дніпро і вдарять на

Черкаси з лівого берега. А ти ж, князю, з нашого боку не готовий відбиватися, чи не так?

Князь примружився на Швайку:

— Ти що, вже не тільки в татарів, а й у нас вивідуєш?

— Ні, князю, — якомога безтурботніше усміхнувся Швайка. — Але кожному відомо, що татари з нашого боку на Черкаси ще жодного разу не нападали. А втім… — Швайка помовчав. — Один раз було. Тоді, як Батий пішов на Київ. Але він перейшов на правий берег тільки по трупах наших пращурів.

У світлиці запала мовчанка.

— Було… — невизначено сказав Глинський і знову заходив по світлиці.

Швайка з Колотнечею тривожно перезирнулися: пан або пропав. Колотнеча обережно кахикнув:

— Князю, коли ми ганялися за татарами, до Черкас прибився один чоловік. Каже, що ти його знаєш.

— Клич його сюди, — звелів князь.

Колотнеча вийшов з світлиці. Князь провів його поглядом і похитав головою.

— Схоже, що вас уже й водою не розіллєш.

— Атож, князю, — охоче відказав Швайка. — Я бачив, чого Федір вартий, і він, гадаю, теж непоганої думки про мене.

— Це добре, — схвально відгукнувся князь і вмовк, бо Колотнеча увів до світлиці якогось обшарпаного чоловіка.

— Хто ти? — запитав Глинський.

Колотнеча підбадьорливо кивнув незнайомцеві. Той здер шапку з голови, схилився перед князем і промовив хрипким, зірваним голосом:

— Я з Глиняного, твого містечка, князю. Семеном Загребельним буду.

— Загребельний! — вихопилося у князя. — Семко!

— Так, князю, — щось схоже на усмішку промайнуло в очах чоловіка. — Впізнав?

— Ще б пак!

Черкаські дружинники вважали князя найкращим ловцем раків. Проте ніхто навіть не здогадувався, що цьому вмінню князя навчив саме оцей Семко. І як сидіти з очеретиною під водою, і як вистежувати річкову та лісову звірину — теж навчив він, Семко…

— Радий тебе бачити, старий друже, — зворушено мовив князь. — Але що тебе привело сюди?

Семко з розмаху впав на коліна і поповз до черкаського старости.

— Змилуйся, князю! Не дай пропасти ні твоїм людям, ні твоїй землі!

— Підведися! — насупився староста. — Негоже старим друзям стояти на колінах одне перед одним. І чому це Глиняне має пропасти?

Семко підвівся і глянув на старого товариша очима, повними болю та відчаю.

— Сам відаєш, що повз нас кримчаки ходять у московські землі. І щоразу обчухрують нас, як билинку при дорозі.

— Як билинку, кажеш… — князь затис у кулаці звислого вуса. — А що ж ваші старійшини?

Двадцять літ тому, коли Глинський з родаками підбивав усіх, кого можна було, на збройний опір Менглі-Гіреєві, старійшини Глиняного та довколишніх сіл його не підтримали. Вони вважали, що оскільки більшість із них має татарське коріння, то кримський хан їх не чіпатиме.

Тож нехай князь по шукає собі однодумців деінде. Довелося Глинському притьмом кидати свої родові землі, даровані ще великим князем Вітовтом, і спішно перебиратися з-під Ромен до Черкас.

— А їх уже немає, князю. Їх перших пограбували. А тепер і за нас узялися. Від моєї сім'ї лишився тільки я та небога з дітками. А тепер, як налетить татарин, то вже нікого не залишиться. Ні людей, ні навіть згадок про твоє містечко…

— І де твої зараз?

— У болотах сидять, князю.

Глинський обійняв Семка за плечі й пообіцяв:

— Зроблю все, що можу, друже. А ти, мабуть, голодний? — І, не чекаючи відповіді, крикнув у сіни: — Гей, хто там! Погодуйте мого земляка, а потім хай відпочине!

А коли той вийшов, Глинський зупинився навпроти Швайки й запитав:

— То коли будемо рушати?

САРТАК І БОРИХАН

Ще з учора, скориставшись легкою віхолою, частина Орди зійшла зі шляху й зачаїлася в болотистій улоговині. Попереду виднілася широка заплава кривулястої річечки Комишні, однієї з численних присульських приток, а по ліву та праву руку — руді очерети впереміж з білим снігом, на якому виднілося свіже мереживо звіриних слідів. Та незабаром сліди щезли — їх затоптали ординські вивідники, що віялом сипонули навсібіч від

стійбища. Решта чаушів заходилася обставляти шатра й утеплювати гарби. Треба було бодай зо два дні відпочити з далекої — для декого аж з Криму — дороги. Перед нападом на уруські села це вкрай необхідно. Бо втомленим воїнам на виснажених конях робити нема чого.

До полудня стійбище ніби вимерло. Навіть коні незрушно застигли серед витоптаних снігів. І лише під вечір заходилися стріпувати довгими, майже до землі, гривами і бити передніми копитами в снігу — видобувати з-під нього минулорічну траву. А їхні господарі, аби зігрітися, почали влаштовувати ігрища. Було їх за десять тисяч. Вчорашні табунники, вівчарі, чинбарі, ремісники, продавці солодощів, гендлярі — вони на час походу забули про свої звичні ремесла і перетворилися на безжальних, нещадних до урусів воїнів-чаушів. Вони мали вщент випалити уруські села та міста, порішити старих і немічних, а жінок з дітьми зробити своєю здобиччю — ясиром. Але це буде взавтра-позавтра. А нині — хто ганявся один за одним навколо гарб та шатрів, хто, підстрибуючи на одній нозі, штовхався з товаришами, а хто геть здитинився — заходився грати у довгої лози. І ніхто не думав про те, що за день-два приступить до геть не дитячої забави — нищитиме і в’язатиме собі подібних.

Найбільше люду зібралося край стійбища, там, де отаборився зі своїми однолітками з-над річки Самари здоровило Сартак. Його ніхто не міг подужати. Слабших він просто хапав у свої ведмежі обійми і клав на сніг, а дужчим пірнав під руку і кидав через плече. Одного кримського багатійка, що напросився поборотися, жбурнув у сніг з такою силою, що той з хвилину слухав джмелів. Видно, не любив Сартак кримчаків.

Нараз боротьба урвалася. Неподалік проїхав на вороному оґирі сам темник Бурумбей — могутній темнолиций татарин з важким поглядом вузьких очей,

мовби постійно примружених для стрільби. У супроводі семи тисяцьких він прямував до найвищого у цій місцині пагорба. Вибравшись на вершину, приклав долоню до лоба і довго вдивлявся у далечінь.

— Мабуть, вивідники щось нагледіли і сказали йому, — висловив здогад татарчук на ім’я Ренат, що стояв поруч із Сартаком.

— Ага, — згодився той. — Я чув, як вивідники щось торочили про вовків. Мовляв, таких великих вовчих слідів вони ще не бачили. Один навіть твердив, що то сліди вовкулаків.

— Пхе, — пирхнув натоптуватий парубчак Хасан з присульського улусу, — ніби Бурумбею нема іншого клопоту, як вивчати вовчі сліди. Там, казали, знайшовся свіжий слід уруського коня…

Нараз Бурумбей щось гукнув і двоє тисяцьких помчали вподовж табору. А сам темник розвернув коня і з рештою супровідників рушив усередину табору — туди, де стояло його шатро.

Тим часом звечоріло. І хоча розводити вогнища було заборонено, чауші за звичкою усідалися навколо тих місць, де ті мали палахкотіти. Коли вже доводилося лягати без гарячого і в холодні гарби, то бодай душу можна було зігріти у товариській бесіді.

І знову найбільше люду зібралося довкола Сартака. За ті кілька днів походу всі переконалися, що він був проворний не тільки в боротьбі, а й на язик.

Проте веселити товариство Сартак, схоже, не квапився. Кілька разів озирався туди, де в центрі табору розташувалися кримські чауші, а тоді не втримався і невдоволено відзначив:

— Ич, як жирують. І димом тягне. Не інакше, як вогнища розіклали, а нам, бач, не можна.

Товариство, що розсілося навколо Сартака, озирнулося. Проте заводитися з кримчаками ніхто не наважувався.

— І обережні які, — не вгавав Сартак. — Самі розташувалися всередині, а нас поставили по краях. Знаєте чому? — Не чекаючи відповіді, додав: — Присульські козаки спочатку, якщо наскочать, будуть розбиратися з нами, а кримчаки тим часом встигнуть прийти до тями.

— Помовч, хлопче, — долетіло від сусіднього гурту. — І так на душі тоскно.

— Що ж, можу й помовчати, — стенув плечима Сартак і посміхнувся. — Якщо від цього вам потеплішає.

У парубчаків на обличчях з'явилися посмішки. Ох, цей Сартак! Він і на палі, мабуть, жартуватиме! А той ніби не помічав захоплених поглядів. Лише поміняв засиджену ногу, простуджено бухикнув. І почав так:

— Я ось що вам хочу сказати, хлопці, — погляд Сартака зупинився на тому місці, де мало палахкотіти вогнище. Зараз там лежала неторкана купа паліччя та хмизу, бо сотник під страхом смерті заборонив підпалювати її. І всі знали, чому саме. До уруських селищ було рукою подати, і, не доведи Аллах, коли хтось з їхніх вивідників побачить відблиск вогнів чи носом відчує підозрілий дим! Тоді за одну мить спалахнуть сторожові багаття на уруських маяках — і хвиля вогнів покотиться далі й далі, аж доки за якусь годину вістка про татарський напад дістанеться Переяслава або й самого Києва. І тоді прощавай така близька й бажана здобич!

Сартак теж про це знав чудово. Тому тільки тяжко зітхнув, одвів очі від галуззя й повів далі:

— Я, хлопці, в своєму житті стільки всього перебачив, що нічого вже не боюся. Окрім присульських вовкулаків.

Товариство у півтора десятка татарчуків затамувало дух. Вони вперше брали участь у виправі на уруські землі, тож їх цікавило геть усе, що стосувалося цих країв. А Сартак, схоже, знав, що казав. Його пошарпана та пропалена в багатьох місцях одіж свідчила, що йому довелося грітися не біля одного чи двох вогнищ і пролазити такими нетрями, де, мабуть, і дикий вепр відступився б. Та й обличчя його було таке закіптюжене, що й не допнеш, який він насправді. Тільки меткі шибеникуваті очі виблискували з-під насунутого на самісінькі брови малахая.

І що Сартак не боявся нічого й нікого — теж правда. Вчора за якийсь жарт десятник кримчак схопився за шаблю, то Сартак навіть не ворухнувся. Тільки так зиркнув на нього, що десятникова рука умить зів'яла.

Наразі почувся стукіт копит і до гурту під'їхало четверо вершників. Троє з них були відомі кримські гультіпаки. Уже не вперше вони під'їздили сюди і явно напрошувалися на бійку. Проте їхнього виклику ніхто не приймав. Усі знали, чим це могло закінчитися. Аякже, кримчак — він нині пуп усієї землі, а всі інші — тьху та й годі. Четвертим був той багатійко, якого Сартак швиргонув на землю.

Кримчаки зупинилися за два кроки від гурту і почали розмовляти так, ніби навколо були самі німаки.

— Багато їх, — зауважив багатійко, стрельнувши шалапутними очима по колу. — Чи не занадто багато?

— Нічого, Борихане, — гигикнув його товариш. — Переженемо до Криму усіх уруських дунгизів — тоді й за цих візьмемося.

— Ага, недовго лишилося, — підтакнув третій і задивився на спутаних коней, що паслися неподалік. — О, а це чий коник? — запитав він. — Гей, хто тут його хазяїн?

Коник належав Шакирові, наймиршавішому з татарчуків. Проте той боявся навіть поворухнутись. Кримчаки — вони такі, ледь що — одразу за ножа хапаються. І нічого їм за це не буде.

— Нема хазяїна? — поцікавився третій. Та позаяк усі мовчали, він зробив висновок: — Отже, нічий. Ну, що ж, не пропадати добру…

Він зіслизнув з сідла і взяв у руки аркана. Двоє інших теж опинилися на землі. Їхні руки завмерли на руків'ях шабель, а вузькі очі чатували на кожен порух татарчуків. Шакир безпомічно озирнувся на товаришів. Проте всі мовчали. Тільки в Сартака сердито зблиснули очі.

— Слухайте, шановні, — сказав він. — Їхали б ви краще своєю дорогою далі.

— Що? — приклав долоню до вуха перший кримчак. — Здається, щось у кущах дзявкнуло. Цікаво, що б то воно таке могло бути?

— Еге ж, дуже цікаво, — підтакнув другий і кінцем нагая тицьнув на Шакира. — Чи не ти часом?

— Це я, — підвівся Сартак і заступив собою Шакира. Кримчаки мимоволі зробили крок назад, бо Сартак виявився чи не на голову вищий.

Розмови за іншими кострищами вщухли. Здається, назрівала сутичка.

Перший кримчак мигцем зиркнув на Борихана. Той підбадьорливо підморгнув йому і стало ясно, що цього разу кримчаки просто так не відступляться.

Перший кримчак знову повернувся до Сартака:

— Ти? — зневажливо пхикнув він і чвиркнув Сартакові під ноги. — Тобі що, життя обридло?

І він сповільна, чатуючи на кожен порух Сартака, рушив уперед. Його товариші намагалися зайти з боків. Сартак зачекав, коли вони підійдуть ближче, тоді схопив двох за комір і стукнув їх лобами. Потім штовхнув їх на третього з такою силою, що всі покотилися по землі.

Багатійко Борихан позадкував.

— Ну, що, вгомонилися? — поцікавився Сартак, закасуючи рукава свого засмальцьованого халата. — Чи, може, ще пограємось?

— Ти… — засичав перший. Він схопився на ноги і рвонув з-за пояса кривого ножа. — Ти, дунгиз, здійняв руку на нас? Ну, тримайся…

Сартак не поворухнувся. Тільки зловісна посмішка ковзнула по його закіптюженому обличчі.

— Ані руш! — попередив він. — Ще крок — і од вас лишиться мокре місце. Та й те ми загорнемо снігом…

Позаду тріснула галузка. Кримчаки стрімко озирнулися. Кілька здорованів наближалися до них від сусідніх гуртів і їхні обличчя не віщували кримцям нічого втішного.

Борихан поспіхом скочив на коня і подався в середину табору. За ним рушили його товариші.

— Ми ще зустрінемося, довгий, — почулося уже з напівсутінків.

— Я теж так гадаю, — кинув їм услід Сартак.

РЯТУЙСЯ, ХТО МОЖЕ!

За першою гарбою кримчаки зупинилися. Їхні лиця пашіли від сорому та люті.

— Ну, попадеться мені хтось із них на вузькій дорозі… — просичав перший.

— Я їх, собак, на капусту пошаткую! — аж нетямився другий.

— Облиште, — махнув рукою Борихан. — Вони теж ґав не ловитимуть. Ми краще вчинимо ось що…

Він розвернув коня і подався на пошуки свого тисяцького.

Тисяцький Реїз сидів у своєму шатрі і жував шмат вудженої конятини. Хилитнулася завіса, і він невдоволено озирнувся.

— Це я, дядьку Реїзе, — сказав Борихан. — Маю погані вісті. Ці собаки із самарського улусу так і напрошуються, щоб їм стяли голови. Один з наших пошпетив їх за довгий язик, то вони посунули на нього з ножами.

Тисяцький кивнув з таким виглядом, ніби для нього це не була дивина.

— Усі вони такі, — зітхнув він. — Тільки й чигають, щоб за литку вчепитися.

— Гадаю, дядьку, цього лишити так не можна…

— Звісно, не можна. Але ж не хапати їх зараз, щоб потім стерегти цілу ніч! Ні, краще візьмемо їх зранку.

— Тоді дозволь це зробити мені! — попрохав Борихан.

— Бери, — дозволив тисяцький і відбатував ще шмат.

Сартак провів кримчаків насмішкуватим поглядом, повернувся до чоловіків з сусідніх гуртів і сказав:

— Дякую вам, шановні. З мене бурдюк арака.

Проте ті навіть не посміхнулися. Один з них попередив:

— З вогнем граєшся, хлопче. Це ж небіж нашого тисяцького.

— Шкода, що ти попередив про це лише тепер, — з жалем відказав Сартак. — Бо він у мене й досі наслухав би джмелів…

Сартак повагом повернувся до свого місця, сів і, наче нічого й не сталося, запитав:

— То що я вам брехав, не нагадаєте?

Татарчуки дивилися на нього з неприхованим захватом.

— Ти сказав, що боїшся присульських вовкулаків, — нагадав татарчук на ім’я Хасан. — А чому саме присульських? Чому не черкаських чи переяславських?

Хасан був один з небагатьох, хто не квапився набиватися Сартакові у друзі.

Сартак розвернувся до нього всім тілом.

— Питаєш, чому саме присульських? — запитав він і в його очах зблиснули лукаві вогники. — Бо я з іншими ще не знайомий.

Навколо реготнули з такого дотепу, проте тут-таки вмовкли, боячись пропустити бодай одне Сартакове слово.

— А присульські — о, то ще ті штучки, — вів Сартак далі. — Удвічі більші за звичайного вовка. Не вовк, а справжній тобі ведмідь! А що вже кровожерливі, а що живучі! — Сартак звів очі до низького темного неба. — Їх навіть осикові кілки не беруть. А ще, на відміну від звичайних вовкулаків, вони можуть перевтілюватися не в хащах, а в усіх на очах. Ось ти, Шакире, скажи: що ти робитимеш, коли на тебе накинеться звичайний урус?

— Я? — Шакир забігав поглядом по обличчях своїх товаришів. — Звісно, замахнуся шаблюкою — і по шиї…

— От-от, — жваво підхопив Сартак, — а він у стрибку тільки раз! — і вже не урус, а велетенський вовк. Ти й

оком не змигнеш, як він уже цмулить з горлянки твою кров.

Дехто з слухачів дрібно зацокотів зубами. І не лише від холоду. Навіть недовірливий Хасан — і той присмирнів.

— Я оце чув, як остання сторожа перемовлялася, що помітила неподалік якісь дуже великі звірячі сліди, — раптом пригадав Ренат, татарчук з самарського улусу.

— Де? — підвівся Сартак.

— Он там, — показав Ренат. — Тільки ти туди не руш, бо сам знаєш, що буває тому, хто виходить за межі табору.

Атож, про це знав кожен. Перед набігом сторожа має право без попередження стріляти у будь-кого, хто наміриться бодай на крок відійти від стійбища. Вона вважає, що це спроба сповістити урусів про татарський напад.

Сартак неохоче повернувся на своє місце і якусь мить мовчав, пощипуючи маленького вуса.

— Голову даю на відсіч, якщо то не вовкулацькі сліди, — нарешті сказав він.

— Та хай Аллах милує! — зойкнув Шакир.

— Якби ж то милував, — похмуро відказав Сартак. — Чує моє серце, що цей напад нам таки боком вилізе! Бо коли тут вовкулацький слід, це явна ознака, що якийсь вовкулака рознюхав про нашу появу. І як не сьогодні, то взавтра про це довідається решта урусів.

— То, може, попередити нашого сотника чи тисяцького? — вихопився Шакир.

Сартак повів на нього примруженим оком.

— Гадаєш, вони цьому повірять? Аякже, чекай! Та вони тобі в очі глузуватимуть, коли в доброму гуморі. А ні

— то скуштуєш і їхнього нагая. Ні, краще ми вчинимо ось як: зараз кожен з нас мотнеться по інших сотнях і сповістить своїм на вухо, щоб сьогодні не засинали. В усякому разі, щоб і уві сні не відпускали поводи своїх коней. А я чатуватиму і коли що — перший здійму ґвалт.

— А кримчакам теж казати? — подав голос Махмуд, що з-над Псла.

— На якого біса? — здивувався Сартак. — Вони й так огородилися нами від усіляких небезпек. Ні, у цій справі кожен сам собі пан.

— Це так, — чи не вперше згодився з Сартаком Хасан.

Сартак ляснув себе долонями по колінах.

— Отже, друзі, гайда по знайомих! — звелів він.

За мить від Сартакового гурту не лишилося нікого.

Місяць повільно пропливав поміж білих і пухнастих, мов заяча шкурка, хмар. Табір спав. Лише час від часу хоркали чи коротко іржали коні. Холод ставав дедалі дошкульніший.

Сартак намагався зігрітися. З усіх сил хльоскав себе руками по боках та спині, присідав, підстрибував. Проте далеко від свого шатра не відходив. А коли чув тупіт коней чергової сторожі, непорушно завмирав у його тіні. Бракувало ще, аби якийсь стежник побачив його та заходився допитуватись, на кого він тут чатує.

Сартак витанцьовував усе швидше, а погляд його ні на мить не відривався від імлистої далини. У тому, що уруси нападуть саме сьогодні, він не сумнівався. Не такий уже Пилип Швайка зі своїми людьми, щоб довго вагатися. Кожен з них відчайдушно піде на десяток ворогів, а коли їх кількасот… Тож треба чекати на них не пізніше, ніж сьогодні перед світанком, коли сон особливо міцний і солодкий. От тільки де вони вдарять?

Барвінок, чиї сліди завважила сьогоднішня сторожа, певно, уже доставив Швайці полотняну смужку з планом розташування стійбища. Та позаяк у Швайки людей мало, то вони, скоріш за все, ударять гострим клином саме по центру. Бо в таких нічних виправах необхідно одразу бити у найміцніше місце — по кримських татарах. Як удасться їх приголомшити і змусити до втечі — степові татари теж дременуть. А ні…

Сартак мимоволі всміхнувся: вони з Хасаном і Ренатом так налякали вовкулаками степових татарів, що ті за найменшої тривоги рвонуть швидше за власних коней. У всякому разі дуже хочеться в це вірити…

При згадці про Хасана з Ренатом у нього потеплішало на душі. Він ставився до них як до молодших братів. Хоча з Хасаном доля пов’язала його лише рік тому. А Ренат… Ренат був старшим братом найкращої дівчини у всенькому світі. Перед очима на мить промайнуло смагляве личко з тонким, наче різьбленим, носом. Чорні брови, що сягають скронь, і погляд карих очей — швидкий, мов політ стріли. Вуста…

Сартак мимоволі доторкнувся щоки. Коли вони з Ренатом від’їджали, Фуза зненацька тицьнулася вустами саме сюди. А тоді спаленіла і втекла до юрти.

Він міцно зімкнув очі, відганяючи солодке видіння. Не час нині на такі спогади, не час…

Ніч добігала кінця. Ліниво перестрибували з місця на місце стриножені коні-бахмати, з шатрів та гарб долинало різноголосе хропіння. Зненацька на Сартака навалилася втома, промениста імла на мить заслала очі. Це ж скільки він не спав? Здається, третю добу. Коли всі забиралися в шатра, він всідався до багаття, аби крадькома вивести на полотняній стрічці кілька слів, а тоді чекав, доки до нього прокрадеться Барвінок. А коли той зі стрічкою біля вуха знову розчинявся в сутіні, Сартак ще довго наслухав тишу

— чи не здійме тривогу вартовий, чи не заскавулить поранений вовк. Проте якось миналося…

Нараз Сартакові примарився далекий перестук. Він стріпнув головою і прислухався. Так, то був стукіт сотень копит…

«Час!» — наказав самому собі Сартак, набравши в груди якомога більше повітря. І доки сторожа кліпала очима та оглядалася на всі боки, не в силі збагнути, що сталося, над шатрами степових татарів злетів чи то розпачливий, чи то радісний крик:

— Уруси-и! Рятуйтеся хто може!

ВЕРШНИКИ З ІМЛИ

Удосвіта черкаська дружина князя Глинського перебралася за Дніпро і потаємними стежками подалася в напрямку Лубень. Про всяк випадок князь звелів рухатися не гуртом, а по троє, щоб випадковий татарський вивідник не зміг їх достеменно порахувати. Віддалік раз по раз зринали постаті вартових, що мали не допускати небажаних нишпорок. Вершники ті були не люди Глинського, а переяславці, що знали тут усі стежки й потаємні місця. Тож черкасці почувалися так, наче їх запросили на прогулянку.

Староста черкаський їхав попереду і роздумував: добре він вчинив, чи кепсько. Це ж треба таке: без роздумів піддатися на химерію переяславського вивідника Швайки, про якого досі тільки чув, але жодного разу не бачив у ділі! А той теж добрий: заявився мов сніг на голову, і замість того, аби познайомитися ближче,

затявся: негайно, князю, збирай своїх людей і гайда з нами невідь-куди бити невідь-кого!

Поодинокі сніжинки кружляли в повітрі, усідалися на вії, лоскотали ніздрі. Князь з насолодою вдихав чисте повітря. Почувався свіжим і бадьорим. Таке бувало з ним щоразу у передчутті невідворотного бою.

Неподалік, цілиною, їхав кремезний молодик, майже хлопчисько. Швайка зучора щез так само несподівано, як і з'явився. А сьогодні вдосвіта прислав цього молодика для зв'язку.

— Ти знаєш його? — тихцем запитав князь Колотнечу, що їхав поруч.

— Ще б пак, — широко всміхнувся той. — Це ж сам Санько!

— Ну й що з того, що він Санько?

— Вибач, князю, забув, що ти минулого літа не був з нами. А Санько — о, такого волхва ще треба вдень з вогнем пошукати, дарма що йому ще молоко на вусах не обсохло! Йому нічого не варто відвести очі татарам чи побачити, що буде завтра. І звірі його слухаються. Надто вовки. О, їхні зі Швайкою вовки, князю, коштують десятка таких, як я!

— Та ти вже казав про них, — усміхнувся Глинський. — Але щось не дуже віриться, що вони дорожчі за тебе.

— Їй бо князю! — забожився Колотнеча. Тоді нахилився ближче і зашепотів майже у вухо: — А ще князю, хлопці подейкують, ніби Швайка з цим Саньком позавчора прокралися межи степових татарів у кримський чамбул, злапали там тисяцького і той розповів їм про справжній задум Менглі-Гірея.

Князь недовірливо осміхнувся.

— Отак взяли і прокралися?

— А чом би й ні? Я хоч там і не був, але уявляю, як вони поїхали поруч з тисяцьким, тоді Санько зачаклував його так, що той повідав геть усе, що знав. Потому вони потроху відстали і повернулися до своїх, а тисяцький поїхав далі, мовби нічого з ним не трапилось. Бо ж, кажу, Санько зачаклував його на забуття.

Санько, здається, і не здогадувався, що йдеться саме про нього. Лише при останніх словах Колотнечі зиркнув у їхній бік. Колотнеча приязно махнув йому рукою і ще ближче припав до князевого вуха.

— От видиш, князю, я тобі шепочу, а він чує! Він, коли захоче, може й думки читати.

— Думки? — Глинський поморщився. — Це вже, Федоре, нам з тобою ні до чого…

— Еге ж, — згодився Колотнеча. — Тому він і їде осторонь. І взагалі, намагається жити одинаком. Забивається в таку глушину, що його й собаками не відшукаєш. І виходить відтіля лише тоді, коли щось затівається. Але тоді, князю, вже ніхто не боїться за свій мозок, бо у всіх на думці одне — насипати нечестивцю солі під хвіст!

Нараз краєм ока князь завважив, як снігом у їхній бік чвалом котить якийсь звір. Невдовзі він розпізнав у ньому вовка. Але дивина — вовк на людей не зважав…

Рука Глинського мимоволі потяглася до сагайдака.

— Е, князю, цього робити не варт, — зупинив його Колотнеча. — Це, коли не помиляюся, Куций, Саньків листоноша. Не інакше, якусь звістку від Швайки приніс…

Вовк наблизився, мигцем зиркнув на князя, махнув Колотнечі хвостом і зупинився перед Саньком.

— Дякую, Куценький, — сказав Санько. Тоді нагнувся з коня, відідрав з за вовчого вуха жмут реп’яхів і

видобув з нього полотняну рурку. Швидко проглянув, що в ній написано, і простяг князеві.

— Від Швайки звістка, князю.

Звістка була коротка: татари зупинилися у Терновій балці — між річками Хоролом і Комишнею.

— Я ж цю балку знаю! — не втримався князь. — Там неподалік є невеличке село. Теж Комишне…

І він виразно, наче був там учора, побачив перед очима буйно-зелені видолинки, похилі горби з сторожовими деревами і себе малого, верхи на змиленому коні. То були місця його дитинства. Коли великий князь Литовський Вітовт дарував його пращурові князівське звання за нечувану хоробрість, то разом зі званням дарував і землі на південь від Ромен.

Спогади блискавкою промайнули в голові, а очі уже вчитувались у подальші слова.

«Раджу купно напасти перед світанком. Стріча у Березовому лісі».

— І ліс цей я знаю, — знову вихопилось у князя. — До нього звідсіля не менше двадцяти верстов.

Він підвів голову і поглянув на вовка. Вовк теж дивився на нього, і не було в тому погляді ні настороженості, ні остраху — сама приязнь.

— Ти диви, вперше мене бачить, а дивиться, мов на свого! — радісно здивувався Глинський.

— Бо сподобався ти йому, князю — без усмішки відказав Санько. — То що передати Швайці?

Князь без поспіху ще раз прочитав написане, тоді змигнув одному зі своїх і в його руках опинилося писало, вже вмочене у каламарчик. Князь вивів на зворотному боці ганчірки одне слово «згода», і не втримався, запитав Санька:

— Можна, я сам її заховаю?

— Гадаю, що можна.

Князь спішився, схилився над вовком. На мить стало млосно: а раптом той вчепиться йому в руку?

Проте Куций дивився, як і раніше, приязно. Тоді вже без остраху князь тицьнув реп'яховий жмут вовкові за вухо і випростався, вдоволений собою.

— Жени, друже, — сказав як старому знайомцеві.

Куций махнув хвостом і щез у найближчих кущах.

Це було пізно ввечері. А десь під ранок перед княжою дружиною зблиснула під місяцем крига Хоролу.

Князь мимоволі зупинився. Неподалік, за кілька поприщ, мала бути Тернова балка. Проте ніщо не свідчило, що там зачаїлася частина орди. Як ніщо не свідчило й про присутність Швайчиних вивідників. Праворуч та ліворуч виднілися поодинокі кущі та кучугури заметів. Попереду — берези, такі білі, що їх годі було розгледіти навіть з близької відстані. Видавали їх лише слабкі, хитливі тіні.

Та коли зайшов місяць і щезли тіні, Глинський мимоволі відчув себе хлоп'ям, якого лишили на самоті. Гукнув Санька і, коли той під'їхав, поцікавився:

— То що радиш далі?

— Зачекай трохи, князю, — відказав Санько і, побачивши, як князь нетерпляче пересмикнув плечем, додав: — Зараз має прибути Швайка. Ось він уже…

Князь повів головою в один бік, у другий — ніде нікого. Нараз побачив, як Санько привітно змахнув рукою — і в ту ж мить напівтемрява подала голос:

— Здоров був, князю…

Глинський здригнувся. Імла хитнулася раз, другий і з неї вирізнилася біла пляма. А тоді наче хтось ще раз провів білим по білому — і за три кроки від князя з нічого з'явилася голова Швайки. І лише потому князь збагнув, що і сам Швайка, і його кінь були загорнуті в біле полотно.

— Тю на тебе… — тільки й спромігся сказати Глинський. — Наче виходець з того світу.

— Атож, — згодився Швайка. — Коли не хочеш, щоб тебе помітила татарська сторожа, доводиться рядитися під будь-кого. А їхня сторожа тут, князю, чи не на кожному кроці…

— Стійте, — нараз подав голос Санько. — Наближаються їхні дозорці.

І справді, незабаром попереду вродилося кілька рухомих цяток. З кожною хвилею вони збільшувалися. Незабаром стало ясно, що то вершники. Один сторожко рухався попереду, а двійко — на певній відстані, готові щомиті розвернути коней назад.

— Хочуть рознюхати, чи не криються тут уруські вивідники, — сказав Санько.

Швайка обернувся до вовка, що виник поруч з ним, і пошепки наказав:

— Барвінку, голос!

Барвінок підняв гостру морду до місяця і тужно завив. Сторожа спинилася як укопана. Передній якийсь час наслухав те виття, тоді розвернув коня і без поспіху подався до товаришів.

— Тепер для нього все ясно, — у голосі Швайки вчувався глум. — Він вважає, що там, де виють сіроманці, людей бути не може.

— Це добре, — схвалив князь. — Тепер наш удар буде для них ще несподіваніший.

— Але спершу, князю, я хочу тобі повідомити, що їх не так уже й мало. Мої люди нарахували…

— Порахуємо після нападу, — урвав його князь.

— Ого! — сказав Швайка. — Це добре.

НАПАД

— Уруси! — надривав горлянку Сартак.

— Уруси! — дружно підхопили Хасан і Ренат, і всі, хто вчора сидів з Сартаком навколо нерозкладеного вогнища.

І, немовби чекаючи на цей крик, по табору прокотилося, віддаляючись:

— Рятуйся, хто може!

— Тікаймо!

На той ґвалт з шатрів вибігали, викочувалися, виринали сотні сонних татарів. Вони з розгону злітали на коней і щезали в темряві. Щоправда, найхоробріші, вибравшись із шатер, крутили головами, виглядаючи, з якого боку наближається небезпека. Та коли зупинялися поглядом на широкій темній смузі, що стрімко накочувалася на табір, птахами злітали у сідла і, не вихоплюючи шабель, щодуху мчали за всіма.

«Ого, скільки наших! — радісно дивувався Сартак у той час, коли його горлянка волала про урусів. — Цікаво знати, де Швайка їх стільки назбирав…»

Нараз він зауважив, що серед тої маси не було жодного вершника. На стійбище налітали кінські табуни. Мабуть, козаки відбили їх у татарських табунників і на правили на табір. А що коні були неабияк переполохані,

Сартак здогадався, коли вгледів двох здоровецьких вовків, що сірими блискавками металися поміж них.

«Та це ж наші Барвінок з Куцим!» — радо подумав Сартак і, надриваючи жили, ще гучніше загорланив:

— Вовкулаки!

— Уруси! Вовкулаки! — уже віддалік долітали до нього вигуки Рената, Хасана та інших їхніх хлопців.

А за хвилею татарських табунів здіймалася інша хвиля, над якою миготіли холодні блискавки шабель. Попереду на широкогрудому огирі мчав незнайомий вершник у білій сорочці. Сартак вихопив свою шаблю і полетів перед козацькою хвилею туди, де вже вибирався з гарб та шатрів кримський чамбул.

— Сюди, за мною! — горланив він, хоча й сам не чув свого голосу серед іржання, переляканого крику і дужого тупоту, від якого дрібно тремтіла земля.

Нараз краєм ока завважив, як незнайомий вершник звернув у його бік і підвівся на стременах, готуючись до удару.

«Диви, який проворний, — подумав Грицик. — Чого доброго, ще й зарубати може…»

Скреготнула криця, полетіли іскри, і в Грицика аж рука затерпла від дужого удару. А ще за мить шаблі знову викресали іскри і на вершниковім обличчі промайнула вдоволена посмішка — схоже, зустріч із вправним ворогом його тішила.

— Та ти що, здурів? — вигукнув Сартак. — Схаменися, чоловіче добрий!

Схоже, вершник сподівався всього, тільки не цих слів. На мить його рука з шаблею завмерла і він вражено спитав:

— Ти хто, диво горохляне?

— Свій я, свій! — запевнив його Грицик. — Швайків вивідник.

— Ага! — радо відгукнувся вершник. — То це ти його про все сповіщав?

— Я, — згодився Грицик і насмішкувато додав: — А що, хіба по мені не видно?

— Тоді скинь к бісовій матері своє дрантя! — зненацька визвірився вершник. — Не бачиш, що ми всі в спідніх сорочках, аби випадково не зарубати один одного!

— Зрозумів! — вигукнув Грицик і зірвав з себе халат.

А що сорочки під халатом не було, то Грицик виявився до пояса голий.

— А ви чиї будете? — запитав він, приміряючись до бігу вершникового коня.

— Черкаські ми, — відказав той і прискалив око, міряючи відстань до найближчого татарського втікача.

— А як ви сюди…

Докінчити Грицик не встиг, бо на нього вихором налетів Санько.

— Грицику! — вигукнув він голосом, у якому вчувалося неабияке полегшення. — Вибрався?

— А чом би й ні, — широка усмішка спливла на Грициковому обличчі. — Слухай, а що це за один? І він вказав на вершника, що тим часом вирвався вперед.

— Це староста черкаський, — пояснив Санько.

— Ого! — вражено вигукнув Грицик. — А я ж до нього як до простого козака…

Проте більше часу на розмови не було. Стрімко наближалися перші шатра кримчаків. З під них, мов мишва з-під сіна, випорскували татари. Вгору злетіли перші шаблі.

Нараз Грицик пришпорив коня і наздогнав старосту черкаського саме тоді, коли той примірявся для першого удару.

— Не на тих замахуєшся, князю! — вигукнув він. — Ти краще поглянь он туди, — і він шаблею тицьнув у той бік, де стояли найвищі шатра. — Там отаборився кримський темник Бурумбей зі своїми тургаудами. Здолаємо його — перемога наша, а ні…

— Бурумбей! — вихопилося у князя. — Старий знайомець!

Він різко смикнув за поводи. Кінь захрипів, став дибки і розвернувся туди, куди вказував Грицик. А князь Глинський звівся на стременах і над засніженим полем загримів його голос:

— За мною, товариство! Розходьтеся віялом! Слава!

— Слава-а! — прогриміло у відповідь.

Козацький напад був схожий на смерч. Лише кілька хвилин ходив він туди-сюди поміж гарб та шатрів степових татарів, а тоді звернув до центру табору, залишаючи по собі неймовірну тишу, яку інколи порушували зойки і стогони поранених.

То тут, то там зав'язувалися перші блискавичні сутички. Грицик налетів на одного тлустого татарина, що ніяк не міг видобути шаблю. Промайнуло нажахане обличчя і Грицик навідмаш, уже минаючи його, змахнув шаблею і відчув, що не промахнувся. Наразі завважив, як ліворуч і трохи попереду розкошланий бахмат тяг за собою татарина, що не міг звільнити свою руку від повода. Татарин роздирав рота у нечутному крику і з жахом косував на копита, що вибивали креймахи снігу обабіч його голомозої голови. Грицик рубонув повід, кінь рвонув, мов із пращі, а татарин завмер на брудному снігу. Його спина напружилася в очікуванні неминучого удару…

— Живи! — дозволив йому Грицик і подався далі, наздоганяючи Санька, який звалив уже двох кримчаків.

Наразі їх розділила крита гарба, і Грицик голосно скрикнув: у отворі з'явилася чиясь рука з луком, націленим на Санька. Грицик рубонув по руці, проте було вже пізно: стріла зірвалася з тятиви. Із завмерлим серцем глянув Грицик туди, де мав затнутися від удару його товариш, — і його рот сам собою розкрився від подиву: Санько був цілий-цілісінький, а стріла якось дивно збочила і затремтіла оперенням у снігу.

— Ху-у, — полегшено видихнув Грицик. — Як це тобі вдалося?

— Потім, Грицику, потім! — вигукнув Санько і кинувся наздоганяти князя Глинського, що вирвався наперед. Поруч з князем відчайдушно рубався Федір Колотнеча.

— Допомога не потрібна? — крикнув Санько, порівнявшись із Федором.

У відповідь той лише зблиснув зубами. І тут-таки стявся з дебелим татарином. Ударили шаблі, затанцювали жеребці один навколо одного… То була найсолодша мить у житті справжнього воїна. Бо ж відчувати свою спритність і міць, і молодецтво значно приємніше, ніж тоді, коли женешся за переляканим розбійником.

На відміну від степових татарів, кримські чауші прийшли до тями доволі швидко. Подекуди вони вже збилися в щільні гурти. Посеред одного з них височів темник Бурумбей.

ТЕМНИК БУРУМБЕЙ

Він ліг ген-ген після півночі. Ще і ще раз об’їздив притихлу стоянку, пильно видивлявся, чи не сплять вартові, бо не раз доводилося переконуватися, що такому зброду віри немає. Їх тримає в купі лише потяг до дармової наживи. Відав, бо не вперше це було: попереду вихором пролетять найдужчі нукери, знищуючи всіх, хто лише потрапить їм на очі. За ними подадуться оці — лякливі, мов шакали, й жадібні, мов гієни. Вони підгребуть усе: дітей, молодиць, збіжжя, коней, корів, і лише старих

понищать, бо ті нікому не потрібні. А при перших же ознаках небезпеки кинуться навтікача так, що й шайтан не в змозі їх наздогнати. Добре, що Менглі-Гірей дав йому три тисячі кримських чаушів. Це були загартовані в битвах і походах воїни. Саме з ними, а не з цими шакалами судилося йому виконати наказ свого хана.

А наказ був такий: галопом пройтися понад Сулою до Дніпра, перебратися через нього і вдарити на Черкаси.

Мимоволі подумав: ласкавий до нього хан. Так, ласкавий. Бо іншим чамбулам ще йти та йти, доки десь за Конотопом вони з'єднаються з московитськими ордами. Потому купно вдарять на Переяслав і Київ. А коли Богдан Глинський відтягнеться киянам на допомогу, бо ж віритиме, що з лівого берега черкаській землі ніщо не загрожує, — саме тоді він, темник Бурумбей, зі своїми чамбулами з шаблями наголо пролетить уподовж Сули, по льоду переберeться за Дніпро і назавжди зрівняє з землею самі Черкаси — місто, яке кожен правовірний ненавидів лютою зненавистю…

При згадці про Богдана Глинського темник скрипнув зубами. Вісімнадцять літ тому світлий хан Менглі-Гірей, що недавно прийняв зверхність священної Порти, змушений був вислати литовське посольство, позаяк те втручалося у внутрішні справи Криму, ба навіть більше — підбивало правовірних до непокори. Слідом за посольством подалося багато впливових мурз та беків, що тягнули руку за Литвою з Руссю. П'ять сотень найкращих нукерів, серед яких тоді був і сотник Бурумбей, кинулися наздоганяти втікачів. Але наздогнати так і не вдалося, бо посольська сторожа, яку очолював ще молодий князь Глинський, кусала їх, яко хорти ведмедя. То вночі вирізувала охорону, то обсипала стрілами з-за могил, то налітала зненацька, як буря, і, боляче шарпнувши за бік розтягнуту татарську погоню, знову щезала…

Останнє, що бачив темник перед тим, як поринути в сон: київське посольство вже по той бік Дніпра неспішно віддалялося у степ, а над Дніпровим урвищем стояли уруські вершники з луками напоготові. Попереду височів Богдан Глинський. І хоч його обличчя не було видко, Бурумбей ладен був заприсягтися, що на ньому застигла презирлива посмішка, з якою переможці дивляться на невдах…

Прокинувся у передчутті якоїсь небезпеки. Прислухався. Спочатку було тихо, затим звідкілясь долинув невиразний гамір, що швидко наближався.

Бурумбей звівся на лікоть. На мить привиділося, що то його люди вітають прибуття до табору непереможного Менглі-Гірея.

«Але звідкіля йому тут узятися? — майнула думка. — Він же має бути там, під Путивлем…»

Зненацька біля запинала почулося надривне:

— Уруси! Рятуйся, хто може!

І в ту ж мить щось всадилося в стінку шатра з такою силою, що вилетіло кілька стояків. Не інакше, в нього врізався хтось кінний. Рвучким помахом шаблі Бурумбей розпанахав шатро і ступив у розріз. І вчасно, бо там, де був вхід до шатра, охорона зійшлася врукопаш з невідомими нападниками. Решта татарів, дугою оминаючи бійців, котилася на південь — туди, де розкинулися рятівні степи…

Темник гарячково озирнувся. Треба за будь-яку ціну спинити паніку. Навіть ціною власного життя, бо втечі Менглі-Гірей не вибачить. Темник напружив жили на шиї і над бойовиськом пролунав його заклик:

— До мене, правовірні!

Кілька десятків чаушів кинулося на його голос. Проте поміж ними були й уруси. І попереду всіх — зарослий, мов

ведмідь, чужинець. Темник вихопив шаблю, проте його випередив вірний Тамаз. І доки вони рубалися в нещадному герці, Бурумбей встиг вирахувати, звідкіля йшла небезпека. Із заходу, з того боку, куди він повинен повести свій тумен.

«Випередили, кляті дунгизи!» — різонула душу люта думка. — Але хто їх попередив?»

Це було чи не вперше, коли уруси вирахували, звідкіля має вдарити орда. Зазвичай вони ганялися за окремими десятками чи сотнями. А тут — одразу, під корінь.

Ні, не під корінь. Не так вже й багато було нападників, аби здобути перемогу. Схоже, їхній натиск уже сповільнюється. Ще трохи — і його вдасться зупинити.

— До мене! — напружуючи всі жили, знову заволав він. І цей його крик підхопили десятки горлянок:

— Сюди, правовірні!

— До нашого беклербека!

Це подіяло певніше, ніж посвист гарапника. Безладні юрми чаушів, ніби стріпнувшись від сну, розвернули на цей поклик своїх коней. Січа розгорілася з новою силою. З висоти свого коня і свого зросту Бурумбей завважив, що має не менше людей, ніж у нападників. Отже, втрачено ще далеко не все.

— Тримайтеся, правовірні! — загримів над битвою його хрипкий, викричаний в багатьох січах голос. — Бий дунгизів!

Його важка шабля упала на голову якогось молодого уруса — і той зсунувся під копита своєму коневі. Бурумбей озирнувся в пошуках наступної жертви і завважив, як праворуч, з-за купи шатер вихопилася купка бійців. Двоє урусів у білих сорочках та якийсь оголений до

пояса замазура тиснули п’ятірку тургаудів. Зненацька серце радо стріпнулося: серед нападників темник упізнав самого Глинського. Бурумбей хижо осміхнувся і вже збирався розвернути коня, аби схрестити свою шаблю з шаблею черкаського старости. Проте зробити цього не встиг, бо нараз вигуки жаху пролунали з півночі — звідтіля, куди подалися чамбули Менглі-Гірея. Бурумбей навіть подумати не міг, що саме з того боку може прийти небезпека.

Проте уруси напали саме звідтіля. Широкою стрімкою лавою налетіли вони на табір, з розгону вдарили у бік тим, хто відгукнувся на заклик свого темника, — і погнали їх у степ. А десяток вершників — теж у білих сорочках — повернули до Бурумбеєвого шатра.

Зблиснули шаблі, затанцювали в шаленому танку коні. Світ для Бурумбея зменшився до розмірів вершника, що підводився на стременах. Темник загородився ятаганом від його шаблі і тут же різко викинув уперед свою. Відчув, як вона увійшла в щось м’яке, беззахисне.

— Чудовий удар, шановний! — захоплено вигукнув Тамаз. Проте за мить його довга кабаняча щелепа нажахано відвисла. Бурумбей озирнувся і побачив, як його чауші зграєю сполоханих горобців розлітаються на всі боки. На них налітав той, перед ким татарський Степ трепетав чи не найбільше, — на них налітав сам вовкулак Швайка. Той, котрого минулого літа прив'язали до хвостів диких жеребців, а він усе ж викрутився. Мало того, забрав життя двох сотень найкращих воїнів на чолі із самим Басман-беком. А тепер знову вигулькнув невідомо звідкіля…

Темник незчувся, як його рука смикнула повід, і слухняний кінь кинувся навперейми Швайці.

— Гей, ти! — гукнув він.

— А, сам темник Бурумбей! — розпашіле обличчя Швайки розпливлося в посмішці.

Вони зітнулися межи повалених шатрів. Дзенькнули шаблі, коні звелися дибки.

— Це вкотре ми зустрічаємося? — поцікавився Швайка, відводячи могутній удар темника зверху.

Бурумбей вищирився. Зі Швайкою, який колись звався Карачобаном, вони таки не раз стикалися у двобоях, що їх затівав Басман-бек. І щоразу розходилися ні з чим.

— Здається, оце вп'яте, — відказав Бурумбей, приміряючись для наступного удару. — І, сподіваюся, востаннє.

— Я теж такої думки, — посміхнувся, мов найдорожчій людині, Швайка. Нараз його шабля пройшла по дотичній до шаблі супротивника і глибоко врізалася в наплічники. Бурумбей похитнувся. Швайка розмахнувся для завершального удару, проте наперед вихопився вірний Тамаз і перехопив удар на свою шаблю. Інший

тургауд схопив темникового коня за повід і потягнув подалі від місця сутички.

Татари на мить сторопіли. Тоді дехто позадкував.

— Зупиніться! — люто вереснув один з тисяцьких. — До мене, собачі душі!

Проте його вже ніхто не слухав. Один за одним чауші розвертали коней. Зупинити їх не могла ніяка сила. Того, хто вигулькнув перед ними, вони боялися значно більше, ніж погроз, канчуків своїх начальників і навіть їхніх шабель.

Сонце вже відштовхнулося від обрію, коли козаки почали повертатися до покинутих татарських гарб та шатрів. Богдан Глинський нахилився, захопив рукою жмут сухого бадилиння і витер ним закривавлену шаблю. Десь у битві з нього злетіла шапка і тепер він їхав голомозий, з довгим чубом за вухом, і його темні, ледь косуваті очі охоплювали все бойовисько.

До нього підскочив на коні розчервонілий Швайка.

— Гарна робота, князю! — вигукнув він. — Радий був битися під твоєю рукою!

— Та яка там моя рука, — відмахнувся князь, проте стримати вдоволеної посмішки не зміг.

— Ні, князю! — заперечив Швайка. — Не кожен зважиться отак, без роздумувань, повести своїх людей на таку орду…

— А в нашому ділі без ризику не обійдешся. То, кажеш, скільки їх було?

— Тисяч до десяти, князю. А може, й більше.

— От бач. Якби ти сказав мені про це перед битвою, я ще добряче подумав би, чи варто затівати цю справу.

І вони, не стримуючись, зареготали на весь степ.

До них один за одним під'їздили розхристаний Байлем, розпарений Санько і все ще оголений до пояса Грицик. Його тіло також парувало.

— Ну й дали ми їм перцю! — вигукнув Грицик. — А ти, князю, славно рубаєшся!

Останнім під'їхав Федір Колотнеча.

— Які втрати? — запитав його Глинський.

— Маємо півсотні вбитих, — спохмурнів Колотнеча. — І десь сотню поранених. А от кримчакам дісталося більше, — і він не втримався від посмішки. — Близько двох тисяч залишилося на снігу. От що значить напасти зненацька!

— Це правда, — згодився Глинський і повернувся до решти. — Що ж, друзі, повоювали ми славно, тож час і перекусити. Бо після бою на мене нападає такий голод, що власного кожуха ладен згризти.

Проте перекусити не довелося. Нараз хтось голосно вигукнув і показав на захід. Від обрію чвалом котив якийсь вершник. Та, угледівши стількох людей, він почав уповільнювати біг свого коня, аж доки той зупинився.

Схоже, вершник вагався — наближатися йому чи, навпаки, розвертатися назад.

— Грицику, — звернувся Швайка до свого колишнього джури. — Ану перебіжи до нього та дізнайся, що йому потрібно…

— Це я з радістю, — згодився Грицик. — Та спочатку дайте накинути щось на плечі. Бо він може подумати, ніби я хочу його роздягти…

Хтось накинув на нього кожуха, і Грицик подався назустріч вершникові. Ще здалеку він замахав до нього руками, щось вигукуючи. Нарешті вони зустрілися,

коротенько перемовилися, а тоді удвох помчали до Глинського.

Коли вони наблизилися, усі завважили, що незнайомець був зморений до краю. Голову його охоплював шмат полотна, на якому запеклася кров. Не кращий вигляд мав і його кінь. Він був увесь у милі, на місці правого вуха темнів струп.

— Грицьку, ти? — вигукнув Швайка, коли незнайомець наблизився впритул. — Це Грабенчук, колишній кропивненський староста, — пояснив він Глинському.

— Чув про такого, — кивнув Глинський. — Староста переяславський мені розповідав, як ви розправилися з тим, як його… ага, Зарембою.

А колишній кропивненський староста ніяк не міг відірвати зачудованого погляду від поля бою.

— Славно попрацювали, славно, — у захваті промовив він й одразу ж посмутнів. — А от переяславцям доводиться туго.

— Переяславцям? — насторожився Швайка. — А що з ними?

— Татарський тумен підійшов під Переяслав. А в Леміша людей купка. Тож він послав мене сказати, щоби всі, хто може тримати шаблю, поспішили на допомогу.

Швайка прикусив губу. Тоді повернувся до черкаського старости.

— Вибач, князю, але сам бачиш, що не судилося нам відзначити цю перемогу. Часу немає.

— Твоя правда, — згодився Глинський. — Часу завжди не вистачає. Але хто заважає нам перекусити дорогою до Переяслава?

ПІД ПЕРЕЯСЛАВОМ

Староста переяславський тоскно споглядав з муру. Куди не кинь оком — самі татари. Тільки-но вдалося відбити перший напад. Проте це був лише початок. Гартований боєць, Леміш відав, що за першим разом обов'язково полізуть татари на вали і вдруге, і втретє. А коли виявлять десь слабке місце, — ударять туди з усієї сили…

Щоправда, переяславцям досі якимось дивом вдавалося відбиватися. І це вже чи не шоста облога Переяслава. Але, здається, остання. Бо ніколи ще не було під його мурами такої кількості татар, ніколи ще не здіймалося у блакитне переяславське небо стільки чужинських димів.

Він озирнувся. Переяславці теж відпочивали біля своїх багать. Проте особливої радості на їхніх лицях не було. Вони, люди досвідчені, не гірше за свого старосту розуміли, що лихо тільки починається. А що ж буде потім…

Сьогодні зранку під мури під'їхав татарський посланець. Тілистий, у вивернутому кожусі, він скидався на ведмедя.

— Здавайтеся! — заревів він і голос його теж скидався на ведмежий. — Як здастеся — наш хан подарує вам життя і ви відбудетесь самим золотом. А будете пручатися, то чоловікам і старим… — посланець красномовно провів рукою по горлянці, — а решті краще було б і не народжуватись. І не сподівайтеся на поміч! — підвищив посол і без того гучний голос. — На посульському порубіжжі уже догорають ваші села, Черкаси теж здалися на нашу милість, а основні сили зараз беруть Київ. А коли хан повернеться з-під Києва…

Посланець вирішив за краще не договорювати. Лише по-звірячому осміхнувся. І це було красномовніше за будь-які слова. Коли йде просто орда — то в ній ледь набереться до двадцяти тисяч. Та коли орду очолює сам хан — вона збільшується чи не вдвічі. А супроти такої сили ще ніхто не встояв. Проте й здаватися на милість татарську теж рівнозначно смерті.

Леміш іще раз поглянув на гамірливий ординський стан, і очі його, мовби обпікшись гострими димами, метнулися праворуч у надії, що звідтіля надійде хоч якась допомога, що відверне на себе бодай малу частку нападників. І тоді, можливо, таки трапиться неймовірне…

Але там, звідкіля мали надійти присульські люди, теж було порожньо. Біліла під сонцем неозора снігова поверхня. Мабуть, і справді на Посуллі погоріли всі села…

А татари вже перепочили і знову готові були дертися на стіни. Згасали вогнища, чауші почали шикуватися в піші сотні. Наперед вийшли їхні драби з довгими драбинами на плечах.

— Готуйсь! — подав голос Леміш.

Переяславці кинулися на стіни і підняли луки. Полетіли перші стріли, скрикнули внизу нападники. Але скрикнуло і кілька переяславців. У найближчого до Леміша воїна стріла застрягла в шиї.

«Так і видзьобають нас по одному, — тоскно подумав староста. — Скільки нас? І тисячі не набереться. А їх тисяч із десять, не менше…»

Нараз на стінах пролунали збуджені голоси. Обложені завважили, як нападники сповільнили свою ходу й почали озиратися. Межи них сполоханими джмелями заснували на конях їхні сотники. А тоді сталося

неймовірне — татари повернулися до Переяслава спиною.

— Ти диви! — у захваті вигукнув Мирон Сватко, людина, що мала пречудовий зір. — Здається, на них хтось ударив. Та не туди дивишся, старосто, на Хацьки розвернися!

Леміш приклав долоню до очей. І справді, праворуч, майже на самому видноколі, заворушилася, виростаючи в розмірах, темна пляма. Незабаром вона розсипалася на сотні цяток вершників. Назустріч їй полетів чималий татарський чамбул. А ще за кілька хвилин переяславці завважили, як дві стрімкі хвилі схлюпнулися одна з одною.

— Гляньте, і там, під Семидубами, заварилася каша! — скрикнув молодий козак, майже хлопчик.

І справді — там, де догорало маленьке село Семидуби, теж творилося щось незвичайне. Схоже, надійшла сподівана допомога. Раптом з-за семидубських димів вихлюпнулася темна маса і покотилася до Переяслава.

— Дивіться, дивіться! — аж надривався Сватко. — А щоб я скис, коли то не татарські обозники тікають!

Так, схоже, що то й справді були обозники, сторожа, коногони, ковалі, гендлярі — усі ті, хто слідував за передніми ординськими чамбулами, готовий поживитися будь-чим. За обозниками, розтягнувшись у широку лаву, летіли переслідувачі, і в морозяному повітрі раз по раз спалахували блискавки їхніх шабель.

Однак татарські сотні, що якусь хвилину нерішуче переминалися під стінами Переяслава, також отямилися. Заклично пролунали сурми і добра половина чаушів, забувши про обложених, кинулася лаштуватися в сотні. А тоді, протнувши натовп своїх обозників, мов ніж масло, ринула на їхніх переслідувачів.

Ті зустріли їх зливою стріл. А коли сутичка здавалася неминучою, вони миттю розвернулися і подалися назад — туди, де відсвічували синьою кригою озера, озерця та широке трубізьке плесо, на якому непідковані татарські бахмати почувалися, мов коров'яча череда на льоду.

Як і слід було чекати, чауші на кригу не пішли. Зупинилися й переслідувачі. Але варто було татарам розвернути своїх коней до Переяслава, як невідомі нападники знову почали їх переслідувати. Трохи згодом Леміш зауважив у ординському війську якийсь рух — мабуть, то збиралися тисяцькі й сотники, аби порадитися, як бути далі. Проте, схоже, єдиної думки вони не дійшли, бо коли роз'їхалися знову, напад на переяславські мури не відновився.

Тим часом червоне сонце сідало за Дніпро і землю огортали сутінки. Вороги повертали кожен до свого табору. Незабаром на всьому обширі спалахнули десятки вогнищ — татарських і переяславських.

Козаки Швайки та Богдана Глинського відійшли до великого села Дівички, яке татари ще не пограбували. Проте куліш заходилися варити не по хатах, а на лузі серед численних багать. Бо ж на людях не тільки краще татарів бити, а й смачніше їсти куліш.

Козаки сиділи впереміж, і не рахувалися, хто черкаський, а хто золотоніський чи ще якийсь. Вони не приховували радості.

— А ми, дурні, боялися, — мовив один з канівецьких, дмухаючи на ложку з кулешем. — А воно, знаться, не такий страшний біс, як його малюють.

— Це ти боявся, — відказав йому Володко Кривопичко. Тепер це був такий кремезняк, що від колишнього Володка лишилося хіба саме прізвище.

Староста черкаський, як і всі козаки, сидів біля одного з кострищ. Поруч з ним, по-татарському

підібгавши під себе ноги, влаштувався Швайка. Останню добу вони, здається, не відходили один від одного. Хіба що сьогодні на світанні розійшлися: Швайка зі своїми людьми вдарив від Семидубів, а Глинський з черкасцями — від Хацьок.

— Твої скількох поклали? — запитав Глинський і невдоволено глипнув на вайлуватого кашовара, що неспішно чаклував біля казана і у відповідь лише стенув плечима: мовляв, гарний куліш поспіху не визнає.

— Коли відходили, то нарахували не менше п’яти сотень, — відказав Швайка, роздумуючи, чи не прогадав він, бува, з вогнищем. Он біля інших хлопці вже сьорбають куліш, аж за вухами лящить.

— У мене теж не менше, — мовив Глинський. — А ще мої хлопці схопили одного їхнього сотника і той сказав, що під Переяславом зібралося більше тумена.

— Щось ми цього не відчули, — усміхнувся Швайка.

— Атож, — згодився Глинський. — Справа не в тім, скільки їх, а в тому, що ординці розгубилися. Тож тепер

треба засмикати їх так, щоб вони не знали, у який бік кидатися.

Швайка кивнув на знак згоди. Глинський пропонував те, що зазвичай чинив на своєму черкаському порубіжжі: йти не щільною лавою, а, довідавшись про основний напрямок руху орди, розбитися на сотні, ба й десятки, воїнів і безнастанно шарпати втомленого далекою дорогою ворога, аж доки той не кинеться навтікача. А тоді на свіжих конях усістися йому на плечі…

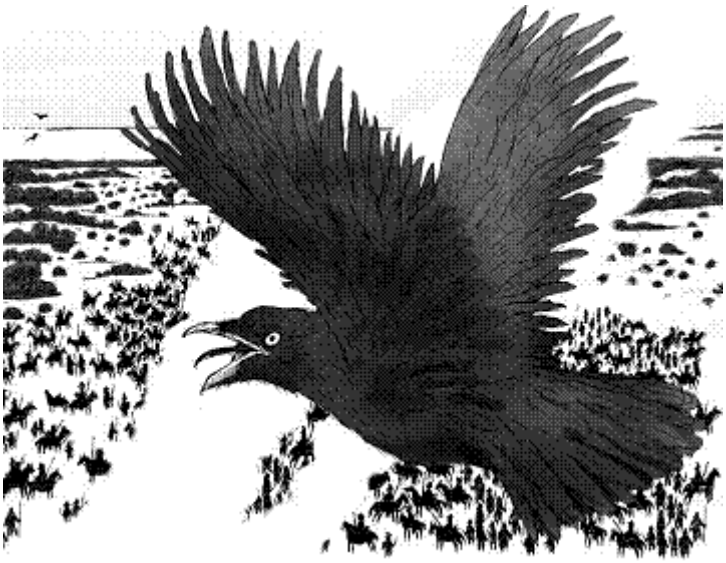

Нарешті кашовар дав дозвіл працювати ложками. Глинський втягнув носом гарячу пару, тоді захопив повну ложку. Люто хукаючи, проковтнув куліш і аж крекнув:

— Добренний куліш! До самих кишок пропікає!

— Атож, для такого морозу кращої їжі ще не придумано, — згодився Швайка.

Коли ложки застукали по днищу, князь підвівся й сказав:

— А тепер, хлопці, спати. Бо завтра доведеться попрацювати не менше, ніж сьогодні.

КОЗАЦЬКІ ХИТРОЩІ

Санькові з Грициком не спалося. Їм не терпеливилось набалакатися досхочу, бо це була перша їхня зустріч опісля минулої осені, коли Грицик знову подався в степ до Рашита, а Санька його віщунська стежка повела кудись у житомирські нетрі. Щойно вони обмінялися замість вітання кількома штовханцями, Грицик запропонував:

— Слухай, друже, а чи не прогулятися нам трохи? Заодно й погомонимо.

— А чом би й не прогулятись? — відказав Санько. — Тільки давай-но прихопимо з собою два шматки полотна і Сирітку з Куцим.

— Навіщо вони нам? — здивувався Грицик.

— Полотно для того, щоб татари нас не помітили… — почав Санько.

— Це зрозуміло, — перебив його Грицик. — А от вовчики навіщо?

— Щоб захищали, коли татари нападуть…

— Теж непогано, — згодився Грицик і придивився до товариша. Навіть у напівімлі було видно, як той усміхається. Мабуть, придумав якусь капость для ординців.

За кілька хвилин друзі покинули Дівички. Їхали не криючись, бо довкруж них, винюхуючи сліди, виписували кола невтомні вовчики.

— Ти ж ніби збирався у житомирських нетрях провести цілу зиму, — почав Грицик, коли позаду розтанули останні козацькі вогнища.

— Казав, — згодився Санько. — Але не склалося.

Перед його очима виникло продовгувате обличчя діда Куделі з острішшям лляних брів. Почувся його крихкий, уривчастий голос:

— Часи, синку, міняються, і марно ти приїхав. Нічого я тебе вже не навчу. Тобі, бачу, інша наука потрібна…

А яка саме, не сказав. Натомість додав:

— Ти єдиний, хто на це здатен.

Санько хотів запитати діда, на що саме, проте вчасно стримався: не прийнято серед волхвів запитувати чи перепитувати. Треба самому допинати, що до чого. Тож він лише низько схилився перед старим та й повернувся ні з чим. І тепер уже другий місяць думає про те, що мав на увазі дід Куделя.

— Зрозуміло, — сказав Грицик.

Якийсь час вони їхали мовчки. Сніг ледь чутно порипував під копитами. З неясної імли випливали дерева і знову тихо скрадалися за спину. Звідкілясь долетів нестямний регіт пугача. Грицик зупинився, дослухаючись.

— Гарно регоче, — зазначив він. — Навіть не вгадаєш, справжній він чи хтось під нього підробляється.

— Гадаю, що справжній, — відказав Санько.

— Я теж так думаю…

Санько всміхнувся. Ні, в голові у Грицика дещо інше. І він, Санько, знає, що саме.

— Слухай, як у тебе з Фузою? — спитав він.

Грицик стріпнувся. Скоса зиркнув на товариша, і не втримався, зітхнув.

— Ніяк, — відказав він. — Розумієш… Ну, візьмемо ми шлюб, а далі що?

— Як що? Живіть та й годі.

— Еге, живіть… Я ж козак, мені їздити треба, а вона як сама? А раптом образить хто?

— Дурень ти, — переконано відказав Санько.

Грицик зупинився.

— Ти так гадаєш? — з надією запитав він.

— І не сумнівайся…

Зненацька Сирітка насторожила вуха. Куций завмер.

На його крутому загривку шерсть стала дибки.

— Здається, ординці десь недалеко… — прошепотів Санько.

Далі друзі їхали обережно, прокрадаючись від одного дерева до іншого. Нараз Грицик застережно підняв руку.

— Там, — прошепотів він.

І справді, в проміжку між деревами заблимали відблиски вогню. А ще по хвилі друзі побачили за поприще від себе численні кострища. Вони потроху пригасали.

Грицик хотів підкрастися ближче, проте Санько його зупинив.

— Стривай, — прошепотів він. — Чуєш?

Грицик прислухався. І справді, в застиглому морозному повітрі почувся легкий тупіт. Він усе наближався.

Ординський сторожовий роз’їзд неспішно трюхикав засніженою цілиною. Вершники насторожено вслухалися в тишу. В імлистому мареві, підсвіченому блідим місяцем, виднілися сліди іншого роз’їзду, котрий проїздив тут чверть години тому. Ліворуч від них, мов велетенська істота, сонно ворушився багатотисячний табір. Праворуч

відсвічувало ще не влежаним снігом неозоре поле, густо помережене чорними цятками кущів та байраків.

Нараз один з ординців зупинився і приглушеним голосом скрикнув:

— Дивіться!

— Що? — повернулася решта до нього.

— Он там… Бачите, щось схоже на кінних? А щойно на тому місці нічого не було…

Чауші придивилися. І справді, майже за сотню кроків від них бовваніло щось, схоже на дві кінні постаті. Постаті стояли боком до сторожі і кудись пильно вдивлялися. На роз’їзд вони, схоже, не зважали.

— Гей, чиї будете? — вигукнув старший роз’їзду.

Постаті не відповіли. Вони навіть не поворухнулися. І якби сторожа не була переконана, що хвилину тому цих постатей не було, вона б сприйняла їх за якісь чудернацькі кущі.

Сторожа нерішуче перезирнулася. Тоді старший кивнув двом чаушам і ті повільно рушили до підозрілих постатей.

Решта, тримаючи луки напоготові, завмерла.

— Гляньте! — знову пролунав приглушений вигук.

Сторожа здивовано закліпала очима. І було від чого: зненацька, в один змиг ока, те, що вважалося постатями кінних, щезло. Але не зовсім — коні виднілися як і раніше, а от їхніх вершників наче язиком хтось злизав.

Ординці міцно зажмурилися і знову розплющили очі. Ні, нічого не змінилося. Перед ними, як і раніше, виднілися обриси коней.

— Що б це могло бути? — прошепотів хтось.

Нараз позаду почувся здушений зойк, що перейшов у хрипіння. Ординці рвучко озирнулися. Двійко задніх чаушів безвільно сповзали з коней, а по землі стелилися, віддаляючись, дві сірі тіні.

Якусь мить ординці з жахом споглядали непорушні тіла своїх товаришів. А коли схопилися за стріли — сірі тіні вже розчинилися в імлистій темряві.

А ще за мить зниклі вершники, начебто нічого й не сталося, знову завиднілися на своїх конях.

— Вовкулаки! — вереснув старший і кинувся до табору. — Тривога!

В ординському таборі спалахнули багаття, здійнявся галас. За хвилину на поміч сторожовому роз'їздові кинулися десятки кінних.

І лише тоді непорушні до того постаті дивних вершників ворухнулися і тут же розчинилися серед снігів.

— Молодці, хлоп'ята, гарно попрацювали, — похвалив Грицик Сирітку та Куцого, що наздогнали їх.

Вовчики поглянули на нього і заметляли хвостами. З їхніх гострих писків скрапувала на сніг кров.

ПАСТКА

Удосвіта козаки вибралися з Дівичок. А коли розвиднілося, Богдан Глинський разом з Колотнечею та Швайкою вже стояли на зарослому пагорбі неподалік від Переяслава. Звідсіля ординський табір було видно, мов на долоні. Як і звечора, яскраво палали багаття, а в усі боки сполошеним вороняччям гасали вершники.

— Що це з ними? — здивувався Колотнеча.

— Мабуть, хтось потривожив їх уночі, — здогадався Швайка. — Це часом не ваша робота? — повернувся він до Грицика з Саньком, що саме піднімалися по крутосхилу. Від їхніх коней димувала пара.

Грицик зупинився поруч зі Швайкою, поглянув на неспокійне татарське стійбище і вдоволена посмішка спливла на його обличчі.

— Та ми нічого такого ніби й не робили, — відказав він. — Правда ж, Саньку?

— Авжеж, — підтвердив товариш. — Це все наші вовкулаки постаралися…

І він кивнув на Куцого та Сирітку, що з висолопленими язиками трюхикали слідом за ними.

— Вовкулаки? — недовірливо перепитав Глинський.

— Та вони, хто ж іще, — зумисне байдужим голосом почав Грицик. Проте не втримався і збудженим голосом додав: — Боже, ви тільки послухайте, чого Санько навчив наших вовчиків!

Колотнеча вислухав Грицикову оповідь з роззявленим ротом. Та й у решти час від часу в очах спалахували веселі вогники. Коли Грицик замовк, Колотнеча заздро зітхнув:

— Шкода, що мене з вами не було!

— Нічого, тобі теж знайдеться робота, — заспокоїв його Глинський і повернувся до Швайки. — То як ти гадаєш, з чого сьогодні розпочнемо?

Колотнеча здивовано поглянув на Глинського: не часто доводилося йому чути, щоб староста черкаський звертався до когось за порадою.

Швайка перевів погляд з ворожого табору на стовбур найближчої сосни. По ньому рудою блискавкою промайнула білка.

— Тепер їх зненацька не заскочиш, — в задумі відказав він. — Тож гадаю, що й нам нема рації ховатися…

— Чи триматися гурту, — підхопив Глинський. — Треба їх смикати за хвіст і за гриву, щоб і забули, навіщо прийшли… Отже, так: ти зі своїми хлопцями лаштуєш засідку он під тим лісом…

Швайка поглянув туди, куди показував Глинський, схвально хитнув головою.

— Кращого місця не знайти, — сказав він. — Там широка дорога на Циблі. І ліс підковою…

— Саме це я й мав на увазі, — кивнув Глинський. — А я зі своїми козаками спробую подражнити татарів. І коли вони поженуться за мною, я виведу їх під стріли та шаблі твоїх хлопців… Звісно, мої теж не з боку дивитимуться, — додав він.

Староста черкаський провів поглядом Швайку з товариством, а коли ті опинилися на рівнині, знову повернувся обличчям до Переяслава. Зі свого місця йому було видно, як ліниві дими руйновищ сходили над його околицями, як перша лава ординців покотила на стіни Городища, як тисяцькі спішно готували свої чамбули для подальшого штурму фортеці. Усе було, як і вчора.

— Уперед, — коротко кинув Глинський. Його ватага вихопилася на узлісся і завмерла край пагорба, мовби щойно забачивши ворога.

Але побачили і їх. Найближчі з татар з переляканими зойками кинулися до тих чамбулів, що вже готові були рушити під переяславські стіни. На якийсь час у таборі зчинився розгардіяш. Зрештою від основної ординської маси відділилося зо дві тисячі й рушили на вояків Глинського.

В карих очах Колотнечі спалахнув диявольський вогонь.

— Князю, давай-но на них згори, га? — аж застогнав він. — Прокотимося по них, як камінь по хмизу…

— Зачекай, ще встигнеться, — зупинив його Глинський і повернувся до козаків: — За дерева! Готуйте луки, стріляйте по середині!

Це була одна з улюблених звичок Глинського: стріляти не куди попаде, а купно. І, за можливості, у тих, хто вихопився наперед. Від такої стрілянини ті сміливці купами падають на землю, що не додає решті нападників ні мужності, ні сили. А коли за першим залпом злива стріл ударяє уже в інше місце — то й у найхоробрішого по спині забігають мурашки.

І таки забігали. Після четвертого залпу стало видно, як нападники натягують поводи і хапаються за луки. Проте завдати шкоди тим, хто ховався за деревами, було майже неможливо. А стріли черкасців, як і раніше, били на вибір.

Нараз Глинський завважив, що загін татарської кінноти відділився від основної маси і кинувся ліворуч. Інший загін, торуючи дорогу в глибокому снігу, подався праворуч. Не виникало сумніву, що татари збираються, обійшовши заліснений пагорб, вдарити козакам у спину.

— За мною! — вигукнув Глинський і перший злетів з пагорба.

Ті з татар, що вже вигулькнули з лісу, побачили, як з пагорба один за одним скочувалися козаки. Нахльостуючи коней, вони чимдуж поспішали до єдиної в цих місцях натоптаної дороги, що за два поприща ховалася в імлистій діброві.

— Не пускай їх на дорогу! — вереснули ординські сотники. — Жени по цілині!

Та все ж козаки дісталися дороги перші. Дружно вдарили в мерзлу твердь копита їхніх коней, у повітря злетіло шмаття рваної землі — і невдовзі останній з козаків щез у діброві.Та коли розпалені гонитвою переслідувачі увірвалися туди, на них впритул вдарили

сотні стріл. І доки татари гадали, як вибратися з такої халепи, козаки Глинського розвернули своїх коней. По хвилі все змішалося, і годі було розібрати, хто на кого тисне і хто від кого відбивається.

Татари не витримали. Спочатку поодинці, а затим десятками чи й сотнями вибиралися вони з лісової тисняви і втікали до Переяслава. За ними, на ходу розсипаючись широкою лавою, вилітали козаки.

Невдовзі Глинський зі Швайкою стояли на тому ж пагорбі, який обрали ще вдосвіта. Тільки тепер вони не ховалися, а навпаки, вдавали, що готові будь-якої миті вдарити на ворога згори.

І ординці змушені були на те зважати. З пагорба видно було, як від Переяслава спішно підходили нові татарські сотні.

— Ну що ж, — зауважив Глинський, — справу свою ми зробили. Тепер переяславці можуть перевести дух.

— Атож, тепер татарам не до нападу, — згодився Швайка.

Колотнеча повернувся до Глинського й молитовно склав руки на грудях.

— Князю, а давай-но таки вдаримо на них згори! — мовив він. — Сам же видиш, що в них жижки тремтять!

Глинський повернувся до Швайки.

— То що, послухаємо мого сотника?

— Гадаю, не варто, — в задумі відказав Швайка. — Такі, як є, ми для них набагато небезпечніші, ніж коли б ото встряли у колотнечу, — докінчив він і весело глипнув на Федора.

Глинський підняв догори пальця.

— О! — сказав він. — Вчися, Колотнечо, у мудрих людей! Бо що було б, якби ми оце накинулися на них? А

нічого. За якихось півгодини ми б відступили, бо нас мало, і тоді татари зі спокійною душею взялися б за Переяслав. А так вони увесь час змушені озиратися у наш бік. А той, хто постійно озирається, на мури лізе неохоче. Доп'яв?

— Та доп'яв, доп'яв, — неохоче погодився Колотнеча і з такою надією глянув униз, що Глинський зі Швайкою розсміялися. Видно, мріяв Федір, щоб степовики знову спробували взяти козаків в обценьки — і тоді була б гарна нагода розважитися знову.

Проте нападати на козаків, чи обходити їх татари вже не зважувались.

Так минала година за годиною. Зрештою татарські коні, що не звикли довго тупцювати на одному місці, заходилися розгрібати копитами сніг, вишукуючи для поживи торішню траву.

На другий день вони розгребли увесь сніг довкола Переяслава. Тож татари змушені були під посиленою охороною виганяти свої табуни подалі в степ. І хоч трави там стояли майже незаймані, проте випасати на них коней так і не довелося — на табуни, наче хмари ґедзів, безупинно налітали козацькі загони. Кинулися татари до зруйнованих сіл, аби розжитися бодай на сіно — проте ті ж козаки вже чатували на них з-за кожної ліси, з-за кожного згарища. А щойно татари збиралися на приступ Переяслава, козацькі загони знову загрожували їм ударом у спину.

Під вечір третього дня Грицик із Саньком привели до Глинського полоненого. Полонений тримався за щоку й кидав навсібіч перелякані і водночас люті погляди.

— Ось, — сказав Грицик і, мов найкращого товариша, обійняв полоненого за плечі. — Це тобі, князю, не просто Темір, а гонець до самого Менглі-Гірея від мурзи Байдана, котрий оце ніяк не візьме Переяслав.

— Звідкіля ти про це відаєш? — засумнівався Глинський.

— У нашого Теміра, князю, є язик, — охоче пояснив Грицик. — А ще в нього за пазухою ми знайшли листа…

— Давай сюди!

Глинський розламав печатку і заходився читати. Зрештою вдоволено кивнув головою. Темник Байдан сповіщав своєму ханові, що уруські козаки під проводом Глинського та Швайки раптово наскочили на орду темника Бурумбея і змусили її до панічної втечі. А тому він, покірний раб найсвітлішого з земних володарів, не зможе цілком перейнятися штурмом Переяслава, бо Глинський зі Швайкою тепер безнастанно шарпають його чамбули і цим відволікають від головного завдання. Тож він, Байдан-мурза, просить дозволу відступити від Переяслава.

Глинський подав листа Грицикові із Саньком. Коли ті прочитали його, запитав:

— То що ви про це думаєте?

У Грицикових очах спалахнули лукаві бісики.

— Князю, гадаю, що було б непогано дописати тут щось і від нас…

— Дописати? — здивувався Глинський. Якусь мить він роздумував. А тоді всміхнувся і сказав: — Що ж, непогано придумано…

Він гукнув писаря. Взяв у нього каламар і дописав на листі: «Все вірно. Ми зі Швайкою відступ дозволяємо. Про решту поговоримо під час нашої з тобою зустрічі…»

І поставив розгонистий підпис.

Грицик за княжою спиною хоркнув, наче веселий жеребчик. Глинський ще раз перечитав листа, запечатав

його своєю печаткою і подав гінцеві. Тоді обернувся до Грицика і звелів:

— Проведеш його до ханського табору. І гляди мені, щоб дорогою з нього жодна волосинка не впала!

— Ображаєш, князю, — з гідністю випростався Грицик. І не втримався, захлинувся у розкотистому сміху:

— Уявляю, що буде з ханом, коли він прочитає цього листа!

ХАН МЕНГЛІ-ГІРЕЙ

Коли й звідсіля, з великого засніженого острова посеред Дніпра, Київ видавався неприступним, то що казати про тих, хто бачив його зблизька! Високі могутні мури здіймалися над ще вищими пагорбами. Під ними чорними цятками копишилися тисячі й тисячі чаушів. Мурахами лізли вони на стіни, подекуди навіть видиралися на заборола, — але тут таки падали вниз. Видно, кияни не були захоплені зненацька і встигли як слід підготуватися до оборони.

Менглі-Гірей зі свистом втягнув повітря в себе. Тринадцять літ тому, коли він вперше привів свою орду під Київ, таких мурів не було. Самі древні руїни лежали замість них. А київські князі, звиклі до того, що від степу вже чимало років немає загрози, замість мурів зводили власні тереми. Тож їх вдалося схопити, мов голих пташенят у гнізді. Тоді орда вивезла до Криму казкові багатства і незліченну кількість бранців… А тепер, схоже, доведеться покласти чи не половину орди, доки перший нукер увірветься в Київ. А таку жертву навряд чи можна собі дозволити.

І в усьому, здається, винен він сам. Треба, як було домовлено, таки дочекатися підходу московської орди і вже разом рушати на урусів. Але, як доносили вивідники, хвороба звалила під Рильськом воєводу Холмського і минуло кілька днів, доки великий московський князь наказав очолити рать такому собі Шереметьєву. Тому Менглі-Гірей вирішив не чекати, доки кияни викриють його орду, і вдарити першим. Однак, схоже, їх хтось попередив і раптового нападу не вийшло.

Московське військо прибуло лише вчора. Аби виправдати своє запізнення, воно з ходу пішло на приступ, але кияни відбилися і від нього. Тепер лишалася єдина надія на те, що чамбули, послані на Черкаси та Переяслав, нарешті розтрощили урусів і от от підійдуть на підмогу.

— Найсвітліший, прибув гонець з листом від мурзи Байдана, — за спиною Менглі-Гірея почувся шанобливий голос одного з тургаудів охоронців.

Не обертаючись, хан простяг руку за листом, здивовано втупився в незнайому печатку, тоді зламав її й почав читати. Спочатку тургауди побачили, як обличчя їхнього повелителя налилося кров'ю, і стривожено перезирнулися. У гніві Менглі-Гірей був непередбачуваним. Проте коли він дочитав листа, обличчя його стало навдивовижу спокійне і зосереджене. Лише краплина крові зачервоніла в кутику його прикушених вуст. Менглі-Гірей жбурнув листа у вогнище, якусь хвилю спостерігав, як той корчиться у полум'ї, а тоді байдужим голосом поцікавився:

— А той… хто привіз листа, він… ще живий?

Один з тургаудів рвонув з місця, проте подальші ханові слова зупинили його:

— Утім, стривай. Він ще може знадобитися.

А по якійсь годині Менглі-Гірей у супроводі сотні дужих тургаудів рушив у гості до московського воєводи Шереметьєва.

До нього треба було не лише перебратися через скрижанілий Дніпро, а й обминути обложений Київ. Менглі-Гірей їхав і час від часу насмішкувато чмихав: цей Шереметьєв, мабуть, не випадково став якомога подалі від стійбища кримського хана. Ще донедавна його ім’я було Шерим-бек, він був мурзою одного з прикамських улусів, і тепер побоювався, що кримський хан почне дорікати йому за зраду інтересів Піднебесної.

У московському таборі поява Менглі-Гірея зчинила переполох. Заметушилися сотники, розчищаючи дорогу до княжого шатра, звідусіль збігалися воїни, а найближчі падали обличчям у брудний сніг. Ще б пак — від Уральських гір до зелених Карпат, від лісової Оки і аж за осяйну Порту не було людини, значнішої від кримського хана! Бо лише у його жилах текла священна кров Чингізидів. І навіть сам турецький султан, коли полонив Менглі-Гірея, поставився до нього не як до бранця, а як до почесного гостя. Тож не те, що глянути в його обличчя, а навіть припасти до слідів його коня, було чи не найвищою честю для кожного правовірного.

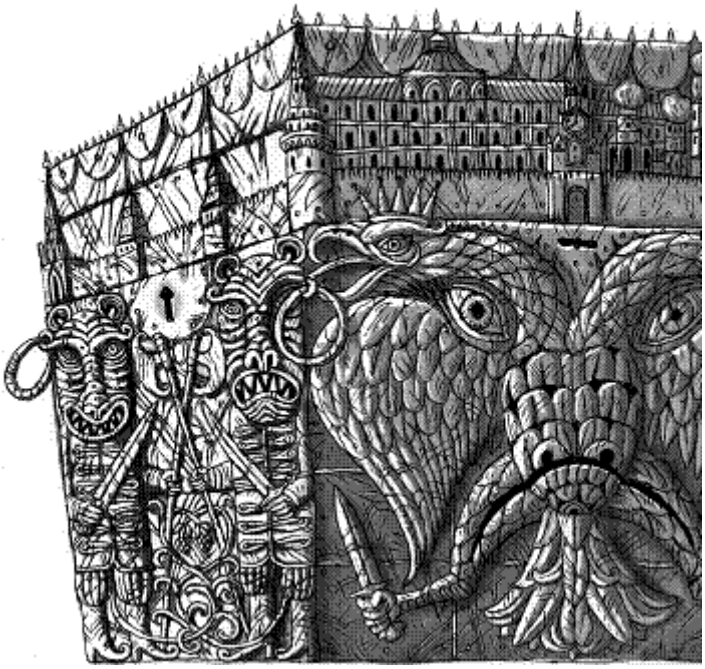

Менглі-Гірей їхав попереду своїх охоронців — як завше, незрушний і гордовитий. Навіть погляд його очей був спрямований кудись у незбагненну для кожного простого смертного далечінь. І все ж звичним оком воєначальника помічав він багато чого. Передовсім завважив, що за кількістю воїнів московська орда не поступається його власній. Та й зовнішнім виглядом вона теж мало відрізнялася. Такі ж гарби і шатра, такі ж кудлаті коні-бахмати, і що найдивовижніше — майже такі ж обличчя. Аж дивно: чи то всі уруси-московити були під мурами Києва, чи то їх і справді було мало — проте на Менглі-Гірея дивилися здебільшого татарські обличчя…

А ще Менглі-Гірей завважив, що добра частина московської раті була не під київськими стінами, а тирлувалася подалі від них — так, начебто на щось вичікувала. Чи не чекав Шереметьєв, що кримські нукери відтягнуть на себе значну частку захисників Києва, і вже тоді вдарить напевне, аби привласнити перемогу тільки собі? Презирлива посмішка на невловиму мить ковзнула по обличчю кримського хана. Цікаво, що цей хитрун заспіває завтра!

Шереметьєв зустрів Менглі-Гірея неподалік свого шатра. Якусь мить вагався: чи ж личить йому, знатній людині землі московської, уклінно вітати кримського хана? Усе ж звичка, засвоєна ще його предками, мурзами самого Чингізхана, далася взнаки і боярин схилився у поклоні так, що його руки торкнулися землі. А тоді, задкуючи, жестом запросив сонцесяйного гостя до свого шатра. Чиїсь руки відхилили запинало і хан, ковзнувши поглядом по схилених головах бояринових охоронців, увійшов до шатра.

Тут було майже так, як і в шатрі будь-якого кримського бека. Хіба що з кутка сумовитими очима дивилася на гостя уруська ікона. По обличчю Менглі-Гірея прокотилася судома. Мурза Шерим-бек не тільки прийняв віру гяурів, а й пишається цим! А коли так, то з ним і розмовляти треба відповідно. Тому хан відмовився від частування, яке вважалося необхідною передумовою для будь-якої розмови. Але ніздрі його таки нервово сіпнулися, коли до них долинули пахощі щойно завареного чаю.

— Китайський? — поцікавився він.

— Так, сонцесяйний, — мимоволі схилив голову Шереметьєв.

Менглі-Гірей сьорбнув з піали, відламав маленький шматок шербету. Похмуро кинув, не приховуючи не вдоволення:

— Я на тебе чекав раніше.

— Воєвода Холмський тяжко захворів, — винуватим голосом відказав Шереметьєв.

Менглі-Гірей стенув плечима, що мало означати: хвороба хворобою, але ж треба й слова дотримувати!

— Співчуваю князеві, але мені його хвороба обійшлася у зайві дві тисячі життів, — глухо мовив він і наголосив: — Найкращих нукерів.

Шереметьєв хотів на те зауважити, що міг би й почекати шановний гість, доки підійде союзник, проте утримався. Натомість сказав:

— Гадаю, що вони загинули за спільну справу.

Менглі-Гірей гучно втягнув носом повітря, ніби втримуючись від праведного гніву.

— Ми з московським князем Іваном обговорювали умови походу. Як бачиш, ми свої зобов'язання виконали. А він?

Шереметьєв з гідністю підняв голову.

— Мій повелитель теж звик дотримувати свого слова.

— Щось я не бачу доказів, — зауважив Менглі-Гірей.

— Вони там, — Шереметьєв показав на скриню, що стояла в кутку.

— Це добре, — кивнув Менглі Гірей і зволив пожартувати: — Гадаю, в моєму шатрі вона теж займе гідне місце… — Затим, не повертаючи голови, покликав: — Азизе, де ти?

Шереметьєв завмер: хоч і висока особа завітала до нього в гості, усе ж навіть вона не мала права розпоряджатися в чужому шатрі. А коли до шатра увійшло четверо кримських богатурів, він узагалі на деякий час втратив дар мови. І лише тоді, коли нукери, важко згинаючись, винесли скриню з шатра, Шереметьєв гнівно випростався. Він хотів сказати, що, згідно зі звичаєм, плату за військову співпрацю має відвезти до хана саме він, Шереметьєв, — і то лише тоді, коли ця співпраця

дасть видимі плоди. Проте Менглі-Гірей виставив наперед руку.

— Усе гаразд, шановний, — заспокійливо мовив він. І додав, ніби виявляв велику ласку: — Сподіваюся незабаром бачити тебе своїм гостем.

Він рішучим кроком ступив у сіни й не зміг утриматися від посмішки. Обіч запинала здригнулися й виструнчилися його тургауди, у той час як охоронці Шереметьєва розгублено виглядали з-за їхніх спин. Кивком голови Менглі-Гірей звелів тургаудам іти слідом. Саме собою розійшлося зовнішнє запинало, Менглі-Гірей зволив підсадити себе на білосніжного оґира і, так само вдивляючись поглядом у щось не доступне простому смертному, покинув московський табір. І лише від'їхавши за його межі, дозволив собі втішено зітхнути. Плата за військову співпрацю цілком виправдовувала збитки від невдалого походу.

Одразу по поверненні Менглі-Гірея до ставки у бік Переяслава виїхав без усілякого супроводу гонець Темір. Він віз дозвіл Менглі-Гірея відступити від Переяслава і чекати в умовленому місці. Про те, що уруси можуть зле повестися з листом і посланцем, Менглі-Гірей навіть думки не припускав. На гінця, що везе такого жаданого для них листа, уруси не дозволять навіть пилинці сісти!

А щойно зимові сутінки оповили землю, кримська орда почала збиратися додому. Довгими вервечками потяглися з-під київських стін на лівий берег натовпи чаушів, заскрипіли гарби. Лише кострища палали, як учора чи позавчора — хай, кому треба, думають, що кримська орда усе ще гріється біля них.

Менглі-Гірей їхав чи не останній. Нараз він повернувся до Дніпра і якусь хвилю розглядав полишений табір. А тоді тургауди зі здивуванням почули його сміх. То Менглі-Гірей на мить уявив, що станеться з московським

військом, коли захисники київських мурів виявлять, що кримська орда щезла невідомо куди.

ПОШУКИ ВИННИХ

Не озираючись, летіли ординці від Комишні у рятівний степ. Ті, хто кочував межи Сулою та Пслом, непомітно відділялися від основних сил і вже за кілька поприщ вдавали, ніби вони нікуди й не ходили. Бо не доведи Аллах, якщо дніпровські козаки довідаються про їхню участь у цьому поході! Навряд чи їх вдовольнять запевнення, що вони змушені були приєднатися до кримчаків, аби ті не пограбували їхніх аулів.

А от той, хто кочував за Ворсклою та Самарою, — той утікав разом з кримчаками.

Поміж ними був і присульський татарчук Хасан. Після вчиненого ним же переполоху він потрапив у таку густу лаву втікачів, що зміг вибратися з неї лише над Ворсклою. Тому й вирішив, що нічого поганого не буде, якщо вони з Грициком зустрінуться в аулі Ренатового батька Рашита, котрий був чи не побратимом самому Швайці. Бо ще напередодні битви Грицик, знаний в орді як Сартак, завважив, що коли все буде гаразд, він обов’язково провідає Рената. І всі знали чому: у Рената була сестричка Фуза, що її Сартак несподівано вподобав. А коли так — то навіщо ж товариша розшукувати по всьому степу?

Поперед нього скакали охоронці темника Бурумбея. Сам темник погойдувався на ношах межи двох коней. Знахар, що останні години їхав поруч з хворим, коли-не-коли скрушно похитував головою. Мабуть, не дуже йому вірилося в те, що темник скоро стане на ноги.

Лише за Пслом сотники й тисяцькі за наказом Бурумбея, що час від часу приходив до тями, заходилися збирати залишки своїх чамбулів. Залишки збиратися не поспішали. Вони палко мріяли про те, як би скоріше дістатися до своїх аулів і забути про той жах, що його уруси приготували над Комишнею. Тож довелося накидати ловецьку сіть на десятки поприщ довкруж і, наче баранів, зганяти всіх до місця загального збору.

Менглі-Гірей прибув за три доби. Неголений, з набряками під вузькими очицями, він окинув одним довгим поглядом те, що лишилося від десяти тисяч шабель, і з такою люттю втягнув у себе морозне повітря, що охоронники зіщулилися і мимоволі перезирнулися межи собою: атож, не поздоровиться нині тому, на кого впаде ханський гнів! І на кого саме він міг упасти, таємницею не було — його очі прикипіли до темника Бурумбея, що повільно наближався до нього. Зазвичай засмагле до чорноти темникове обличчя тепер було блідо-синє, він ледь утримувався в сідлі.

— Поранений? — у голосі Менглі-Гірея не вчувалося й краплі співчуття.

— То пусте, сонцесяйний, — Бурумбей пробував усміхнутися, проте усмішка тут же змінилася на болісну гримасу.

— Краще б тебе принесли на щиті, проте переможцем, — процідив Менглі-Гірей крізь зуби. — Чому не виконав мого наказу?

— Не встиг, сонцесяйний. Уруси напали на нас першої ж ночі.

— Що? — насупився Менглі-Гірей. — Ти хочеш сказати, що вони наперед знали, де ти мав зачаїтися?

— Того не відаю, повелителю. Хоча я одразу розіслав на всі боки найкращих своїх вивідників. Вони повідомили, що на десять поприщ довкола табору не

було помічено жодного уруса… — Бурумбей ухопився за груди й закашлявся. — А за дві години ті напали на наш табір.

Аби стриматися, Менглі-Гірей перевів погляд на двох орлів, що ліниво кружляли у вишині.

— Тоді, виходить, що найкращі твої вивідники сліпі, мов кроти, — сказав він.

Темник промовчав. Нараз з зусиллям підняв голову.

— І ще одне, повелителю…

— Ну, — підхльоснув його Менглі-Гірей.

— Я віддав наказ допитати тих, хто тієї ночі охороняв табір.

— Ну й що?

— Не знайшлося жодного…

— Вважаєш, що то були приховані уруси?

— Навряд, сонцесяйний. Я послав в охорону лише своїх перевірених нукерів…

— То де ж вони поділися?

— Мабуть, уруси якимось дивом захопили їх зненацька. А ще денна сторожа доносила, що довкола табору виднілося безліч вовчих слідів. Я сам їх бачив. Гадаю, сонцесяйний, що то були вовкулаки.

Менглі-Гірей чмихнув, наче в нього під носом провели пір’їнкою.

— Вовкулаки? Ти що, збираєшся розказувати мені байки?

— Сонцесяйний, я не вперше беру участь у зимових походах. Проте ще жодного разу не бачив такої кількості вовчих слідів. І ще, повелителю… — Бурумбей здоровою рукою показав на поранене плече. — Цієї рани мені

завдав Швайка. А наші вивідники переконані, що він таки справжній вовкулака.

Менглі-Гірей відчув, як з його обличчя зійшла кров. Швайка… Невловимий урус, з яким не міг упоратися сам Басман-бек.

— Он як… — тепер у жорсткому голосі свого повелителя Бурумбей вловив щось схоже на співчуття. — Отже, Швайка… А ще що ти бачив?

— У це важко повірити, повелителю, але там був Богдан Глинський, староста черкаський.

— Що? — захлинувся Менглі-Гірей. — Звідкіля йому було там взятися? Де ті Черкаси, а де та Комишна, чи як її там!

— І все ж повелителю, то був саме Богдан Глинський. Я його добре знаю ще по Криму. Я навіть збирався стятися з ним урукопаш, але на мене налетів Швайка…

Менглі-Гірей якусь мить пильно вдивлявся в посиніле обличчя свого темника. Ні, схоже, він не бреше. Знає, що за такі прорахунки треба відповідати життям. І не може брехати перед смертю…

Однак не вірилося й у появу князя Глинського під Комишною, ніяк не вірилося! Бо напередодні походу він, Менглі-Гірей, намовив правобережних мурз погуляти на черкаському порубіжжі перед тим, як приєднатися до основних сил Орди. А позаяк майже одночасно з ними до Комишної підійшли й козаки Глинського, це свідчило про те, що клятий черкас відав про ту річку заздалегідь. Тож одне з двох: або Швайка й справді такий вовкулака, якому під силу за одну ніч подолати відстань від Криму до Черкас, або хтось із найближчих Менглі-Гіреєвих людей видає урусам найпотаємніші наміри Орди…

— Гаразд, — вичавив з себе Менглі-Гірей. — Хотів би зараз поглянути на твоїх богатурів із заячими душами.

Він розвернув коня і в супроводі тисяцьких рушив уподовж завмерлих лав, пильно вдивляючись у похмурі обличчя. І рідко хто міг витримати його важкий погляд.

— Я тобі дав тьму, — повернувся Менглі-Гірей до Бурумбея. — А бачу не більше половини. Де решта?

— Повелителю, — глухо видавив з себе темник. — Ті, хто були зі мною, билися, як і личить нукерам.

— Допустімо, що це правда. Але що ж тоді робила решта? Мовчиш?

Менглі-Гірей зміряв зіщулену постать темника крижаним поглядом і рушив далі. Кроків за десять зупинився перед хирлявим татарином і тицьнув у нього пальцем.

— Ти. Звідкіля?

— Чабан я, шановний, — низько схилився той перед темником. — Чабан з-над Ворскли.

— Хто втікав перший, бачив?

— Ні, шановний, — ще нижче схилився той. — Прокинувся я від криків. Хотів вибратися з шатра, та не встиг, бо на шатро щось навалилося і придушило мене. Виповз я з-під нього, аж дивлюся — на ньому перевернута гарба. І нікого з наших. Тільки якісь незнайомі чауші летять повз мене і кричать: «Вовкулаки, уруси»…

Менглі-Гіреєве обличчя пересмикнула гримаса.

— Так-таки й вовкулаки, — процідив він. — Так таки й уруси… І що ж ти зробив, коли це почув?

— Скочив на коня і подався слідом за іншими…

Менглі-Гірей змигнув бровою. Найближчий з тургаудів змахнув нагаєм і той обвився навколо голови нещасного. Бризнула кров. А палець Менглі-Гірея вже вказував на іншого:

— Ти! Звідкіля?

— Тутешній я, сонцесяйний. З-над Псла.

— Розказуй, як було.

— Я теж, сонцесяйний, прокинувся від чиїхось голосів. І той… Було темно, а потім щось затупотіло, закричало…

— Бачив, хто почав тікати перший?

— Ні, шановний. Усі тікали.

Цього Менглі-Гірей не велів шмагати. Об таке навіть нагая бруднити шкода. Тож він поворушив поводом, виїхав на середину і зупинився.

— Уперше орда так знеславила себе перед усім правовірним світом, — здушено й тихо, силуючи себе, почав він. Довкола зяяла цупка тиша, лише чутно було, як натужно дихає темник Бурумбей. — Уперше наші великі предки здригнулися в своїх могилах, почувши, що їхні нащадки проявили себе малодушними шакалами… Тож коли хто сподівається, що йому це якось минеться, він глибоко помиляється… — Менглі-Гірей прикусив губу. — Пощади не буде нікому! Гнів великих предків наказує мені покарати винних найстрашнішою карою!

Він замовк, вбираючи в себе повітря. А тоді, напружуючи горлянку, вигукнув:

— Сотники, вперед!

З лав виїхало вершників з двадцять.

— А де інші? — примружився Менглі-Гірей. — Полягли в битві чи розбіглися, як мишва? Де сотники з присульських улусів?

Сотники заходили очима один по одному і знову опустили голови.

— Отже, таких тут немає, — яро посміхнувся Менглі-Гірей. — То, може, повернемося та пошукаємо їх у їхніх же улусах?

Хасан, що стояв у перших лавах, відчув, як його серце покотилося вниз. Менглі-Гіреєві таки нічого не вартувало налетіти на Присулля і не залишити нікого в живих. Ні, цього допустити не можна!

Незважаючи на застережливі погляди своїх друзів, він смикнув за поводи і виїхав наперед.

— Повелителю, — почав Хасан, дивлячись в очі Менглі-Гіреєві, хоча за мить перед цим навіть не мислив, що здатен на таке. — Я простий чауш і нас тут двадцять чоловік — все, що лишилося від нашого присульського улусу. А було більше двох сотень. Сотник наш велів нам зайняти місця на краю табору. Тому, коли налетіли уруси, багато хто й прокинутися не встиг. Я, коли вибрався з шатра, на власні очі побачив, як у спині нашого сотника Ахмата ще бринить стріла…

Про те, що цю стрілу випустив він сам, Хасан промовчав. Натомість додав, знаючи, що це йому так не минеться:

— Тож винуваті, повелителю, не ми, а вартові, котрі проґавили напад урусів…

Удар канчука змусив його замовкнути.

— Мовчати! — вереснув тисяцький. — Як ти смієш розмовляти так перед самим повелителем!

Нараз з-поміж вершників зчинився якийсь рух, і до Менглі-Гірея пробився повновидий молодик.

— Сонцесяйний, дозволь мовити слово про цю людину, — кивнув він на Хасана.

Менглі-Гірей якусь мить розглядав молодика.

— Як тебе звуть? — запитав він.

— Борихан, сонцесяйний. Я небіж бінбаші Реїза.

Менглі-Гірей повільно хитнув головою.

— Продовжуй, — звелів він.

— Я цю людину бачив напередодні уруського нападу. Він тоді сидів у гурті з одним кайсаком на ім’я Сартак. Вони про щось шепотіли і при цьому озиралися на всі боки, чи не чує їх хто. А коли ми з моїми товаришами хотіли дізнатися, про що саме вони шепочуться — ті ледь не взяли нас у ножі… — Борихан ковзнув поглядом по шерензі і вказав на десяток чоловік. — А ці тягли за нього руку. Мабуть, усі вони з однієї зграї.

— Я того кайсака, званого Сартаком, не підтримував, — відказав Хасан. І це була правда, бо вони з Грициком наперед домовилися, буцімто не знають один одного. — Я з ним увесь час сперечався. І ти сам відаєш про це.

Проте Борихан не зважав на Хасана. Він помітив, як зацікавлено зблиснули очі в Менглі-Гірея, і це додало йому нових сил:

— А коли почалася битва, я бачив, як той Сартак перебіг до урусів. А ці… Навіть коли вони й не були з ним заодно, можуть багато чого розповісти.

— Он як… — повільно почав Менглі-Гірей. — Тож ти вважаєш, що була змова?

— Так, повелителю, — схилився Борихан. — Але й це ще не все. Коли я розповів про свої підозри моєму дядькові тисяцькому Реїзу, той лише поглузував з мене…

— Борихане! — зойкнув тисяцький Реїз.

Менглі-Гірей повів на нього оком і той затнувся.

— Що ж, розберемося, — сказав Менглі-Гірей.

Розбиралися недовго, але жорстоко. По всьому та борі засвистіли нагаї, залунали розпачливі вигуки. Проте зізнався хтось чи ні — було невідомо.

Під вечір чамбул Бурумбея був вилаштуваний чотирикутником. Усередині його стояло кілька сотень закривавлених степовиків. Зойкнули сурми, загуркотіли барабани і наперед виїхав новий темник Енвер. На відміну від Бурумбея, він був худий і верткий, як сорока.

— Ось вони, ті, хто осоромили правовірний світ, — показав він на закривавлений гурт. — Це вони втекли перші з поля битви.

Хасан, що стояв попереду, опустив голову, як і личить людині, яка визнає будь-яке рішення свого начальства. Проте в глибині його душі здіймалася радість: йому таки вдалося заронити у голову ханові думку, що в поразці під Комишною винні не лише присульські улуси. Отож боятися негайного Менглі-Гіреєвого гніву їм не доведеться.

ДІДОВІ КЛОПОТИ

Як тільки зійшли води і трохи підтряхло, наче з-під землі вродився старий знайомий Рахмон.

«Перша ластівка, — подумав дід Кібчик. — Цікаво, що йому потрібно цього року?»

Рахмон, як завжди, почав здалеку. Довго трусив дідову руку, розтягував у посмішці рота аж до вух, цікавився здоров’ям самого діда, потім його рідні і знайомих, потім…

— Івасику, а скажи-но Ждані, щоб приготувала нам щось перекусити! — гукнув дід Кібчик. — І нехай накриє під сонцем, бо воно нам ще не обридло. Чи не так, Рахмоне-джан?

«Тю, уже й по-татарському заджеркотів», — сам з себе здивувався він.

— А так, так, — закивав головою Рахмон.

Прибігла Ждана, повновида, розпашіла. За нею з повною тацею в руках дріботів Телесик. За якусь мить на столі, мов за помахом чарівної палички, з'явилася вуджена риба, бринза, білі коржі, глечик з квасом.

Рахмон вихилив кухля і схвально прицмокнув:

— Смачно, майже як кумис…

І лише тоді, коли від вудженини залишилися самі кісточки, він почав з того, заради чого приїхав.

— Гарно видали відкоша тим кримчакам, дуже гарно, — посміхнувся він і його очі зблиснули так, наче в тому була і його заслуга.

Дід кивнув головою. Усе ж не стримався, лукаво зауважив:

— Серед кримчаків бачили і ваших людей.

Рахмон не поліз у кишеню за відповіддю.

— У нас не було іншого виходу, шановний, — важко зітхнув він. — Якби ми не послали на вимогу Менглі-Гірея своїх людей, він вважав би нас такими ж ворогами, як і вас. Тому ми змушені були послати кілька десятків. Але, — він урочисто підняв догори пальця, — вони не взяли з собою жодної гарби. А гарба, шановний, потрібна для того, аби на ній возити здобич.

«Здобич, — гмукнув про себе дід Кібчик. — Сказав би краще, що не взяли гарб, бо передчували, що доведеться ловити облизня…»

— Так, наші це помітили, — додав він уголос. — І належно оцінили.

— Я, шановний, признатися, дуже переживав, чи не станете ви тепер дивитися на нас як на чужинців…

Дід Кібчик дозволив собі великодушно всміхнутися.

— Та що там, — відказав він. — Чого не буває між сусідами.

— А так, так, — закивав Рахмон. — На те вони й сусіди…

«От же ж базікало, — подумки зітхнув дід. — А тут роботи стільки…» І не стримався, мовив уголос:

— Атож, лише сусіди можуть говорити геть про все на світі, бо їм поспішати нікуди…

Невидима хмаринка затемнила гладеньке Рахмонове чоло.

— Якби ж то так, шановний. Та, на жаль, я приїхав оце у справах. Хотів би домовитись про закупівлю й цьоголітнього вівса.

— Цьоголітнього? — щиро здивувався дід. — Таж він ще й не сходив…

— Знаю, дорогий сусіде, знаю. Але не хотілося, щоб ти продав його комусь іншому.

Дід повільним рухом розгладив бороду. У Рахмоновій базіканині є таки свій глузд.

— Вважай, що домовилися, — сказав він. — Для доброго сусіди нічого не шкода. І овес знайдеться, і полотна для твоєї ханум, і риба в’ялена…

— Це чудово, — прояснів Рахмон. — І ще… як би тобі, дорогий, сказати… — Рахмон якусь мить роздумував, тоді махнув рукою і подався навпростець: — Там, де ви дали чосу Менглі-Гіреєві, дещо залишилося…

— Навряд, — засумнівався дід. — Той табір наші, здається, вже давно почистили. Гарби там, шатра. Адже

ті песиголовці попалили багато хат, то хоч якась поміч погорільцям буде…

— Звісно, звісно, — закивав Рахмон. — Однак дещо залишилось. Мої люди якось туди зазирнули, то кажуть, ніби там ще багато добра валяється. Зламані гарби, колеса, дишла, полудрабки…

— Атож, цього добра там вистачає, — згодився дід. — Звісно, не до обіймів тоді було. От і ламали все, що під руку потрапляло.

— Ая, ая, — знову закивав Рахмон. Тоді озирнувся, чи, бува, їх не підслуховують, і стишеним голосом повів далі: — Про це, шановний, і мова. Вам воно не потрібне, бо у ваших лісах дерев більше, ніж треба, а от у нашому степу ці речі дуже цінуються…

— Ти, шановний, хочеш сказати, що забрав би це все? — здогадався дід.

— Ціную твою мудрість, дорогий сусіде, — уклінно схилився Рахмон. — Вам воно хіба на багаття годиться, а нам…

— То чом тобі не звернутися до тих, хто живе в тих місцях? — запитав дід.

Рахмон зам’явся.

— Розумієш, дорогий сусіде… Вони, мабуть, і досі люті через той напад. Хоча, кажу, ми тут ні до чого. А ти, можна сказати, шановна людина, до твого слова прислухається навіть сам староста воронівський, хай продовжаться його роки. То побалакав би ти з ним, аби він замовив слово за нас перед комишнянськими старшинами…

«Хитрий лис, — посміхнувся про себе дід Кібчик. — Не дуже потрібні тобі ті лати та потрощені гарби. Мабуть, доп’яв, як продати їх тим, що живуть у степу, де від дерева до дерева півдня їзди…»

— Ну, якщо тобі воно треба, то звісно, — уголос мовив він. — Коли сюди загляне Байлем, я з ним побалакаю, а тоді дам тобі знати.

— Дякую, шановний, — схилив голену голову Рахмон. — Ой, трохи не забув! — спохопився він. — Я ж тобі дещо привіз! Чував, що маєш онука…

Він ступив до коня, порився у саквах і витяг згорток смушкових шкірок. Дід Кібчик зобразив на своєму обличчі захват.

— Ждано! — гукнув він. — Йди-но поглянь, що привіз шановний Рахмон для нашого малого!

Ждана вигулькнула з-за хати, витерла руки об фартух, притисла м’яке хутро до щоки.

— Гадаю, гарний кожушок буде, — сказав дід.

— Еге ж, — згодилася Ждана і уклінно схилилася перед Рахмоном. — Не знаю, як вам за таке й дякувати.

— Краще біжи-но та риби приготуй для ханум, — сказав дід.

Незабаром Рахмон, ситий і вдоволений, забирався на коня. А коли його постать розтанула в степу, дід звернувся до Івасика.

— Сідай, хлопче, на якусь шкапину і паняй до Байлема. Скажи, є нагальна розмова.

— Добре, діду, — сказав Івасик, не підводячи голови. — І покинь на мене дутися, як мишеня на крупу! — скипів раптом дід. — Досить, кажу! — Відходячи, додав тихіше: — Сам же знаєш, що не я заборонив тобі їхати на те побоїсько. Не дитяча то справа!

— Ага, не ви, — ображено заперечив Івасик. — А лозиною хто хльостав?

— Так я ж по кожушку…

Байлем приїхав не сам. Поруч з ним поважно погойдувався у сідлі переяславський староста Василь Леміш. Нові гості були набагато відвертіші, ніж Рахмон.

— Чував я, діду, що у вас є розмова до старости во ронівського, — зістрибуючи з коня, одразу повідомив Леміш. — То й подумалося: а дай но напрошуся і я на ту бесіду. Може, порадите щось і мені…

— Спершу прошу до столу, — запропонував дід.

Гості не віднікувалися. Хоча Байлем, всідаючись зручніше на лаві, пожартував:

— Ну, діду, ви стали наче справжній татарин. Ті теж ні про що не питають, поки не нагодують.

— Якщо ти вважаєш, що це поганий звичай, то можеш не їсти, — буркнув дід.

— Ні, що ви, — схаменувся Байлем, — навпаки!

А коли гості відсунулися від столу, дід Кібчик пригладив пальцем вуса і промовив:

— То про що ми збиралися гомоніти? Ага, ти хотів, щоб я тобі щось порадив, — звернувся він до переяславського старости.

Той, починаючи з минулого літа, завітав до нього, здається, уже вчетверте. Тому дід Кібчик звик ставитися до нього так, як і до Байлема, котрого знав ще безштаньком і пам’ятав, які в нього вуха.

— То про що ти хочеш запитати? — поцікавився він.

— Та про те саме, — скрушно зітхнув Леміш. — Розумієте, діду, тут як не кинь, а татари, хоч і отримали по шапці, таки встигли добряче посмикати наших людей. У того хата згоріла, в іншого коні щезли, тому геть збіжжя потрубили… А де взяти гроші на нове начиння, де дістати корів та овець?

— Кгм-мм, — кахикнув дід. — Саме про це я збирався поговорити зі старостою воронівським. Але коли й ти напрошуєшся, то нехай… То скільки маєш тих гарб? — почав він з Байлема.

— Точно не скажу, але сотні зо дві набереться, — від казав Байлем. — Ото як привезли ми з над Комишної дещо на тих гарбах, то закинули їх і не знаємо, яку тепер їм дати раду. Бо вони перед нашими возами, наче кози перед кіньми. Ні тобі снопів накласти, ні сіна нагромадити. То я, мабуть, не сьогодні-завтра загадаю, аби їх на розпалку пустили. Гарне дерево, сухе, миттю загорається.

— Ох і дурний ти, Василю! — розсердився дід.

Вдоволена посмішка розтягла Байлемів рот.

— Думаєте, образили мене, діду? — сказав Байлем. — Навпаки, я вже помітив, що ви так лаєтесь тоді, коли щось гарне придумали. То давайте лайтеся й далі.

— Та я ж не лаюся, — зніяковів дід. — То я просто так…

— Це він мене засоромився, — зблиснув зубами Леміш. — І дарма, бо я теж не знаю, як бути з тими гарбами.

— А треба знати, — посуворішав дід. — Хочете, я вам за кожну гарбу по коневі дам?

Старости обмінялися швидким поглядом.

— Та ви що, діду? — підхопився Байлем. — Та це ж… Е, а де ви стільки коней наберете? — раптом зацікавився він.

— То вже моя справа, — ухилився від прямої відповіді дід. І, не втримавшись, показав у посмішці щербатого зуба. — Тут, хлопці, діло таке. Оце приїздив до мене Рахмон, гендляр їхній, — дід кивнув головою у

бік степу. — Просив, аби його людям дозволили розгребти оті всі завали під Комишнею.

— Навіщо йому те сміття? — щиро здивувався Байлем.

— Знову ти за своє, — почав буркотіти дід. — Невже не розумієш, що йому ті лати й поламані вози до песьої мами? А от далекі татари про них, може, ночами мріють. Дехто з них виблискував п’ятами так, що згадав про ті гарби лише тоді, коли опинився за сотні верств. А де ти в степу дерево знайдеш? З кізяків натопчеш, еге?

— Стривайте, діду… — наморщив Леміш чоло. — Ви хочете сказати, що ті гарби можна вигідно перепродати їхнім же хазяям?

— Нарешті чую щось розумне, — буркнув дід.

— Самі придумали чи як? — запитав Байлем.

— Та як тобі сказати… Той Рахмон напоумив. Хоча прямо й не казав, проте я не такий, як дехто з тих, що оце сидить переді мною.

Проте старости його не слухали. Вони щось вираховували. Байлем навіть пальці згинав.

— А дорожче не можна? — раптом запитав він.

— Що дорожче? — мабуть, тепер уже перестав розуміти дід Кібчик.

— Ну, продати їм ту гарбу. Бо вашому Рахмонові вона обійдеться за коня. А скільки він злупить з того, хто дременув аж за Самару чи у сам Крим?

— А хіба я тобі казав, що гарби може збувати тільки Рахмон?

Старости знову перезирнулися.

— Ага-а, — повільно протяг Леміш і раптом угамселив себе по коліну з такою силою, аж виляски

пішли довкола. — Нарешті, діду, доп’яв! Спасибі ж вам за науку!

Проте дід їх уже не слухав. Краєм вуха почув, що внучок забелькотав так, як белькотав завжди, коли кликав свого прадіда. І коли гості щезли за очеретами, дід Кібчик одразу почовгав-подріботів, бо ноги вже погано слухалися його, до хати.

ТЕЛЕСИКОВІ РОЗВАГИ

Що не кажи, гарно в степу навесні!

Квітки розпустилися, бджоли гудуть, мов навіжені, а сонце таке тепле, що й одіж носити не хочеться.

Одне тут погано — дід Кібчик не дає цим усім насолоджуватися. Завжди в нього робота знайдеться. Ото як після минулорічного бою під Тягинею козаки розійшлися по своїх селах та зимівниках, дід Кібчик згодився залишити в себе Телесика і тих його друзів, хто не мав рідні. Нічого не скажеш, гарно біля цього діда: і їли всього досхочу, і дід не дуже впирався, коли просили розповісти якусь казку чи бувальщину. От тільки роботи багато було. Навіть узимку, коли по всіх селах лише те й робили, що на печі вилежувалися та на ковзанках каталися. А в діда не вилежишся, ні. То він змушує чинбарити, то сіті плести, то ще щось.

— Людина, хлоп’ятка, повинна все вміти, — не раз примовляв він, показуючи, як усе це робиться. — На те вона й людина, а не баран якийсь.

Звісно, проти баранів Телесик з друзями не протестували. Хоча про себе думали, що людина на те вона й людина, бо їй іноді й погуляти хочеться.

Відчепився дід Кібчик від хлопців лише тоді, коли у Демка Манюні і Ждани народився синочок. Микулкою його прозвали. І дід Кібчик відтоді геть змінився. З його голови повилітали всі казки та бувальщини, він полишив учити хлопців ремесел і все довкола Микулки витанцьовував. І ніхто від Ворскли до Сули не вмів так гарно виспівувати всілякі «утю-тю» та «улю-лю».

Тому Телесикова ватага теж раділи Микульчиній з’яві — за те, що вивільнила їх з-під дідової уваги.

Невдовзі хлопці збагнули, що в степу є ще одна розвага — чубитися з довколишніми татарами. Щоправда, татари ці, відколи козаки тут поселилися, відійшли трохи далі від Дніпра. Їм можна, бо в них і без дніпрових плавнів простору вистачає. А от татарських

хлопчаків до плавнів ніби медом хтось підманював. Дуже їм було цікаво: і які звірі шмигають в очеретах, і які птахи там водяться, і як там виживають уруські козаки. Особливо внадилися вони тоді, коли виявили, що в плавнях не лише дорослі мешкають, а й такі хлопчаки, як вони, тільки козачатами називаються. При зустрічах з ними намагалися довести, що татарські хлопці дужчі від козацьких. І правильно чинили, бо їх десятки, а Телесикова ватага налічувала всього восьмеро хлоп'ят, та й тих не можна було зібрати водночас. Кілька разів підстерігали татарчуки тих Телесикових друзів, хто висовував носа у степ. Уже отримали на бублики Ванько Кожушний і Мусійко Хруня, і Стешко Чумарний. Та й сам Івасик ледь відбився одразу від трьох татарчуків.

Невдовзі дійшло до того, що татарчуки почали учащати до плавнів як свої. І потрібно було негайно щось придумати, аби віднадити їх від цього. Думали хлопці, думали, і нарешті Стешкові Чумарному, що понад усе полюбляв казки про богатирів та зміїв крилатих, прийшла до голови така думка, що хлопці спочатку аж роти пороззявляли. І лише тоді кинулися до роботи.

А роботи тієї було чимало. І бичачих міхурів треба було десь роздобути, і козячого клею, і фарб усіляких…

Що дужче пригрівало сонце, то більше людей прибувало до плавнів. І не лише для того, щоб ловити рибу чи полювати річкового звіра. Староста черкаський оголосив, що збирає міцних хлопців. Навіщо вони були йому потрібні, старостові люди не казали, проте й так усі знали — для походу на пониззя Дніпра. Як знали й те, що для такої справи треба бути не тільки міцним, а й добре володіти зброєю.

І тепер ранок у плавнях починався з військових вправ. Спочатку козаки змагалися на шаблях, тоді бралися за луки. Згодом деякі вигадники почали вичворяти таке, що Телесик узагалі забув про все на світі.

Він уперше бачив, щоб дорослі люди так здитиніли. Частина черкасців, наприклад, узяла за правило перекидатися груддям. Отак — стануть навпроти і перекидаються грудками, наче хлоп'ята м'ячиками з реп'яхів. Спочатку вони перекидалися повільно. А потім стали перекидатися дужче й дужче.

— Навіщо воно вам? — поцікавився Івасик в одного черкасця, котрий перед цим пожбурив добрячу грудомаху своєму напарникові і тепер сам готувався зловити її.

— А це хлопче, щоб ловким бути, — охоче пояснив той.

І тут-таки отримав грудомахою по лобі. Схоже, він ще не навчився водночас кидатися й балакати. Ловець схопився за те місце, на якому вже наростала гарна ґуля, і визвірився на Івасика:

— Геть звідсіля, бо…

З цього Івасик зрозумів, що цей черкаський, схоже, трохи невдоволений з його розпитувань, і відійшов убік. І саме вчасно: сусідній гурт черкасців почав перекидатися списами. Точнісінько так само, як це робили ті, хто грався грудками: спочатку повільно, а тоді усе швидше й швидше. Незабаром списи майже свистіли в повітрі, але парубки примудрялися ухилятися від них. А дехто навіть ловив їх і жбурляв назад.

— Бач, як гарно кидаються, — похвалився Мусійко Хруня, котрий не забув, що й він черкаський. — Ваші так не вміють.

— Подумаєш… — закопилив губу Івасик. — Наші ж не діти, щоб гратися.

Проте не всі переяславські були такої думки. Нараз хлопці почули, як хтось із них гукнув:

— Гей, Грицику, а покажи-но, на що здатні ваші воронівські!

— А ви хіба не бачите, що людина зайнята? — відгукнувся Грицик, що саме бився на шаблях з Колотнечею, і ніхто з них не хотів поступатися. — Ви краще до Санька підійдіть.

А Санько вже тут як тут. Він зиркнув на тих, хто кидався списами, скривився, наче кислицю скуштував, і сказав:

— Не підходить мені це. Мені стріли зручніші…

Черкаські завмерли з роззявленими ротами.

— Що? — не зрозумів один з них. — Які стріли?

— Та звичайні, які ж іще, — відказав Санько.

— Оці, що з лука? — не йняли віри черкаські.

— Та з чого ж іще…

І в Санька був такий вигляд, наче йому стало соромно від того, що всі нормальні хлопці мають справу зі списами, а він усе ще з маленькими стрілами грається. Наче якесь дитинча, їй бо…

Принесли стріли.

Санько відміряв тридцять кроків і повернувся до стрільця.

— Дострелиш? — запитав він.

— Я? — обурився той. — От зараз побачиш, дострелю чи ні…

Усе ж тятиву відпустив легенько. Стріла плавно здійнялася в повітря і пташкою пурхнула до Санька. Санько, не сходячи з місця, перехопив її і відкинув стрільцеві. Навколо невдоволено загули: — І це називається стріляти?

— Так і я зміг би її вловити…

— Так людина ж… — виправдовувався стрілець. — А раптом щось не те…

— Те, те, — кивнув головою Санько. — І натягуй сильніше.

Цього разу стріла полетіла значно швидше. Але Санько таким самим спокійним, начебто лінивим порухом руки спіймав і її.

— Оце я розумію, — сказав хтось із гурту.

— Лука натягуй дужче, — порадив Санько стрільцеві.

На цей раз стріла зірвалася з тятиви як справжня. Та за мить і вона опинилася в Саньковій руці. Він недбало жбурнув її стрільцеві, тоді відійшов ще на двадцять кроків і зажадав:

— Ану, виходьте втрьох!

У глядачів повідвисали щелепи.

— Що?

— Три стріли одразу?

— То, може, ти й проти п’ятьох вистоїш? — лукаво поцікавився Колотнеча. Вони з Грициком кинули змагатися на шаблях і тепер спостерігали за Саньком.

Санько винувато всміхнувся.

— Та ні, — відказав він. — До цього я ще не привчений. А от три — саме для мене.

Це було неймовірно. Стрільці, що вціляли в стовбур дерева за сотню кроків, ніяк не могли вцілити в людину, що була чи не вдвічі ближче. Щоправда, спочатку вони теж не дуже натягували тятиви і намагалися цілити в ноги. Тоді, переконавшись, що Санько легко ухиляється, почали цілитися йому в груди. Проте Санько і від тих стріл ухилявся так легко, начебто в нього летіли не стріли, а кульбабин пух. Зрештою стрільці домовилися, що один цілитиме Санькові в плече, інший — в голову, а третій — в живіт. Але Санько все одно був проворніший. Уникав він

стріл навіть тоді, коли ті почали висвистувати, наче на бойовиську.

— Ого! — у захваті вигукнув хтось за Телесиковою спиною. — Оце б і мені так навчитися!

Івасик обернувся — то був мастак ловити груддя власним лобом.

— Ти, Логвине, спочатку грудкам дай раду, — засміявся його товариш.

— До чого тут грудки? — спаленів Логвин. — Стріли — це зовсім інше…

— Нічого не інше, — відказав Санько і невловимим рухом упіймав останню зі стріл, що летіли в нього. — Хто вміє уникати груддя, той навчиться і від стріл ухилятися…

Тож і не дивно, що відтепер Івасик ладен був крутитися між дорослих козаків зранку до вечора. Проте вчасно згадав, що є й нагальніші справи, тож подався туди, де його ватага про щось перешіптувалася з чинбарями. А в тих чинбарів був такий вигляд, начебто і їм стукнуло по дванадцять рочків.

На третій день усе було готове для того, щоб вказати нахабним татарчукам на їхнє місце. Зосталося тільки вистежити, коли вони наблизяться до плавнів.

І татарчуки не забарилися. Наступного дня Стешко Чумарний, що стежив за степом з верби, свиснув у всі чотири пальці.

— Там… — показуючи кудись понад очеретами, сповістив він. — Хлопців з двадцять. Примчали он до того пагорба і засіли за ним… О, а тепер троє крадуться у наш бік!

— А решта? — запитав Телесик.

— Решта за горбом…

Що це означає, хлопці добре знали. Одного разу вони теж погналися за трьома татарчуками і нарвалися на велику юрбу. Проте на цей раз усе буде інакше…

— Готуйся! — звелів Телесик і ватага миттю розтанула в кущах.

ХЛОПЦІ ЗІ СТЕПУ

— Тс-сс, — засичав передній з трійки сміливців і притис пальця до губів. — Там щось є…

Його товариші спинилися мов укопані. Їм теж здалося, ніби за півсотні кроків гойднулася гілка глоду. Але що це було: спурхнула птаха, змахнув хвостом необережний звір, чи, може, поворухнувся козацький спостерігач — вони сказати не могли.

Хоча який там може бути спостережник? У цих місцях спостережники в кущах не сиділи — ні татарські, ні козацькі. Уже кілька років і татари, і люди діда Кібчика жили мирно. А якщо й стежили одне за одним — то лише з висоти древніх курганів. Та й то для годиться. А на те, що козацькі чи татарські дітлахи час від часу гасають степом, спостережники не надто зважали: на те вони й діти, щоб казитися. Вони не втручалися навіть тоді, коли хлопчаки сходилися врукопаш під очеретами. Бо що ж то за діти, які не міряються силою?

— Тс-сс… — знову підняв пальця передній татарчук, на ім’я Абрек. — Мабуть, там хтось з козачат…

Його товариші Ібрагім і Муса закивали головами. Атож, може бути, що це саме хтось із них. І було б добре заскочити його зненацька… Тепер вони скрадалися ще

обережніше. Ось і той кущ… Проте за ним нікого не було. Може, й справді спурхнула пташка…

Невдовзі під їхніми ногами зачвакала твань. А ще за кілька кроків татарчата знову завмерли: вони побачили слід. І цей слід хтось залишив зовсім нещодавно, бо молода осока ще не встигла випрямитися.

Татарчуки закосували очима на всі боки. Атож, у цих місцях, за якусь сотню-другу кроків від Дніпра, усяке може перестріти. І гадюки тут більші, і кабани лютіші, а про комарів то й казати годі. Недарма ж подейкують, що молоді козаки обмазуються товстим шаром багнюки, аби комарі не дісталися шкіри. А от дорослим козакам нічого вже не страшне — ні комарі, ні люті вепри, ні навіть стріли. В аулах подейкують, ніби вони такі проворні, що вміють ухилятися від стріл, пущених майже впритул. А деякі ловлять їх руками і кидають назад з такою силою, що ті впиваються в свого господаря. Тому краще в козаків зблизька не стріляти…

Але найкапосніші все ж їхні козачата. О, то ще ті штучки! Вони підстерігають необережних татарчуків, дають їм лупки, а потім змушують їсти дніпрову багнюку і клястися, що більше у плавнях і ноги їхньої не буде.

— Може, не треба далі? — ледь чутно прошепотів Ібрагім, що йшов останній.

Абрек і Муса дружно насупилися на нього: стули пельку, боягузе!

Тепер вони рухалися ще повільніше. Та й багнюка ставала глибшою. Ось уже вони по коліна в твані, ось майже по пояс. Проте, здається, попереду вже завиднівся край чистого плеса… Ще кілька кроків і татарчуки зупинилися.

Так, це й справді було плесо — невелике й безлюдне. Схоже, людська нога тут навіть не ступала.

Раптом Ібрагім судомно схлипнув і схопив Абрека за руку:

— Там…

Але Абрек і без нього вже помітив, як на протилежному боці тихо гойднулися очерети. Гойднулися і за вмерли. А тоді гойднулися ближче. Отже, тут хтось є.

Але такого не може бути! Дорослі казали, що в цьому місці вже давно не бачили козаків. А чому — ніхто того не відає. Чи то перебралися вони в інше місце, чи, може, їх щось налякало. Проте цього не може бути, бо ніхто ще не бачив переляканого козака! Хоча… Он, кажуть, недалеко звідсіля завівся сом-людолов. Спочатку він полював на качок та гусей, а років із п’ять тому затягнув на дно одного чабана. А минулого року ці місця мали розвідати двійко дужих нукерів. Ті сумні розвідини, схоже, закінчилися на дніпровому дні, бо ж їхній човен знайшли перевернутим. Мабуть, без сомиська тут не обійшлося. І не дивно, чому найближчі від Дніпра чабани почали казати, ніби їм не такі страшні плавні, як плеса, де так полюбляють вигріватися соми…

Зненацька очерети розійшлися і…

У татарчуків відпали щелепи.

Це було щось набагато страшніше від сома. З очеретів визирнула якась ще не бачена в цих місцях потвора. Вона скидалася…

Але на що вона скидалася, татарчуки роздивитися не встигли, бо потвора побачила їх. Над водою полинув тихий, але виразний звук, схожий на той, що його видає хижий звір, коли терзає свою жертву.

Нараз потвора щезла під водою. А тоді очерети хитнулися зовсім поруч. Схоже, вона підбиралася до них…

Трійця заверещала від жаху і, не розбираючи дороги, рвонула з плавнів.

А решта татарчуків уже геть зачекалися на своїх відчайдухів. Навіть коні, й ті час від часу підіймали голови і поглядали на плавні. Нараз хтось радо вигукнув:

— О, нарешті з’явилися!

Проте це було не те слово. Трійця не з’явилася, вона вилетіла, наче випущена з тугого лука. Обганяючи одне одного, відчайдухи чимдуж мчали у степ. Попереду біг Абрек, найхоробріший з трійки. Очі йому застигли від жаху, а з рота раз по раз вилітали слова: «Ой, мамо… ой, мамо мамочко…» І, схоже, звернення до мами надавало йому нових сил.

За ним біг середульший Муса. Щоправда, він згадував не маму, а тата.

Останнім біг Ібрагім. Він відстав тому, що в нього не було ні тата, ні мами. З його вуст злітало тільки тоненьке скиглення. Так скиглять ті, у чию спину от-от мають вчепитися нещадні кігті.

А більше нікого не було. Ніхто за ними не гнався, ніхто навіть не свистів услід.

— Абрек, що це з вами? — гукнув з-за кургану один з татарчуків.

Від цього вигуку трійця високо підстрибнула і рвонула вбік.

Татарчуки злетіли на коней і кинулися навздогін. Проте минуло ще чимало часу, доки їм вдалося наздогнати втікачів і розпитати, що з ним трапилось.

Наступного дня степом поповзли неймовірні чутки. Буцімто в плавнях поселилося досі не бачене страховисько. Від одного його погляду людині заціплює і з нею можна робити те, що вуж робить із жабою. І

впоратися з страховиськом не може й найвідважніший з батирів, бо воно носить на плечах аж три голови. І доки ти рубатимеш одну, дві інші розірвуть тебе на шмаття…

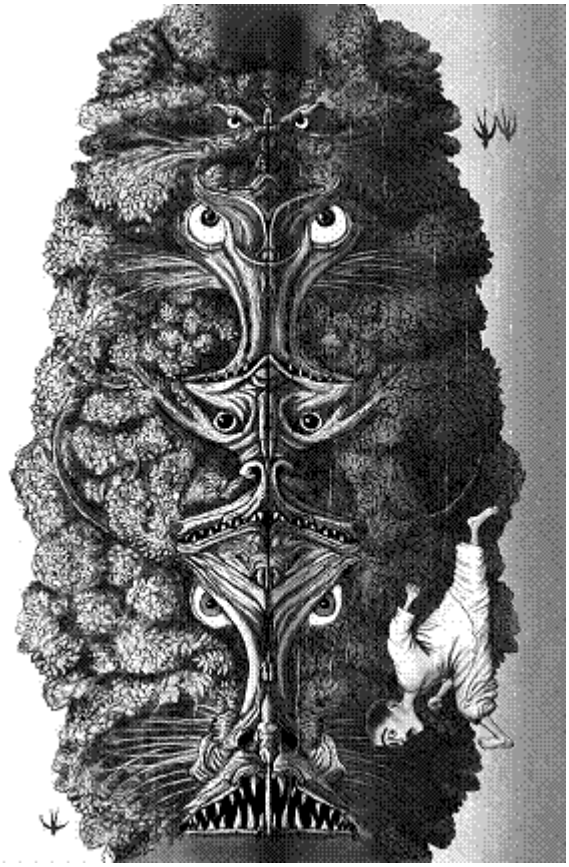

Вечорами біля татарських вогнищ від тих розповідей не лише мале, а й старе вкривалося дрижаками, вислуховуючи страхітливі подробиці.

А от дід Кібчик не злякався. Хіба що спочатку, коли межи очеретів промайнуло щось незвичайне, серце його стріпнулося і вдарило на сполох. Проте дід тут-таки збагнув, що коли доводиться жити з такими непогамовними жевжиками, як Телесик та його ватага, то треба бути готовим до всього. Навіть до появи нечистої сили. Тож він відклав ціпка, по якому мережив візерунки, відкашлявся і грізним голосом почав:

— А що вона за така нечиста сила? Ану. виходь! Виходь, кому кажу!

Проте ніхто з очеретів перед дідові очі з’являтися не квапився.

— Кому кажу? — підвищив дід голос. — Ану, виходь, бо гірше буде!

Ця погроза подіяла.

Нечиста сила повільно, начебто її тягли на орчику, вигулькнула з-за кущів. Як і гадав дід, це були хлопці з Телесикової ватаги. А от позаду…

Позаду чеберяла якась страшна триголова почвара.

Дід Кібчик посміхнувся у сиву бороду. То воно звіддалік було страшно, а поблизу — аж ніяк. Середня голова, схоже, була плетена з вербових прутів і обтягнута шкірою. Решта голів були простими воловими міхурами. Щоправда, якісь умільці розмалювали їх так, що на них і справді не можна було дивитися без остраху.

— Ану, зніми цю машкару, — наказав дід почварі. — Зніми, кажу!

Та слухняно зірвала з плечей свої три голови і виявилося, що під ними ховалася всього одна голова, Телесикова.

Дід повертів голови в руках. Вони кріпилися на одній дошці. Посередині — дірка, куди пролазила Телесикова голова. До дірки була прилаштована маска з верболозових прутів. Решта голів були приклеєні.

— Навіщо воно вам? — поцікавився дід. — Добрих людей лякати?

— Не добрих, діду, — заперечив Івасик. — Це ми для хлопців зі степу. Бо ж вони скоро нам на шию сядуть…

— Вам? — здивувався дід. — Щось не віриться…

Раптом він замовк і почав щось наслухати. А тоді гукнув:

— Ждано, хіба ти не чуєш, як Микулко плаче? Мабуть, їсти хоче…

— Та біжу, біжу! — почувся від річки веселий голос і за мить з-за кущів вигулькнула розпашіла Ждана. Її руки були по лікті в риб'ячій лусці. За Жданою видибав Демко з добрячим осетром на плечі.

— Оце, діду, на юшку, як ви веліли — сказав він. Тоді побачив дошку з головами, і очі його спалахнули з цікавості.

— Ого! — вигукнув він. — Це що?

— То я для себе, — відказав Івасик. — Татарчуків лякати.

— Ну, і як — злякалися?

Хлоп'ячі обличчя зарясніли посмішками.

— Ого! Дременули так, що за ними й на коні не вженешся!

А дід додав:

— Дурнею займаються. Загадай-но їм краще якусь роботу. — І подався туди, де вже вдоволено мурмотав Микулко.

Демко, лишившись з хлопцями, звелів Івасикові знову одягти дивовижу. Довго крутив її, захоплено прицмокував. А тоді, крадькома озирнувшись у той бік, куди подався дід, попрохав:

— А для мене можете зробити таке? Тільки щоб не з міхурів.

— Навіщо воно тобі? — запитав Телесик. — Тобі й довбні достатньо.

— Е, не кажи. Я чого колись до полону втрапив? Татарюки тоді приловчилися і накинули мені на шию аркан. А коли я буду триголовий, то аркан зніме ці голови,

а моя лишиться при мені. Зрозумів? — І Демко широко посміхнувся на думку, що виявився метикуватішим за цих витівників. Івасик закивав головою.

— Зробимо. Але це займе не один день, — попередив він. Зненацька очі його лукаво зблиснули і він нагадав: — Тільки ж дідо велів тобі загадати для нас якусь роботу.

Демко знову проявив усю свою винахідливість:

— А це хіба не робота? — хитро сказав він.

ДРУЗІ ДИТИНСТВА

Староста черкаський гнав коня вчвал. Десяток козаків ледве встигали за ним. Один лише Грицик на вигуляному степовому конику тримався поруч.

— Кажеш, назвався Менгизом? — запитав Глинський.

— Так, князю, — відказав Грицик.

— Як ви на нього вийшли?

— Ми, князю, саме їздили над Пслом по аулах. Хотіли дізнатися, що сталося з хлопцями, які помагали мені під Комишнею. І от перед Пслом завважили, як ватага татарських кайсаків налетіла на якусь валку. Ну, ми й вирішили втрутитися. Але трохи запізнилися — кайсаки вже добивали останніх. Щоб ніхто нічого не міг сказати… — Грицик шмагонув свого коника, бо навіть він почав відставати від княжого оґира. — Гадаю, що потім все збиралися звернути на нас, дніпрових козаків. А може, й на тебе.

Богдан Глинський нетерпляче повів на ті слова плечем. Запитав:

— А як він сам? Що кажуть знахарі?

— Та кепсько. Його кілька разів поранили. Коло нього зараз наш Санько чаклує. Той Менгиз, князю, наполягав, аби його до тебе в Черкаси доправили, але Санько заборонив. Каже, що такої дороги він не витримає.

— Добре, що заборонив…

Пригадався ще юний Менгиз — гарна, лагідна, віддана душа. Він уособлював все, що було найкращого в дитинстві. Коли довелося спішно полишати Крим, то найважче було розлучатися саме з ним, Менгизом… Вони тоді довго мовчали, не знаходячи потрібних слів. Зрештою, Менгиз щиро видихнув, що буде пам’ятати про нього, Богдана, все своє життя.

І от прибився з Криму товариш з дитячих ігор. Але що саме його пригнало сюди?

Грицик скоса зиркав на зосереджене обличчя Богдана Глинського, на його прикушені з нетерплячки вуста, і не знав, як йому бути. З одного боку, трохи приємно, що прислужився самому старості черкаському, а з іншого…

Чи не до тридцятого аулу навідувалися вони з Сань ом та дядьком Рашитом, аби хоч дещо довідатися про долю Рената, Хасана та їхніх товаришів. І дещо вдалося розізнати. Виявилося, що їх, таких відчайдухів, звинуватили як останніх боягузів, що втекли з поля бою. Відтак зв’язали їх, як ясир, і кудись погнали. Та куди саме, простежити не встигли, бо зненацька натрапили на сутичку охоронців кримського посла Менгиза зі степовими кайсаками. Він, Грицик, був за те, щоб не заважати татарам перегризти горлянку одне одному. Однак дядько Рашит наполіг, що треба допомогти слабшим. І це при

тому, що він сам чи не три доби не злазив з коня, розшукуючи сина! От і допомогли… Замість розшукувати хлопців десь між Самарою та Перекопом, довелося повернутися назад, чи не під самі Черкаси.

Козаки саме обідали. За величезними казанами сиділо по півтора десятка чоловіків і смакували юшкою. Від казанів здіймалися такі звабливі пахощі, що в Грицика та княжого почту аж слина потекла. Один лише князь, здається, лишився байдужим до пахощів.

— Де поранений? — кинув він, ні до кого зосібна не звертаючись.

— Он у тому курені! — зірвався на ноги наймолодший з козаків і побіг показувати, в якому саме.

Поранений спав. З його вуст злітало важке, уривчасте дихання. Біля нього куняв Санько. Почувши чиїсь кроки, він стріпнувся і розплющив очі.

— Як він? — пошепки спитав Глинський.

— Зараз набагато краще, — відказав Санько. — От лише крові багато втратив.

— Ну, це діло наживне, — полегшено зітхнув князь і схилився над пораненим. На нього глянули затуманені болем і стражданням очі. Якусь мить вони дивилися один на одного, а тоді одночасно, наче за чиїмось сигналом, усміхнулися.

— Менгизе, — розчулено видихнув князь. — На решті зустрілися!

— Я теж радий, друже, — відказав Менгиз і спробував звестися на лікоть. Проте Санько його випередив.

Він притис плечі хворого до постелі і наказав:

— Лежіть! Рано ще підніматися.

— Але…

— Лежи, лежи, — підтримав Санька Глинський. — Устигнемо ще погомоніти.

— Атож, — згодився Менгиз. — А поки що ти можеш прочитати листа…

— Якого листа?

— Я привіз тобі листа від кримського хана.

— Від Менглі-Гірея? — здивувався Глинський. — Що це його на листи потягло?

— Прочитаєш — дізнаєшся, — болісно всміхнувся Менгиз.

— А де ж він?

— У цього хлопця, — Менгиз кивнув на Санька. — Я йому віддав на зберігання, бо мало що…

Санько поліз за пазуху і подав листа князеві.

Староста черкаський читав довго. І, схоже, лист особливої приємності не додавав, бо князь час від часу хмурив зламисті брови.

— Відаєш, що тут написано? — не відриваючись від листа, поцікавився він у Менгиза.

— Що саме — ні. Але перед цим ми розмовляли з ханом та його візиром, — надсилу промовив Менгиз. Мабуть, він ще не був готовий до довгої розмови.

— Досить, князю, хворому потрібен спокій, — твердо сказав Санько. І, не чекаючи княжої згоди, спрямував долоні на пораненого. — Спи… спи…

Менгиз зітхнув і заплющив очі.

Князь підвів голову і ніздрі його заворушилися — зрештою і він відчув звабливі пахощі кулешу.

— Гей, хлопці, там ще хоч трохи залишилось? — підійшовши до найближчого казана, запитав він.

— Зачекай князю, зараз тарелю принесуть, — заквапився кашовар.

— Нічого, я й так… — князь не закінчив, бо хтось подав йому ложку, вирізану з липи, і він заходився біля казана, як простий бродник.

Менгиз прокинувся, коли сонце хилилося на захід. Вигляд у нього був значно кращий.

— Радий, тебе бачити… Богданку, — сказав він.

— Я теж, — кивнув князь і обережно доторкнувся до руки хворого. — То як же ти втрапив у таку халепу? Та ще й на своїй землі.

— Кайсаки, друже, вони скрізь кайсаки, — криво посміхнувся Менгиз.

— Ну, я гадаю, що мої козаки мене на моїй землі не зачепили б, — заперечив князь. І одразу збагнув, що не варто було цього казати. Щойно усміхнене Менгизове обличчя одразу посуворішало. Якусь мить вони дивилися один на одного, не знаючи, з чого почати.

— Це ж скільки ми з тобою не бачилися? — врешті подав голос Глинський.

Менгиз намагався видобути усмішку.

— Та вже літ з двадцять буде, — відказав він, хоча й видко було, що на язик йому просилися інші слова.

— Атож… — відказав князь. І вони знову надовго замовкли. Що поробиш: те, про що мріялося в дитинстві, збувається не завжди. Незрідка друзі дитинства стають смертельними ворогами…

— То ти справді не відаєш, що написано в листі?

— Справді. А, згадав! Хан якось зауважив, що було б непогано, якби ти став з ним заодно. Каже, хоч би як там було, а татарська кров татарською й лишається.

— Ну, в мене вона не зовсім татарська, — відказав Глинський. — І в мого пращура Мамая вона більше половецько-руська.

— Ти й досі такий самий, такий самісінький, — пожвавішав Менгиз. І вже не було в його очах ні осуду, ні настороженості. — Пам’ятаєш, як ми трохи не побилися, коли засперечалися, у кого якої крові більше?

— Ще б пак! — посміхнувся Глинський. — Ти ж так відстоював вірність Тохтамишевому нащадкові Менглі-Гірею…

— Слухай, друже, — зненацька у Менгизовому голосі з’явилися якісь інші, значно довірливіші відтінки. — Не знаю, як ти, а я пам’ятаю кожне слово твоє. І якби доля розпорядилася так, щоб ми знову були разом — я не знаю, що віддав би за це.

— Я теж, — зворушено відгукнувся князь і, не стримавшись, додав: — А в цьому листі, друже, що ти привіз, мені пропонується союз на віки. Менглі-Гірей пише, що радий надати мені будь-яку допомогу, якщо я захочу сісти на київський стіл. Запевняє, що за підтримки Порти ми могли б погромити і Литву, і ляхів, і Московію… І всі землі, по яких пройшлися нукери Батиєві, знову стали б татарськими… Що ти на це скажеш?

Менгиз не відповів. Він заплющив очі. Схоже, йому стало зле. Староста вже хотів покликати Санька, проте не встиг — Менгиз почав говорити так тихо, що Глинський змушений був схилитися ледь не до його вуст.

— Знаєш, Менглі-Гірей послав мене послом не просто так. Він хотів, аби я по старій дружбі вмовив тебе пристати на його пропозицію. Але коли хочеш знати мою думку, — я тобі нічого не пораджу. Вирішуй сам.

Менгиз знову замовк.

— Жорстокі часи. І підступні, — раптом промовив він і судомно зітхнув. Помітно, що слова давалися йому нелегко. І не тому, що був поранений. — Я, друже, пам’ятаю, як одного разу литовський посол, твій дядько, розмовляв з моїм батьком, — озвався він за хвилину. — Дядько твій тоді доводив, що Мамаєві нащадки ніколи не порушать слова, даного урусам. Не те, що Тохтамишеві праправнуки. І мене тоді вразило, що батько не знав, як відповісти на ці слова.

— Щось я не пам’ятаю, щоб Тохтамиш зраджував Русі, — повільно мовив Глинський.

— Згадай Ворсклу, — нагадав Менгиз.

— Маєш на увазі битву при ній?

— Саме так…

Тоді Едигей, беклербек Тамерланового нащадка хана Тимур Кутлука, прийшов з незліченними туменами на Русь і почав вимагати від великого литовсько-руського князя Вітовта, аби той видав йому зрадника Тохтамиша. У відповідь Вітовт із наспіх зібраною раттю рушив йому назустріч. Зустрілися вони біля Олтави. У вирішальну хвилину Тохтамишеве військо не витримало натиску одноплемінців і втекло з поля бою. Вітовт зазнав тоді страшної поразки і від ганьби полону його врятував Мамаїв нащадок Лександа. За це він отримав від Вітовта княжий титул, що згодом перейшов на всіх Глинських…

Але чому старий товариш згадав про це саме зараз? Чи не збирається він скаржитися на Менглі-Гірея?

Проте Менгиз мовчав, а розпитувати Глинський не наважився.

— Добре, друже, а тепер — відпочивай, — натомість сказав князь.

Більше про справи вони не балакали. А коли за тиждень князеві передали, що Менгизові стало легше і він

збирається знову до Криму, — староста черкаський негайно прибув до нього.

Менгиз усе ще був блідий — але, напевне, від того, що Санько не пошкодував для перев'язки вибілених полотен. Побачивши Глинського, Менгиз підвівся, ступив кілька кроків і тут же болісно скривився.

— Лежи, лежи, — сказав йому князь. А коли той із Саньковою допомогою знову влігся під берестком, тихо попрохав: — Може, ще трохи залишишся, га? Приїхав би до мене, подивився б на мої Черкаси…

— Ні, мушу вертатися, — відказав Менгиз і невесело посміхнувся. — У нас народ зараз ласий до чужого. Варто виїхати кудись на місяць-другий, як у твоєму домі починає хазяйнувати хтось інший.

— Тоді їдь, — сказав Глинський. І раптом понизив голос до шепоту: — Слухай, а залишайся в мене! А я зроблю все можливе, щоб у Києві твій вчинок гідно поцінували.

Якусь мить Менгиз не зводив погляду зі старого товариша, тоді похитав головою.

— Дякую, Богдане-джан, — спроквола відказав він. — Проте мої предки теж звикли присягати лише раз.

— Розумію, — глухо відказав Богдан Глинський і повернувся до Федора Колотнечі.

— Візьми хлопців і будеш супроводжувати його куди він скаже.

— Хоч до самого Криму? — запитав Колотнеча.

— Хоч до Криму, — підтвердив Глинський.

— Князю, — виступив уперед Грицик. Він був геть запилюжений і від нього гостро пахло кінським потом — видно, щойно повернувся з далекої дороги. — Князю, дозволь і мені супроводжувати цього посла.

— А в тебе що — нема інших справ?

— Нема, князю, — твердо відказав Грицик. — Відаєш, що я розшукую своїх друзів по всьому степу. І коли ти не дозволиш мені провести посла до Криму, я сам подамся туди… — На тугій Грициковій шиї заходив борлак. — Вони потрапили у неволю через мене, тож я все віддам, аби вивільнити їх звідтіля.

— Але ж вони татари, — з притиском на останньому слові сказав Глинський.

— Ну й що? Вони — мої друзі, — відказав Грицик.

Князь довго мовчав. Нарешті підвів голову і в його очах змигнули теплі іскорки.

— Будеш за старшого, — повернувся він до Колотнечі. — А оскільки він, — Глинський кивнув на Грицика, — знає там кожен кущ, то слухатимешся його.

— Так, князю…

Колотнеча не приховував задоволення. Мандрівка з Грициком обіцяла чимало цікавого й веселого.

Козаки супроводжували кримського посла до кінця плавнів. А Глинський ще далі — до першої степової могили. Тоді вибрався на неї і завмер, наче незрушна кам’яна баба. Не схитнувся навіть тоді, коли до нього долетіли останні Менгизові слова:

— Прощай, друже… І думай сам…

РОЗМОВИ З ЧОРТОРИЄМ

Телесикові друзі і не завважили, коли почав розпадатися їхній гурт. Минулого літа вони один без одного не могли обійтися, а зараз зовсім не те.

Мусійка Хруню потягло до маляра Ониська, який такі картини взимку малював, що й очей не відведеш! Ванько Кожушний та Стешко Чумарний подалися у підпаски, бо понад усе люблять на конях гасати. Зенько Дряпаний, котрий отримав це прізвисько за довгий шрам на щоці, почав більше до Ждани хилитися, бо ж вона сказала, ніби в нього хист до соління та вуджіння риби. І лише Івасик не міг вирішити, що йому більше до вподоби. Ото як попросив Демко зробити й для нього три мармизи, то Івасик цілий тиждень розривався межи чинбарями і ковалями: він хотів вигадати для Демка щось таке, аби у звичайної людини аж зашпори в пальці заходили від жаху.

А тепер Івасик почав учащати до Марка Чортория. Цікава людина цей Марко. Козаки подейкували, що на всьому Дніпрі немає такого умільця робити човни. Днища для них Марко видовбує такі вже рівні й гладенькі, наче крига навесні. Потім товстелезними дошками обшиває їх так щільно, що й воді не просочитися. А він, бач, постійно невдоволений. То йому колода для днища не з того дерева, то дошки з ґанджем. А який саме у них ґандж — ніхто й не знає. От і запросив його Швайка на зиму в гості, щоб він сам вибирав потрібне дерево. І оце нещодавно привіз Марко з десяток довжелезних і товстелезних колод. Місцеві умільці одразу ж заходилися видовбувати з них зайве дерево, а Марко все це до пуття доводив. Бо ж не прості човни збирався він робити цього літа, а справжні чайки, що не пливуть, а ніби летять над водою.

І жодна турецька галера їх не наздожене, жодна морська буря не потопить… В усякому разі, так він стверджував.

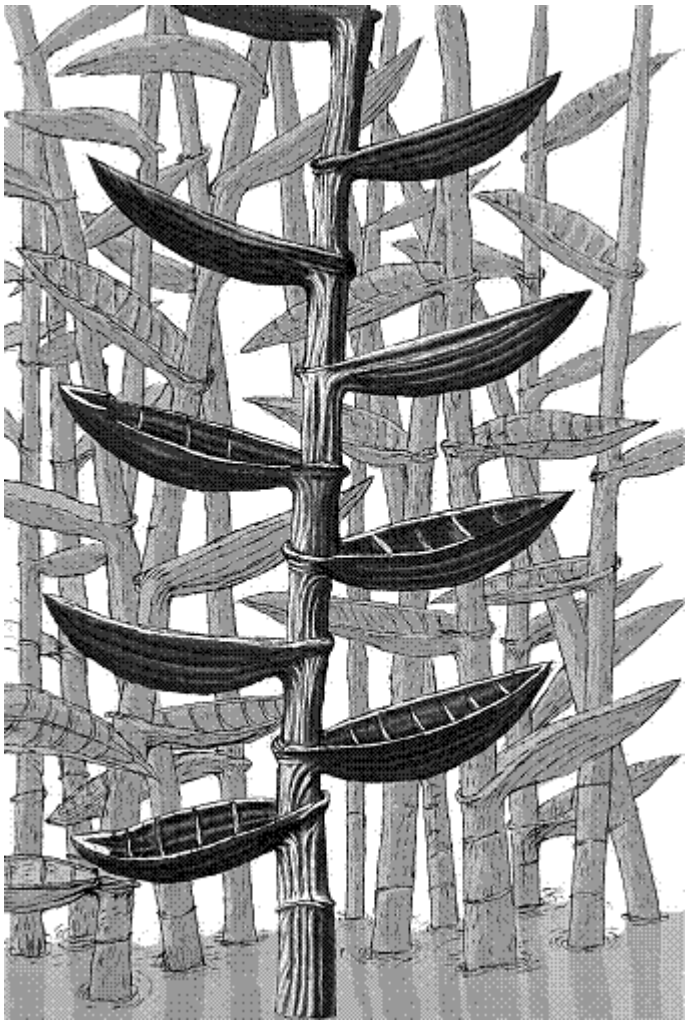

Зранку, коли козаки додивляються сни, Марко вже біля своїх колод увихається. І струмент у нього якийсь дивний: різні долота, рубанки, струганки. Їх Марко сам придумав. Ними можна й дерево рівненько витесати, і дірку продовбати, і рівчачок виорати. Марко так ними вміло та вправно орудує, що Івасикові аж руки сверблять і собі спробувати. Отож і ходить він за Чорториєм, як хвостик за овечкою. І Марко теж до нього звик. Дійшло до того, що гукає на весь затон, коли Івасик кудись завіється:

— Гей, Телесику, де ти?

А Телесик лише на хвильку відійшов, аби висмикнути з намулу солодкий корінець для себе й Чортория, бо тому ж і вгору поглянути ніколи; чи побіг до рибалок, аби подивитися, що вони щойно витягли на берег. А потім усі ці новини він приносить Чорториєві, і вони їх обговорюють удвох, бо Чорторий теж любить побалакати. У нього однаково вправно працюють і руки, і язик.

Та найбільше Івасик любить мріяти. От і сьогодні з самісінького ранку він почав:

— А пам’ятаєш, що ти розповідав мені того року?

— Мало що я міг розповідати, — відказує Чорторий, цюкаючи гострою, що нею навіть голитися можна, сокирою. — Підкажи, то, може, й пригадаю.

— Ти казав, що десь за морем, у теплих краях, люди навчилися дихати під великим дзвоном.

— Було таке. Ну то й що?

— А те, що ми теж пробували дихати… — Івасик бере з купи дощечку і придивляється, чи рівна вийшла. — Спочатку залазили під воду зі шкіряним відром, але хіба подихаєш у ньому, коли там повітря геть нема.

— Це так, — згоджується Чорторий, приміряючись, як би його зручніше цюкнути долотом. — Я теж у дитинстві дихав під відром, то знаю…

— Ми оце шаплик притягли, — не вгаває Івасик. — Та не встигли перевернути його догори дном, як він набрав води і втопився. Трохи Ванька Кожушаного не придушив.

— То що, шаплик не підходить? — діловито запитує Чорторий і бере в руки якусь напівкруглу залізячку.

— Та підходить, — відказує Івасик, а очі його тим часом вбирають кожен порух Маркових рук. — Ми

попросили Манюню, щоб той зразу поставив шаплика догори дном. Так, щоб не перевертався, розумієш?

— Та вже петраю, не дурний, — Марко цюкнув по залізячці, і в дереві виник такий ловкий виямок, ніби зроду там був. — А що далі?

— А нічого, — зітхнув Івасик. — Добре тим, хто у дзвоні дихав. Там же море тепле і дихай скільки тобі влізе, а в нашій воді довго не висидиш.

— Це правда, — згодився Чорторий і чіпким поглядом оглянув зроблене. — У наших краях треба вигадати щось інше.

— І що ж придумати? — пхикає Івасик. — От якби рибою стати…

Вони зітхають обидва. Бо як же ти станеш тією рибою?

Поруч проходить під веслами новий човен. Пливе він рівно, стрімко, і тільки слід за ним буруниться.

Івасик, провівши його очима, зітхнув:

— Гарно пливе. От якби він і під водою так плив.

Чорторий відірвався від роботи й озирнувся на Івасика.

— Як ти сказав? Щоб човен під водою плавав? Може, його теж догори дном, як той шаплик, поставити?

— Не вийде, — похитав головою Івасик. — Он Демко який здоровий — та й то двічі шаплика перевертав, бо той усе тонув. А човен набагато важчий.

— То правда…

Після цих слів вони трохи посмутнішали і якусь хвилину мовчали. А тоді хотів було Івасик знову щось докинути, та Демко завадив. Він став на урвищі й почав подавати Івасикові якісь таємні знаки.

— Я зараз повернуся, — сказав Івасик Чорториєві і подерся на урвище. Демко, завівши його за найближчі кущі, по-змовницьки запитав:

— Ну як, страховидло моє готове?

— Майже… — відказав Івасик. — Коваль Гаврило ще кілька залізних смуг припасує — і можеш одягати.

— Але ж він мірку з мене не зняв, — нагадав Демко.

— Дивак ти, — відказав Івасик. — Чинбар же з твоєї голови мірку зняв?

— Ну, зняв…

— То й доста…

— Ага, — повагом сказав Демко і почухав потилицю. — Воно, звісно…

Тут його покликала Ждана. Демко зірвався на її голос, а Івасик повернувся до Чортория.

— А гарно, що з нами зараз староста черкаський, — продовжував він, ніби нікуди й не ходив. — З ним якось упевненіше чуєшся.

— Еге ж, — охоче згодився Чорторий. — То раніше наші ламали голову, де роздобути чи залізо, чи дерево й дошки. А тепер тільки кажи, чого хочеш — і тобі все піднесуть.

— От тільки важко переправлятися з ними за пороги, — поскаржився Телесик таким голосом, наче все це мало звалитися на його плечі. — Розвантажувати, переправляти на інший берег, знову вантажити… Як би ти знав, скільки наші з усім цим торік намучились!

— Бо не були знайомі зі мною, — посміхнувся Чорторий і знову оглянув свою роботу. Потому цюкнув по лише йому відомому місцю і вдоволено хитнув головою. — Непогано, — похвалив сам себе.

— А якби були знайомі, то що? — запитав Телесик.

— Тоді б не везли усе це сушею.

Івасик витріщився на Марка.

— Ти хочеш сказати, що все те можна було доставити водою?

— Так.

— Через пороги?

— А чом би й ні? — як про щось звичне сказав Чорторий.

— Але ж… там же таке твориться!

— Це для того, хто їх не знає. А коли знає, то не так уже й страшно.

— Отже це все, — Івасик кивнув головою на гори дощок і з десяток вибраних зсередини колод, — можна через пороги?

— Звісно, що можна, — запевнив Чорторий, і чи не вперше від ранку випростався. — Коли вміло направляти, то на них і подряпини не залишиться. Хочеш спробувати? — зненацька запитав він.

— Я? — Івасик затнувся. — Та… Сам же чув, як минулого літа Швайка казав, що нізащо вдруге не захоче перебиратися за пороги. І Колотнеча теж.

Чорторий поворушив носом так, наче збирався чхнути.

— Бо якби вони перед тим, як сунутися на пороги, порадилися з нашими — усе було б інакше.

— Ага, — тільки й сказав Івасик. Точнісінько так, як допіру Демко.

— Гаразд, — сказав Чорторий і увігнав сокиру в колоду з такою силою, що її й двоє не витягли б. — Ну, Івасику, ходім обідати. Бо вже кличуть.

Лише тепер Івасик завважив, скільки людей тирлується довкола. Трохи нижче від угідь діда Кібчика був чималий шмат нічийної землі. І зараз на ній стояли кілька великих куренів, розрахованих не на одну сотню людей. Їх поставили ще ті, хто разом з Вирвизубом місяць тому подалися на Низ, аби стежити за татарами. Тепер, подейкують, на Низ збирається навіть староста черкаський зі своїми козаками. А от і він сам…

Івасик пригнувся за кущем, бо старості черкаському чомусь не подобалося, щоб діти козакували разом з дорослими.

Богдан Глинський під'їхав кілька хвилин тому. Запилюжений, засмаглий до чорноти, він нічим не відрізнявся від решти козаків, хіба що сережкою у вусі та довгим чубом-оселедцем, що звисав з тімені. Такі самі чуби носили і його найближчі люди. Князь час від часу озирався — видно, когось шукав. Вигледівши Швайку, рушив до нього. Привітавшись, запитав упів голоса:

— Ну, як?

— Поки що нічого не чути, — відказав Швайка.

— Я маю на увазі твого Грицика, — уточнив князь Богдан Глинський.

— Та про нього ж і мова…

У Швайчиних очах виразно струменіла тривога. Схоже, він волів би сам піти у степ, аніж посилати туди когось іншого.

Глинський повів по ньому очима й невдоволено похитав головою.

А вголос сказав:

— Сам знаєш, не можна тобі показуватися біля Перекопу. Тепер твоя справа — посилати туди тих, кого ти навчив цій справі.

— Та я розумію, — зітхнув Швайка. — Проте щось муляє на душі. Щоб тільки Грицик знову чогось не вигадав на свою голову…

У ПОШУКАХ ХАСАНА

Швайка турбувався не даремно: Грицик таки й справді мав у голові свою думку. З самого початку він повів ватагу не прямо на Крим, а заходився кривуляти з одного аулу в інший. На Менгизове запитання, навіщо він це робить, Грицик відказував, що відповідає за безпеку високого гостя, тож ночувати серед степу не збирається. Менгиз на це хитав головою і знову влягався на воза, встеленого м’якою травою. Хотілося спати. Увесь час хотілося спати. Менгиз посміхнувся: це свідчило, що він починає одужувати.

Задоволений був і Грицик. Відвідини аулів давали змогу більше довідатися про долю Хасана та його друзів. Шкода лише, що в жодному аулі про них ніхто не чув.

Невдовзі виявилося, що вони в степу не самі. На п’ятий день подорожі Куций, що його Санько позичив Грицикові, випірнув з кущів і, озираючись, ледь чутно загарчав.

— Молодець, Куценький, — похвалив його Грицик. — Стеж далі.

Куций знову розчинився в траві, наче його ніколи й не було. А Грицик повернувся до ватаги й сказав Колотнечі:

— Ну, Федоре, незабаром матимемо роботу. Схоже, за нами стежать татарські кайсаки.

— Нарешті, — розплився той у вдоволеній посмішці. — Бо я вже й боятися почав, що ми нікому не потрібні. То коли будемо їх вітати?

— Хоч би й сьогодні почнемо.

— Оце діло!

Під вечір Колотнеча звелів не їхати на ночівлю до якогось аулу, а заночувати в степу, як це роблять порядні мандрівники. Звісно, коли переконаються, що за ними ніхто не стежить. Грицик вибрав чудове місце — біля степової криниці-копанки, що заховалася в затінку десятка височенних дерев. Кількаро козаків подалося збирати сушняк, а Колотнеча заходився розкладати невеличке вогнище. Грицик трохи покрутився перед возом, на якому лежав поранений посол, а тоді, всівшись на коня, рушив у степ.

— Ти куди? — якомога голосніше гукнув йому навздогін Колотнеча.

— Та погляну, чи все гаразд, — так само голосно відказав Грицик і направився до найвищого в цих краях місця — древнього кургану, на якому бозна-відколи зирила у світ непорушними сліпими очима товста кам’яна баба.

З кургану степ було видно далеко-далеко. Проте роздивлятися там було нічого — на всі чотири боки степ був рівний, мов долоня. Лише подекуди темніли цупкі кущі бересклету, шипшини та глоду.

Нараз в одному місці випурхнуло з трави кілька птахів і, шалено махаючи крильми, подалися геть.

«Не простий, видно, лис сполохав їх», — посміхнувся про себе Грицик і мерщій, аби кайсацькі вивідники (в тому, що це були вони, Грицик не сумнівався) нічого не запідозрили, повернувся в інший бік. Так він

стовбичив на кургані, видний усьому степу, доти, доки від багаття не долетів гучний голос Колотнечі:

— Агов, друже, досить тобі там ґав ловити! Дрохва вже вичахає!

— А до дрохви буде щось? — загорланив Грицик.

— Та заради такого вечора дещо знайдеться! — запевнив Колотнеча таким голосом, що його, мабуть, було чутно по всьому просторі від річки Орелі до річки Самари.

— Тоді їду!

Грицик устиг вчасно — двійко молодих козаків вив'язували межи дерев міцними сиром'ятними ременями широке коло, у центрі якого тліло багаття.

— Це ми для тих, хто налетить на конях, — пояснили вони Грицикові на той випадок, якщо він не зрозумів їхніх дій…

Дрохва смакувала неабияк. Навіть ханський посол не втримався — з'їв добрячий шмат грудинки. А козаки сиділи навколо вогнища і цокалися кухликами, у яких замість горівки, обіцяної Колотнечею, була вода з копанки. Спочатку, як водиться в душевному товаристві, вони гомоніли тихо, тоді, немов сп'янівши, почали горланити на весь степ.

— Ану, хлопці, давайте ще одну, щоб дома не журилися!

— Де одна, там і друга!

— Ой, не можу, — тихо поскаржився один з молодиків. — Мені вже воно в горлі грається.

Його товариш чмихнув і одразу отримав від Грицика кулаком по спині.

— Пий, тобі кажуть! — гримнув на скаржника Колотнеча. — Пий, коли душа просить!

Коли б на те трапилася якась людина, їй би здалося, що то сидять посеред степу безтурботні люди і наливаються горівкою під саму зав’язку — не інакше на радощах від того, що за ними перестали стежити.

Невдовзі козаки, по-дурному гигикаючи, розповзлися хто куди. За кілька хвилин над степом здійнялося таке потужне хропіння, що аж повітря тремтіло.

А ще за якусь годину щось холодне тицьнулося Грицикові в обличчя.

— Це ти, Куценький? — прошепотів той, наче щойно й не хропів голосніше за всіх.

Куций сів біля Грицика і обхопив себе хвостом. Тоді повернувся в один бік і погрозливо вищирив міцні ікла.

— Зрозумів, Куценький, — відказав Грицик, і зашипів на товариство, що на мить принишкло: — Та хропіть же, бісові душі, бо ті нечестивці щось запідозрять…

Хропіння відновилося з подвоєною силою.

Посеред ночі, коли багаття почало пригасати, зі степу долетів дрібний перестук копит. Він стрімко наближався.

— До зброї! — попередив Колотнеча.

По короткій хвилі з темряви вихопилося кілька десятків вершників. Над їхніми головами холодним полиском висвічували шаблі.

— Алла! — пролунало в повітрі.

І раптом стихло: передні вершники разом з конями покотилися по землі.

Січа була коротка й нещадна. За кілька хвилин уцілілі нападники розвернули коней і кинулися назад.

Розвиднялося. Навколо згаслого вогнища козаки нарахували з десяток трупів. Та ще двоє, намагаючись підвестися, очманіло крутили головами: мабуть, не могли прийти до тями після оглушливого падіння.

— Ич, харцизяки, — лаявся Колотнеча, змотуючи загорожу. — Це ж треба — порвати такі гарні ремені! Хочеш, я тебе на одному з них підвішу? — повернувся він до найближчого з оглушених розбійників. — Бо більше він ні на що не годиться.

— Ні! — відсахнувся полонений.

— Тоді розказуй, хто ти й звідкіля. А потім вирішимо, як з тобою бути, — сказав Грицик.

Полонений, з жахом озираючись на Колотнечу, видушив з себе три слова:

— Я з ватаги Самед-бека.

— Ага, старий знайомий, — кивнув Грицик. — Ми з ним минулого літа стрічалися неподалік цієї місцини, — пояснив він Колотнечі. — Тоді покійний Саїд-мурза з нього трохи шкуру не спустив. За те, що той проґавив нас. Було таке? — звернувся він до нажаханого бранця.

— Не знаю, — забелькотів той. — Я новенький.

Грицик докірливо похитав головою.

— Усі ви новенькі, коли вас злапають… Слухай, а ти ходив узимку з ордою Менглі-Гірея на Сулу? — запитав він і тут-таки погрозливо попередив: — Тільки не бреши!

— Був, був, — закивав той.

— Тікав разом з усіма, чи, може, опирався?

Бранець з жахом зиркнув на Колотнечу, що знову закрутив ременем.

— Тікав я, тікав! — вигукнув він. — Я навіть шаблю не піднімав!

— Це добре, — похвалив його Грицик. Згодом довірливо, начебто перед ним сидів рідний брат, поцікавився:

— А що було потім, коли вас зібрали за Пслом?

— Кримські беки почали допитуватися, хто перший здійняв галас про урусів та вовкулаків.

— Перший був я, — пояснив Грицик полоненому.

— То це ти Сартак? — здивувався бранець.

— А що, не схожий? — посміхнувся Грицик. — Але далі розповідай, далі!

— Далі Борихан… небіж тисяцького Реїза, показав на якогось Хасана й на тих, хто стояв поруч з ним, і

поклявся Менглі-Гіреєві, що вони перші підхопили твій крик…

Грицик з шумом увібрав у груди повітря.

— Голову мені мало стяти, — у відчаї простогнав він.

— Це ж за що? — здивувався Колотнеча.

— За те, що підбив хлопців на таке. Знав же, що буде небезпечно, хотів же підбити на таке чужих, проте полінувався!

І він з люттю стукнув себе по коліну.

— Усі ми розумні задньою думкою, — втішив товариша Колотнеча. — І що ж було далі? — звернувся він до полоненого.

— Потім беки відібрали зо дві сотні людей і сказали, що такі боягузи годяться хіба як ясир.

— То що — їм голів не рубали? — з надією поглянув на полоненого Грицик.

— Ні. Наш сотник казав, ніби хан передумав. Мовляв, від живих користі більше. То їх прив’язали до лат і кудись погнали.

— А куди саме, не відаєш?

— Ні. Але наші подейкували, ніби їх погнали у Крим.

— Звісно, що в Крим, — підтвердив Колотнеча, наче сам був при тому. — Більше нікуди.

— Отже, в рабство, — повільно мовив Грицик. — І все через мене.

— Облиш! — прикрикнув на нього Колотнеча. — Хто ж відав, що воно так обернеться? Краще скажи, що з цим робити? — кивнув на полоненого Колотнеча.

Той зіщулився.

— Роби що хочеш, — відмахнувся Грицик.

Колотнеча в задумі відкусив задирку на пальці і сплюнув на землю.

— Гаразд, — сказав він. — На цей раз ми твоєї голови не чіпатимемо. Але затям: коли твої друзі будуть і далі плуганитися слідом за нами, то матимуть справу не лише з моїми хлопцями, а й з кримчаками. Бо ми супроводимо не когось там, а самого посла від Менглі-Гірея. Затямив?

— Так, шановний, — догідливо закивав той.

— А тепер — киш звідсіля!

Полоненого мов вітром здмухнуло.

КОМИШАНА ДИВОВИЖА

У козацькому таборі все було так, як і належить. Рибалки закидали неводи, сторожа роз'їжджала далеко в степу, нові прибульці відсипалися з далекої дороги. Чинбарі та ковалі…

У тому то й річ. Раніше ковалі працювали окремо від інших, чинбарі теж не цікавилися нічим, окрім чинбарства. А тепер найкращий з чинбарів Гаплик і найбільший умілець серед ковалів Стукач порозумілися настільки, що раз по раз ходили, ні, скоріше бігали, одне до одного в гості. Тим, хто цікавився, з якого дива вони так подружилися, Гмукало зі Стукачем радили не сунути свого носа до чужого проса. Згодом до них приєднався місцевий маляр Онисько.

А коли вони не мали часу на зустріч, між ними снував Телесик. І при цьому вигляд у нього був такий утаємничений, що всі розуміли: пахне чимось незвичайним.

Так воно й сталося. Якось Івасик прибіг до Демка і захекано сповістив:

— Гайда, кличуть.

Демко, пожбуривши на півдорозі величезний оберемок галуззя, що ніс до вогнища, затупотів слідом за Телесиком.

— Ти ж це куди?! — гукнув йому навздогін дід Кібчик. Проте Демко лише рукою відмахнувся.

— Зараз, діду!

Ліва брова у діда Кібчика здивовано поповзла вгору: це був чи не перший випадок, коли онук не послухався. І доки дід Кібчик збирався на силі, аби гримнути на нього, як годиться дідові, за Демком і слід здимів.

Невдовзі на затишній галяві серед комишів зібралося добре товариство. Стукач притарабанив з собою ваговитого клунка.

— Ну от, — сказав він і скинув клунка на землю. — Готово.

— Та невже! — радісно вигукнув Демко і нетерпляче простяг руку.

— Зачекай, — зупинив його Стукач і озирнувся на Івасика. — Ану, хлопче, ще раз поглянь, чи не зирить хто за нами.

Івасик щез у кущах. За хвилину повернувся з іншого боку.

— Ніде нікого, — сповістив він.

— Тоді примірюй, — дозволив Демкові Стукач.

Демко приміряв і з-під обнови глухо долинуло:

— Ох і лепсько! Дуже добре!

— Я теж так гадаю, — вдоволено махнув головою Стукач. — Хоча, звісно, часу було обмаль. Бо я міг би так обшити їх залізом, що жодна стріла не візьме. А кігті як?

— Наче зроду такі були, — радісно сповістив Демко.

— А голову не тисне? — поцікавився Гаплик. — Бо я боявся, що шкіра зсохнеться й тиснутиме…

— Та ніби не тисне…

— Циклопове око якесь не таке, — забідкався Онисько. Він був найграмотніший між товариства і знав такі слова, як циклоп, гарпія і навіть Медея. — От я зараз його ще трохи…

— І так зійде, — заспокоїв його Стукач.

— А за око зручно смикати? — знову встряв Гаплик.

— Ще й як!

— Це добре, — сказав Гаплик. Після цього він схилив голову набік і зауважив: — А от біля шиї не завадило б трохи шерсті наростити…

Звідкілясь під ногами у дорослих вродилися Івасикові друзі. Очі їм збуджено виблискували, а ноги аж підстрибували з нетерплячки. Нараз Івасик не стримався і смикнув Ониська за холошу.

— Можна, я теж свої голови одягну?

— Та одягай, куди ж без тебе дінешся, — дозволив Онисько. А коли за якусь хвилину Івасик став поруч з Демком, Онисько аж носом закрутив від задоволення. — Ну й мармизи у вас! Налетиш на такі серед ночі — то й справді гикавка нападе!

— Атож, — згодився Стукало. — Ну, хлоп’ята, вперед! Час показуватись товариству.

А товариство займалося своїми справами. Хто боровся, хто гострив шаблю, хто реготав з побрехеньок сусіди. А тоді…

— Глянь… — зненацька зойкнув один з баляндрасників.

— О Боже! — тільки й мовив інший і гикнув.

І було чого. З комишів висунулася небувала почвара. Якийсь час вона розглядала хмаринки, що бігли по небі, тоді рушила краєм лугу. Вона ступала важко й повільно, ноги її по котики вгрузали у вологій землі.

— Що це? — хрипко запитав третій.

Почвара усім тулубом повернулася на той голос, і козак зачудовано завмер.

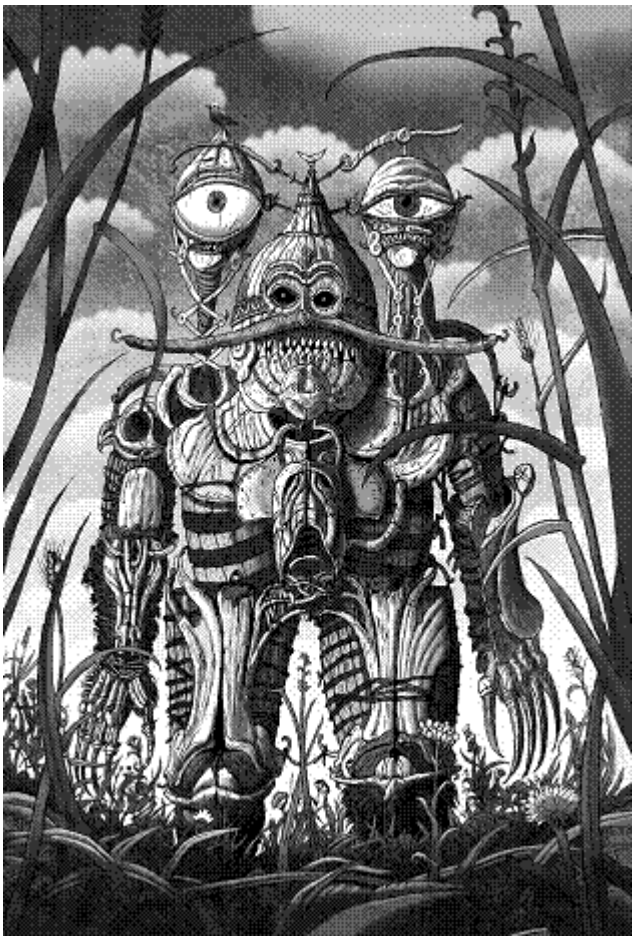

Еге ж, такого і в найхимернішому зі снів не побачиш. Почвара була на голову вища від найвищого з козаків. Проте вражав не її зріст, а те, що вона мала три голови. І то які голови!

На середній стримів шолом стародавнього княжого дружинника. Ліва мала загострений лисий череп і одне око. Але що то було за око! Велике, як гусяче яйце, та ще й крутилося. А в правої голови замість ока був вузький проріз.

— Хлопці, гляньте, які кігті… — вихопилося у молодого козака.

Атож, таких кігтів і у ведмедів, мабуть, не побачиш! Довгі й загострені на кінцях, наче шило, вони тьмяним полиском мінилися під сонцем. Одним таким кігтем можна до серця дістатися, а про всі п’ять і казати годі…

Нараз козаки завважили, що почвара була не одна. Поруч з нею кумедно котився вихилясом такий собі почварко, мабуть, син чи небіж почвари. І хоч він мав не такий жахний вигляд, кожен розумів, що й з ним жартувати не варто.

Обидва чудовиська повільно, наче заморожені, просувалися краєм лугу. На людей вони не зважали — так, ніби їх не було взагалі. Почвари навіть не звертали уваги на хлопців з Телесикової ватаги, що випірнули невідомо звідкіля, і тепер надокучливою мошкарою крутилися довкола них. Та коли один з козаків на ім’я Гринь Водолаз хотів приєднатися до них, більша почвара рвучко сахнулася на нього, здійняла над собою лаписька з жахітливими пазурами і ревонула так, що декому позакладало вуха. З несподіванки Гринь відсахнувся, зашпортнувся ногами об купину і беркицьнувся навзнак. І, мабуть, це падіння врятувало йому життя, бо почвара втратила його з свого поля зору. Вона злісно крутонула єдиним оком, опустила лаписька, а її сліпа голова

розчаровано клацнула щелепами. Потому почвара повернулася спиною до людей і без поспіху розчинилася в очеретах. Слідом за нею здимів і малий почварко.

А козаки усе ще стояли з роззявленими ротами. Вони ніяк не могли повірити в те, що тільки-но бачили їхні очі.

— Хлопці, що це було? — нарешті, порушив хтось мовчанку.

— Я чував від татарських чабанів, буцімто неподалік у плавнях поселилося якесь страховидло, — відказав один з тих, хто часто навідувався у степ. — Але щоб воно насмілилося прийти сюди…

І тут людей наче прорвало. Загаласували всі разом. Одні закликали негайно хапатися за луки й шаблі і рушати на пошуки почварського кубла, інші бідкалися, що тепер, мабуть, ці страховидла розлякають всю рибу. На цей ґвалт звідкілясь випірнули Стукач і Гаплик з Ониськом. Вони теж почали зойкати, що тепер у таборі доброго життя не дочекатися. Бо коли таке страхіття не побоялося з’явитися на люди вдень, то на що воно здатне вночі!

Такої думки дотримувалися й Демко з Телесиком, що випірнули з очеретів услід за Стукачем та його друзями. Демко підійшов до слідів, що його залишила почвара, і довго їх розглядав.

— Ні, хлопці, — нарешті випростався він. — Що-що, а не хотів би я зустрітися з таким віч-на-віч.

Нараз хтось з козаків притишеним голосом попередив:

— Товариство, князь!

До натовпу під’їхав староста черкаський. З іншого боку наближався забрьоханий Швайка.

— Що сталося? — повів очима по товариству Глинський.

Козаки перезирнулися. Якби то був Вирвизуб, вони миттю відповіли б. Як почвара крутила своїм оком, або як з переляку вкрився ногами Гринь Водолаз — і, може, Вирвизуб усе звернув би на смішки. А тут сам князь, староста черкаський…

— Та ми… — почав хтось і знітився під некліпним поглядом князя.

— Тут оце щойно пройшлася якась почвара… — насмілився на слово інший.

— Гм-мм, почвара, — відказав Глинський дивним голосом. Від того голосу Демко став ніби менший на зріст, а Телесик тихенько позадкував за спини дорослих.

Це не оминуло уваги черкаського старости. Якусь хвилину він свердлив поглядом Манюню, а тоді запитливо глянув на Швайку. У відповідь той посміхнувся і кивнув головою: схоже, дещо було їм уже відомо.

— Можете розходитись, — звелів Глинський. — Усі, окрім цього здоровила.

Натовп квапливо розійшовся. Залишилися тільки цікаві до всього дітлахи та Манюня. Демко розглядав траву з таким виглядом, ніби ніколи її не бачив.

— Подивися мені в очі, — звелів князь Демкові. — Маєш що сказати?

— Я ж не знав, — ледь чутно відказав Демко і опустив голову ще нижче.

— Ну-ну, — підохотив Демка староста черкаський. — То чого саме ти не знав?

— Та… — почав Демко, і лише тут до нього дійшло, що його язик ляпнув щось не те.

Проте було вже пізно. Нічого не вдієш, треба розповідати.

Коли Демко закінчив, Швайка з князем знову перезирнулися і заходилися нещадно жувати вуса, аби не розреготатися. Потому староста черкаський звелів:

— Ану, показуйте, чим ви так налякали людей.

Невдовзі вони опинилися на вже знайомій галяві. Демко відкинув копичку сіна і всі побачили дві дошки з головами.

— Далі, — наказав князь.

Не дивлячись одне на одного, Демко з Телесиком одягли на себе свої голови і знову завмерли, чекаючи вибуху княжого гніву. Проте той окинув їх діловитим поглядом і зауважив:

— Що ж, вражає. Більше нікому не показувалися?

— Вони від скромності не помруть, князю, — відказав Швайка за Демка з Івасиком. — У степу тільки й балакають, що в плавнях завелися якісь триголові людожери. Тепер мало хто з наших сусідів зважується заходити до плавнів.

Глинський ще раз оглянув Демка з голови до ніг.

— Отже, бояться, — сказав він. — Це добре. Гадаю, що непогано було б мати ще кілька таких триголових. — Як ти гадаєш? — звернувся він до Швайки.

Той кивнув на знак згоди.

— Зайва голова ніколи не зашкодить, — додав він.

МАНДРІВОНЬКА ПАХНЕ

Наприкінці травня старости черкаський та переяславський зустрілися на правому березі Дніпра, майже навпроти гирла Сули. Перед їхніми очима вигравало під легким вітром веселкове, обваловане двома густими байраками, поле. Далеко внизу, за розлогими берестками, шумував невидимий Дніпро.

— Твої всі перебралися? — запитав Глинський.

— Майже, — відказав Леміш.

— Скільки всього?

— Три сотні.

— Небагато.

— Що можемо, те й ведемо, — розвів руками Леміш. — До того ж чимало переяславців потягло з Вирвизубом. А в тебе?

— Сотень із шість набереться.

Ще взимку старости домовилися цього року йти на Низ однією ватагою. А коли так — то чи не все одно, у якому місці переяславцям доведеться перебиратися через Дніпро: біля переволочинського броду, де за переправою спостерігає ледь не весь степ, чи тут, навпроти гирла Сули, де за ними ніхто не стежить.

Утім, таки стежили. Звідкілясь, довідавшись про козацьку виправу, збіглося кілька сотень цікавого люду — кульдюрівців, жовнинців, навіть черкасців.

— Що ж, поглянемо, кого ми посилаємо цього літа, — сказав Глинський і подав знак. А тоді натовп гойднувся і жваво загомонів, бо з байраку вихопилася ватага кінних, здебільшого парубків. Вони їхали по четверо в ряд. Вершники відверто хизувалися перед глядачами —

гордовито тримали голови, підкручували маленькі вусики і, наче випадково, кидали палкі погляди на зарюмсаних і водночас захоплених дівчат. Одягнуті були хто у що, але коні були баскі і вгодовані — усі, як один. Видно, що черкаські парубки піклувалися про них більше, ніж про себе. У кожного за поясом виднілося по кинджалу, шаблі в піхвах м'яко вдаряли в кінські боки, з-за голів визирали луки зі стрілами і по кілька коротких списів, що здавна знані у цих місцях як сулиці. А на стремені кожен з козаків тримав ще й довгого списа зі стрічкою.

Як тільки передні порівнялися зі старостами, Глинський підняв руку у вітанні.

Козаки дружно вдихнули повітря в груди — і в небо злетіло лунке й розгонисте:

— Слава!

А тоді гримнуло гучними, мов з діжі, голосами:

Гоп, мої гречаники,

Гоп мої чорні,

Всі ми діти Богданові,

Жваві та моторні…

— Харцизяки бісові, — з останніх сил намагаючись приховати вдоволену усмішку, пробурчав Богдан Глинський. — Я ж вам… — І вдавано погрозив вершникам міцним кулаком.

Ті зареготали, пришпорили коней і один за одним сховалися в байраці. Слідом за кінними повільно викотилася довжелезна валка возів, доверху напханих лантухами зі збіжжям. Глинський гордовито підкрутив вуса і сказав:

— Мої люди потурбувалися і про твоїх. Бач, скільки везуть?

— Бачу, — відказав Леміш. — Дякую.

Спокійні круторогі воли тягли вози. Над волами крутили лозинами звичні до всього довговусі статечні дядьки. Цих більше цікавили не молодиці з дівчатами, а те, чи витримають їхні вози таку далеку дорогу. Час від часу вони сторожко озиралися на колеса, а тоді знову помахували лозинами: гей, рябі!

Незабаром возії теж подолали поле і сховалися в байраці слідом за кінними.

Тепер їм на зміну мали з'явитися переяславці. І вони не забарилися.

Перший з діброви виїхав Швайка. Його появу зустріли схвальним гулом. Проте за мить натовп розчаровано зітхнув: слідом за Швайкою їхало не більше сотні вершників.

— І це все? — почулося з гурту.

Та начебто у відповідь з байраку завиднілися голови, затим груди, а ще за мить перед натовпом вдарила міцними ногами в землю колона піших. Їх було чоловік з двісті. Кожен мав таку ж зброю, як і черкасці. Хіба що списи опиралися не на стремена, а лежали на плечах.

— Бідненько, — зітхнув Леміш. — Але що вдієш…

Проте піші зовсім не переймалися своєю бідністю. У них був такий самий хвацький вигляд, як і в черкасців. Вони теж крутили майже невидимі вусики і так само палко зиркали на дівчат, які, звісно ж, були для них найкращими у світі. А коли козаки порівнялися зі старостами і прокричали їм славу, хтось із передніх махнув довгим списом, і у високе небо дзвінко злинуло:

Гоп, мої гречаники,

Гоп, мої пишні,

Всі ми діти Лемешеві,

Бо любимо вишні…

— Здається, вони згадують про тебе, пане старосто, — кивнув Глинський до Леміша.

— Ну, що ти їм вдієш, — розвів той руками. — Минулого літа обчистили півсадка, а тепер ще й насміхаються. Ну нічого, повернуться — я їм це пригадаю…

Переяславські піші щезли за деревами. Натомість з'явилася довга валка возів. Натовп на мить завмер, а потім до самісінького неба злетів нестримний регіт.

За кожним возом підстрибувало по шість, або й більше, татарських гарб. Схоже, переяславські возії переплутали далеку, небезпечну дорогу з ярмарком у сусідньому селі.

Староста черкаський теж не втримався і засміявся.

— Ти що, збираєшся торгувати ними? — запитав він.

— Вгадав, князю, — відказав Леміш. — Сам бачиш, що мої хлопці йдуть пішки. То я за кожну з цих гарб хочу отримати для них бодай по одному коневі.

— Хотів би побачити, як тобі це вдасться, — засумнівався Глинський.

— Мені самому цікаво, — зітхнув Леміш. — Проте дід Кібчик запевняє, що все буде гаразд.

— Дід Кібчик? — перепитав Глинський. — Чи не той, що вудженою рибою торгує?

— Той самий…

— Гарна риба. Вона так і зветься «від діда Кібчика». Щойно човен з нею приходить у Черкаси, до нього збігається такий натовп, що й князеві не протовпитися.

Тим часом поле спорожніло. Глядачі ще трохи постояли і вже збиралися розходитися по домівках, аж нараз одна з молодиць пронизливо заверещала. Глядачі озирнулися і не в одного за спиною посипалися мурашки: з байраку вигулькнули якісь страхітливі дивовижі.

— Песиголовці! — зойкнув хтось.

Проте це були не песиголовці. Це було щось таке, чому ще не придумано назви. Передня дивовижа була чи не на голову вища за звичайну людину. Проте вражав не її зріст, а те, що вона мала три голови. І які голови!

Одна голова, середня, ховалася під шоломом стародавнього княжого дружинника. Ліва мала гострий лисий череп і одне-однісіньке око. Але матінко рідна, що то було за око! Велике, завбільшки з гусяче яйце, воно шалено кружляло в очній дірці і, здавалося, намагалося вистрибнути з неї.

А в правої голови замість ока була вузька щілина. Зате ця голова мала таку широку пащеку й такі ікла визирали з неї, що аж серце завмирало з жаху. Час від часу зуби гучно ляскали, мовби вимагали їсти.

Поруч з великою дивиною погойдувалася у сідлі менша. Не почвара, а такий собі почварський пуцьвірінок. Проте одразу було видно, що з таким теж жарти кепські. Обидві почвари повільно, наче уві сні, пропливли перед очима ошелешеного натовпу.

— А чому тільки один? — тихо запитав у Лемеша староста черкаський. — Я гадав, що їх буде принаймні троє.

— Не встигли, — винувато відказав Леміш. — Гарби треба було лагодити. Але нічого — цей Манюня за трьох упорається.

Нараз з натовпу пролунав дівочий голос:

— А де ж мій Демчик?

Старости озирнулися. З натовпу на невисокому тлустому коникові вибиралася Ждана. Кінь її аж згинався від важких тороків. Від них завівало такими звабливими пахощами, що не один з глядачів ковтнув слину.

— Як у воду впав, — бідкалася Ждана. — Це ж треба, другий день не мав нічого домашнього…

Зненацька кінь велетенської почвари розвернувся і важким скоком подався до Ждани. Натовп зойкнув і кинувся врозтіч. Смикнула за поводи і Ждана, проте гучний голос зупинив її:

— Жданцю, сонечко моє!

Ждана озирнулася і зойкнула, бо такі знайомі й дорогі слова вимовляв не її Демчик, а сама почвара.

— Згинь! — замахала Ждана на нього руками. — Свят, свят!

Проте заклинання на почвару не подіяли. Вона важко зіскочила з коня і гупнулася на коліна перед молодою жінкою.

— Схаменися, голубонько, — пробубоніла вона. — Ти що, не пізнаєш мене? Та я ж Демчик, твій чоловік!

На якусь мить Ждана завмерла.

— Що? — не вірячи своїм вухам, перепитала вона. — Ти мій чоловік? То я що, маю мужа песиголовця?

— Та я…

Проте Ждана його не слухала.

— Так ось чим ви займаєтеся, коли йдете в козаки! — вигукнула вона. — Люди добрі, та що ж воно робиться?

А тоді Ждана накинулася на песиголовця і заходилася молотити в його груди міцненькими кулачками так, що в того заметляли з боку на бік усі три голови.

— Я ж тобі вірила! Я ж тебе називала Демчиком і ведмедиком! А ти, виявляється, он хто — почвара, песиголовець!

— Жданочко… — тихо благав песиголовець.

— Та скинь ти, гаспиде, свої голови! — не втримався й Леміш.

— Га? — затнувся песиголовець. — Ага, звісно…

Він смикнув себе за голову і перед Жданою постав не хто інший, як її любий ведмедик, її Демчик. Якусь мить Ждана дивилася на нього, а тоді перевела погляд на всі три голови, що німо шкірилися до неї з трави.

— Це… що це таке? — запитала вона здушеним голосом. — То хто ж ти є?

— Чоловік твій рідний, серденько, — сказав Демко і для вірності бухнув себе у груди. — Це не я… Я хотів лише пожартувати, як Івасик, а вони кажуть, щоб я носив таке й далі.

— Навіщо? — ошелешена Ждана, схоже, нічого не розуміла.

— Щоб мене всі боялися, — сказав Демко.

— Боялися? Хто?

— Та всі. Найперше вороги. Ну, я й одягнув…

— То хто ж це тебе напоумив так лякати?

Демко розгублено зиркнув на старост, проте Леміш мерщій приклав пальця до вуст: ні слова про нас!

— Що? — не зрозумів Демко. — Але ж ви…

Леміш поспішно тицьнув пальцем на Телесика.

— Ага, — дійшло нарешті до Демка. — Це мені Івасик… теє… підказав.

Почувши ці слова, мале песиголовенятко пришпорило коня і миттю щезло межи дерев.

Любляче серце здатне вибачати будь-кого. Ждана схлипнула і припала русявою голівкою до чоловікових грудей.

— Бідний мій, — лагідно вуркотіла вона. — Не слухай ти нікого, роби, як велить тобі твоє серце. І, мабуть, ти зголоднів? То ось тобі, підкріпися.

Глинський стримувався з усіх сил, аби не розреготатися. Він збирався щось сказати Ждані, проте Леміш підштовхнув його у бік.

— Ні слова, — прошепотів він. — Сам бачиш, що це за дівка. Візьме й не подивиться, що я староста, а ти ще й князь…

БУДЖАКИ

Усе було як і минулого року: така ж довга валка возів, такі самі неспішні перегукування статечних возіїв, ті ж густі прадерева Чорного лісу. От тільки гамору було значно менше, бо Глинський заборонив Івасиковій ватазі плуганитися разом з дорослими. Не було й Грицика з його жартами — він пропадав десь у степу разом з кримським послом Менгизом. Не було й Санька — той вирішив до Вирвизуба діставатися човном.

Не було й Глинського. Він обіцяв приєднатися до козаків трохи пізніше, коли завершить деякі справи в Черкасах.

Як завжди, попереду й далеко по боках віялом розсипалася сторожа. Перед нею човником снував невидимий для людських очей Барвінок. Час від часу він повертався до свого хазяїна і заспокійливо змахував хвостом.

Поки що було тихо.

І тим дивнішою видавалася поведінка Колотнечі. Він то в глибокій задумі жував свого пишного вуса, то ні з того, ні з сього люто гарикав на своїх вивідників, то кидався з голови валки у хвіст.

— Федоре, та що з тобою? — врешті не витримав Швайка, у якого теж був заклопотаний вигляд. — Усе ж ніби гаразд.

— Отож бо, отож бо, — відказував Колотнеча і знову кудись щезав.

Відкрився він тоді, коли валка возів заглибилася в самісінькі нетрі Чорного лісу. Федір тільки-но повернувся з хвоста валки. Якусь хвилину їхав поруч з Швайкою, а тоді почав:

— Тут, Пилипе, розумієш, така справа… Звелів наш староста розібратися, хто ж то крутився узимку біля черкаської землі.

— Ну й що, розібрався?

— Та… Я гадав, що то ті ж кримці, а воно не так. Щось не дуже на них скидається.

Швайка кинув на нього уважний погляд.

— Це ж по чому судиш?

— Учора мої вивідники сполохали кількох татарів, то ті замість тікати на південь, чомусь подалися на захід. Так, ніби сподівалися знайти захист саме там… А в тій стороні, наскільки я знаю, пустка аж до самісіньких Карпатських гір. Жодного тобі аулу чи бодай села. Хіба що якийсь дикий кайсак промайне.

— То ж бо й воно, — невизначено відказав Швайка.

— То, може, ти вже маєш якусь думку? — з надією поглянув на нього Колотнеча.

— Поки що ні…

І вони надовго замовкли.

По обіді Барвінок прибіг до Швайки не такий, як завжди. Його ніс посмикувався, верхня губа сіпалася,

відкриваючи жовтуваті від часу ікла. Вовк то зиркав на хазяїна, то озирався туди, звідкіля прибіг.

— Давно не бачив його таким, — Колотнеча чомусь стишив голос до шепоту.

— Я теж, — відказав Швайка. — Мабуть, щось угледів. То я піду розвідаю, що там таке, а ти про всяк випадок накажи сповільнити рух.

— Гаразд, — кивнув Колотнеча. — Може, підмогу візьмеш?

— Щоб хрускотіла гіллям на ввесь ліс? Ні, ми з Барвінком якось самі впораємося.

Він пришпорив Вітрика. Невдовзі дістався передової застави. З десяток козаків, розсипавшись обіч лісової дороги, їхали повільно й сторожко, наслухаючи кожен шурхіт.

— Як справи? — запитав Швайка у старшого, Ротька Беззубого. — Нічого нового не набачили?

— Як тобі сказати… — заклопотано почав той. — Годину тому мої хлопці визирнули з лісу і завважили серед пагорбів з десяток татар. А коли наблизились, ті чомусь не чкурнули, як чинили це завжди. А за хвилину поряд з ними вигулькнуло ще з десяток.

Швайка кивнув головою.

— Мабуть, стережуть щось цікаве, — зауважив він. — І не хочуть, аби ми довідались, що саме.

— Мені теж так здається, — згодився Ротько. — Знаєш, Пилипе, я думаю, чи не зачаївся там ординський чамбул?

— Може бути, — згодився Швайка. — Отже, зробимо так: ти дай знати про це Колотнечі, а сам вдавай, ніби ви ні про що не здогадуєтесь. Можете навіть якусь пісню завести…

— Зрозуміло, — кивнув Ротько. — А ти що?

— А ми з Барвінком розвідаємо, що там попереду. Бо, схоже, нам не лише збоку небезпека світить…

Він зіскочив з Вітрика, кинув поводи Ротькові і слідом за вовком розчинився в гущавині.

Було тихо. Пахло застояною пріллю. Ноги вгрузали в трухляве гілляччя. Десь віддалік озвалася й одразу ж замовкла зозуля. Час від часу з того боку, де лишилася передова козацька застава, долинали голоси. А тоді хтось затягнув тиху пісню. Швайка схвально кивнув головою. Саме така пісня й була потрібна. Той, хто може підслухати, напевне подумає, що уруські вивідники, не запідозривши нічого небезпечного, дещо розслабилися і тепер почуваються, наче вдома.

Незабаром голоси вщухли. Тепер звідусіль підступала мертвотна тиша. Нараз попереду стривожено застрекотіла сорока.

«Напевне, щось запримітила, — подумав Швайка. — Чи когось. Добре, що це був не я…»

Він кинув погляд на Барвінка, котрий біг кроків за тридцять попереду. Схоже, той щось відчув, бо вже не біг, а стелився, мов тінь, над землею. Нараз він повернувся до хазяїна і ніс його загрозливо затремтів.

Швайка закляк під віттям найближчого дерева. Його погляд уважно нишпорив по землі, аж доки не зупинився на ледь помітних виїмках, що косо перетинали їхній з Барвінком шлях.

«Схоже на сліди від татарських поршнів, — подумав Швайка. — Ще зовсім свіжі…»

Барвінок повів на них носом і знову озирнувся на Швайку. Він прохав дозволу напасти на того, хто, ймовірно, зачаївся десь поблизу. Проте Швайка

застережливо повів пальцем, і Барвінок змахнув хвостом: гаразд, бути по-твоєму, хазяїне.

Минуло чимало часу. Врешті попереду і трохи ліворуч Швайка зауважив якийсь порух. А тоді хитнувся миршавий кущ і з-за нього визирнув чоловік у подраному татарському вбранні. Він ковзнув сторожким поглядом по кущах, тоді повернувся і рушив у хащу. Схоже, теж був з вивідників, бо під його ногами не трісло ані галузки.

Швайка перевів дух. Якби не Барвінок, він напевне втрапив би цьому вивідникові на очі. Але хто він і чому опинився саме тут?

Барвінок зиркнув на хазяїна, ніби запитував, як йому бути далі. Швайка жестом звелів йому бути поруч.

Тепер вони удвох скрадалися за незнайомцем. А той, здавалося, уже геть заспокоївся. Щойно його хода була скрадлива й обережна, а тепер він ішов, майже не криючись. Ще з десяток хвилин — і до Швайки долинули чиїсь невиразні голоси. Незнайомець завернув на них.

Попереду заясніло: за деревами вгадувалася простора галява. Швайка знову зупинився, бо рухатися, як до цього, було вкрай небезпечно. Повів поглядом ліворуч, потім праворуч. А тоді його наче вдарило в груди: кроків за двадцять на рудій прілі незайманою білизною ясніли свіжі тріски. Такого в безлюдному лісі бути не могло: тут хтось зовсім недавно попрацював сокирою.

Його погляд поповз по стовбуру крайнього від галяви дерева. Нараз Швайка посміхнувся: хитро придумано! Хтось підрубав дерево так, що варто найменшого поштовху — і воно впало б поперек лісової дороги. А щоб білизна зрубу не впадала в око, він був прикритий шматком кори. Швайка перевів погляд трохи вище. Так і є, від дерева через дорогу тягнулася старанно прихована в гіллі міцна мотузка. Вела вона до іншого дерева — крислатого й густокронного. Там, мабуть,

мають ховатися ті, що в потрібний момент смикнуть за мотузку. Молодець Барвінок, вчасно привів його сюди! Тепер він не мав жодного сумніву, що саме тут козацтву готується зустріч.

Повільно, як трава росте, висунувся Швайка з-за куща. Перед ним розкинулася простора галявина. Її перетинала дорога — саме та, по якій мають пройти черкасці з переяславцями. І по ній, зовсім не криючись, широкою ходою крокував незнайомець. З протилежного краю галявини йому назустріч вийшло кілька чоловік.

— То що вивідав? — запитав вивідника один з них, певно, старший.

— Коли нічого не станеться, шановний Ахмете-ага, — схилився перед ним вивідник, — то передні уруси з'являться тут за якихось півтори-дві години.

— Нам не передні уруси потрібні, нам потрібні їхні вози, — гигикнув той, хто стояв поруч з Ахметом-агою. Ага теж посміхнувся, та за мить посмішка щезла з його обличчя і він гукнув у гущаву: — Батирі, покваптеся!

— Та ми й так уже всі в піні, — почулося з лісу.

Нараз Швайка завважив, що на тому боці галявини кілька грубих дерев схилилися ще більше — так, наче збиралися впасти не те що від поштовху, а від найменшого подуву вітру. Від них до дерев, що стояли по інший бік дороги, теж вели мотузки, майже не видні в лісових сутінках. А ще в кронах найгустіших дерев, що стояли край галявини, Швайка нагледів кілька великих гнізд. Не інакше, в них мали засісти стрільці, щоб відстрілювати козаків на вибір.

Потому Швайка так само повільно втягнув голову за кущ і сірою тінню ковзнув у хащі. За півгодини вони з Барвінком дісталися передової застави. Поміж вивідниками Швайка завважив і Колотнечу.

— Ну, що? — вигукнув той.

— Маємо роботу, — коротко кинув Швайка. — Попереду засідка.

— Оце наше! — зрадів Федір.

За кілька хвилин дві сотні козаків безшелесно розчинилися по обидва боки дороги. Передню заставу теж було збільшено чи не втроє. До її складу увійшли найвправніші стрільці з луків. А козацька валка, як і раніше, скрипіла возами, перегукувалася, посвистувала і взагалі вдавала, ніби нічого не чує й ні про що не здогадується.

За сотню кроків до галявини Швайка повернувся до козаків і попередив:

— Найперше цільте в тих, хто в гніздах…

То було дивне відчуття — іти під націленими на тебе стрілами. Швайка уявив, як видираються на дерева останні татари, як натягуються луки, готові щомиті відпустити тятиву. Утім, ніхто з них стріляти не буде, це трапиться трохи пізніше — коли передні козацькі вози дістануться протилежного боку галяви. І тоді з тріском впадуть поперек дороги дерева і майже впритул з кущів та гнізд свиснуть сотні стріл. А ще за кілька хвилин на ошелешених козаків налетять основні татарські сили, що зачаїлися на краю Чорного лісу. Шкода лише, що ніколи було дізнатися, скільки їх.

Коли до галяви лишилося кілька кроків, Швайка приклав два пальці до вуст — і тишу розірвав дужий, аж у вухах залящало, розбишацький посвист. І не встиг він змовкнути, як у крони дерев зі свистом врізалася хмара козацьких стріл і татарські лучники перестиглими грушами посипалися на землю. Тієї ж миті жахно скрикнули татари, що зачаїлися в кущах по той бік галяви: в їхні спини майже впритул вдарило дві сотні козаків.

Опору не було. Ошелешені такою несподіванкою, татари кинулися хто куди, проте на них звідусіль чатували гострі козацькі ножі. А за тими, хто зумів вирватися з цього побоїська, по п’ятах гналися найпрудкіші козаки на чолі з Тимішем Одудом.

— Тимоше, довго не бігай! — крикнув йому навздогін Швайка.

— За годинку вернемося! — долинуло з-за дерев.

Проте Одуд повернувся набагато раніше. І гнав Тиміш так, начебто не він, а за ним гналися.

— Там… — затинаючись, почав він. — Там чамбул татарський!

Мав рацію Ротько Беззубий: у діброві, неподалік від Чорного лісу, зачаївся великий татарський загін. Без сумніву, саме він під час кривавої веремії мав вдарити на козаків збоку.

Та коли залишки татарської засідки вихопилися з лісу, — чамбул хоч і вихопив шаблі, проте з місця не зрушив. Битися з козаками там, де вони почувалися господарями, у татар бажання не було.

Серед полонених, що їх козаки захопили на початку сутички, був і Ахмет-ага.

— Старший — то добре, — задоволено потер руки Колотнеча, коли Швайка розповів йому, що то за один. — От ми від нього й дізнаємось, хто їх послав.

Проте Ахмет-ага розповідати не поспішав. Він лише по-звірячому блискав на козаків чорними розкосими очима і мовчав.

— Ні, з таким не домовишся, — розчаровано свиснув Колотнеча. — Може, його той… трохи притиснути?

— Навряд чи це поможе, — відказав Швайка, вколовшись об погляд полоненого. — Такі не піддаються.

— То що, так і помремо невігласами? — почав сердитися Колотнеча.

— Зачекай, — зупинив його Швайка. — Гей, ану покличте тих, хто минулого року вчився чаклувати разом з Івасиковими хлопцями! — наказав він найближчим вивідникам.

Незабаром зібралося десятків зо два козаків. Швайка показав їм на Ахмета-агу, котрий усе ще з-під лоба глипав навсібіч, і сказав:

— З вашою поміччю я спробую дізнатися, що в нього на думці. То повторюйте за мною, що я йому казатиму… тільки не кричіть, мов на сорочому весіллі, — попередив він.

— А ми гадали, що ти вмієш чаклувати, як Санько, — розчаровано мовив хтось з гурту.

— Якби вмів, до вас не звертався б, — відмахнувся Швайка і підійшов до полоненого впритул.

Той відсахнувся.

— Не бійся, — заспокоїв його Швайка по-татарськи. — З тобою буде все гаразд, зрозумів? Усе гаразд…

— З тобою все гаразд, — зашелестіло по-татарськи навкруги. І якби не напружені обличчя козаків, можна було й справді подумати, що в цьому лісі все гаразд і ніякої небезпеки не існує.

— Ти засинаєш, засинаєш, — вів далі Швайка. — Твоя голова хилиться на груди…

— Твоя голова хилиться на груди… — тихою луною покотилося по галявині.

І тут усі побачили, що Ахметова голова безсило схиляється на груди.

— Спи, — вів своєї Швайка. — Спи…

А коли Ахмет-ага з заплющеними очима опустився на траву, Швайка тихо й довірливо, наче товариша, запитав:

— То звідкіля ви будете?

— З Акермана, — кволо відказав сотник. — Але є й з Хаджибея.

— Як ви довідалися про урусів?

— Наші вивідники побачили їх, коли ті наближалися до Чорного лісу.

— А вам не страшно сваритися з урусами?

— Спочатку було страшнувато. Але капудан сказав, щоб ми не боялися, бо тепер за нами міць усієї Порти.

— А хто цей капудан?

— Він будує фортецю в Хаджибеї.

— А ви самі звідкіля взялися?

— Звідусіль. Мій улус ходив за Дністром, інші кочували по всьому степу. Але тепер хани кинули клич, щоб до нас, у буджацьку орду, переходили ті, хто понад усе ненавидить урусів з литвинами. Бо то наші найзапекліші вороги.

— А якщо уруси з литвинами теж підуть на вас?

Зверхня посмішка промайнула на обличчі Ахмета-аги.

— Побояться. Бо тепер за нами непереможна Порта. І ми разом з нею рознесемо усіх дунгизів на друзки.

— І багато людей з тої Порти у вас?

— В Акермані не знаю, а в Хаджибеї близько двох сотень.

— Кажуть, що турки будують над Дніпром фортецю. Це правда?

— Вони докінчують її. А починали люди Менглі-Гірея.

— Навіщо їм та фортеця?

— Проти уруських кайсаків. Менглі-Гірей боїться, що вони на своїх човнах можуть нападати на його Крим.

— Скільки зараз там турків, не відаєш?

— Кажуть, що самих яничарів до трьох сотень. А ще туди часто приходять галери з Порти…

— Он як…

Швайка скоса глянув на Колотнечу і несподівано для самого себе спитав:

— То це ти ходив узимку на черкасів, а потім перейшов Дніпро і приєднався до Менглі-Гірея, так?

Презирлива гримаса скособочила Ахметове обличчя.

— Так. Але відтепер ходитимемо окремо.

— Чому окремо?

— Бо кримчаки нам не указ. Тепер за нами міць Порти.

— Он як…

Швайка відчув, що сили його вичерпуються. Він був мокрий як хлющ. Та й по обличчях тих, хто йому допомагав, теж стікали струмки поту. Мимоволі пригадався Санько. Атож, Бог йому дав нелегкий дар…

Швайка обернувся до Колотнечі. У того був стривожений вигляд.

— Тепер тобі все зрозуміло?

— Майже все, — відказав Колотнеча. — Схоже, на нас чекають ще веселіші часи. То не знали, як дати раду з кримчаками, а тепер ще й ці буджаки…

— А ти боявся, що тобі роботи не буде, — похмуро посміхнувся Швайка.

— Але тепер, здається, її буде забагато, — зітхнув Колотнеча. — Та нічого, впораємось! — зненацька вигукнув він і підморгнув до козаків: — Чи не правда, хлоп'ята?!

НАД ПОРОГАМИ

Івасик картав себе за зраду. Коли староста черкаський заборонив його ватазі йти з козаками на Низ, він теж мав би залишитися з хлопцями. Та замість цього Івасик нишком, як останній боягуз, зібрав свої лахи й перебрався до Чортория. І що найгірше — навіть не пробував попросити Марка взяти й решту. Боявся, що тоді Чорторий з Саньком проженуть і його самого.

Але що далі човни спускалися по Дніпру, то кращав настрій у Івасика. Ні, усе ж таки молодець він, що напросився у товариство до Чортория!

Слідом за Марковим човном пливло ще з десяток човнів-довбанок. Згодом, як казав Чорторий, на них наростять такі товстелезні дошки, що човни ці зможуть плавати навіть по бурхливому морю. І влазитиме в них чоловік з тридцять, а то й більше. А поки що там сиділо по шість-сім козаків. Решту місця займали всілякі вантажі: діжки з салом, похідні кузні, всілякі залізяки, що видзенькували в цупких рядняних мішках — узагалі все

найважче, щоб полегшити шлях волам. Час від часу з човнів долинав сміх, а то й нестримний регіт.

Телесик відвернувся від човнів і поглянув уперед. Назустріч напливали все нові й нові береги. Вони то сходилися так, що з одного на інший можна було перекинути грудку, то розходилися настільки, що ледве мріли в далині. А ще Івасик завважив, що по всій течії Дніпра лівий берег був низький і всуціль поріс очеретами та вербами, а правий нависав над річкою високими стрімкими кручами.

Перший день Телесик лише те й робив, що захоплено ойойкав і термосив то Санька, то Чортория.

— Саньку, глянь, яке урвище! Марку, а там що таке?

Санько у відповідь лише здвигував плечима — схоже, його знову обсіли якісь думки. Зате Чорторий радів кожному запитанню. І поки він розповідав про те й про інше, у Телесика напоготові було вже нове запитання. Він навіть поцікавився, чому Чорторий гребе одним — легким — веслом, а більше й товще лежить на дні.

— А то для порогів, — відказав Чорторий.

— Для порогів?

— Еге ж. Там треба не лише гребти, а й відштовхуватися від скель. А як ти цим, — він кивнув на звичайне весло, — відштовхнешся, коли воно таке тонке?

Санько слухав Івасикове щебетання одним вухом і вже вкотре подумки повертався до останньої розмови з житомирським волхвом Куделею. Яку іншу науку той мав на увазі?

Нараз у пам’яті зринула геть давня розмова — коли він ще у Вовкулацькому куті супроводжував діда Кудьму до Сторожового дуба, де на них чекав дід Кібчик. Про що вони розмовляли, він, Санько не дослуховувався, бо стежив, щоб дідівській розмові ніхто не заважав.

Все ж інколи до нього долітали окремі слова, з яких Санько зрозумів, що дід Кібчик дорікає дідові Кудьмі, що вони, волхви, лише ховаються у своїх нетрях, а для звичайних людей нічого не роблять. А довкола таке горе, такі сльози… Невже волхвам це байдуже?

«Ні, друже, не байдуже, — тихо гудів у відповідь дід Кудьма. — Але безсилі ми втручатися в мирські справи…»

І, мабуть, він таки мав рацію, бо помер невдовзі по тому, як разом з Саньком звелів канівецьким слугам відшмагати свого хазяїна пана Кобильського. Чи не тому помер, що втрутився в мирські справи?

Ще що він, Санько, може пригадати? Ага, незадовго до тієї розмови дід Кібчик бурчав, що, мовляв, на порубіжжі путящих хлопців лишилася якась жменя. І щоб зупинити таку навалу, потрібно, аби кожен з них не поступався десятку степовиків.

Один на десятьох… А де їх взяти, коли навіть Швайка заледве може впоратися з п’ятьма? Принаймні він показував таке на дружніх виправах. Ну, Грицик ще сяк-так вистоїть проти трьох. А інші? І все ж щось підказувало Санькові, що є вихід. І він десь близько. Але який і де?

Кілька разів по лівому березі вигулькували кінні татари. Якийсь час вони галопували берегом і погрожували човнярам. А дехто навіть стрілу пускав. Проте відстань була така, що стріли опадали далеко від човнів. Затим кінні по одному відставали. А ще за якусь годину-другу з’являлися інші.

Так минуло два дні. Захоплені Івасикові зойки трохи вщухли, і натомість йому в голову почали западати інші думки.

— Слухай, Марку… Знаєш, про що я оце думав уночі?

— Скажеш, то знатиму, — посміхнувся Чорторий, без поспіху налягаючи на весло.

— Я думав про те, як би воно гарно було змайструвати щось таке, в чому можна плавати під водою…

— Та ти ж уже плавав, — Чорторий показав в усмішці міцні зуби. — Пам’ятаєш, ти мені про шаплик догори дном розказував?

— То не те, — нетерпляче відмахнувся Івасик. — І не плавали ми, а лише сиділи під ним. А тут треба щось таке… — Івасик з нетерплячки засовався. — Геть інше.

— Інше, кажеш? — зацікавлено озирнувся на нього Чорторий. — Воно гарно було б. Але що саме?

— А це вже тобі знати, — відказав Івасик. — Ті твої товариші, — він кивнув на людей, що кермували довбанками позаду, — кажуть, ніби ти такий умілець, що можеш зробити все, що завгодно.

— Може, й можу, — відказав Чорторий, і повільно, начебто погладив воду, повів веслом. — Коли, звісно, знаю, що саме треба робити. А от чи відаєш ти, на що має бути схоже те, що плаватиме під водою? Перевернуте барило, діжка, чи, може, скриня з лядою? Га, на що воно буде схоже? — І Чорторий хитро примружився на Івасика. Мабуть, вважав, що запитав таке, на що відповіді взагалі немає.

Івасик замислився. Але тільки на мить.

— Мабуть, воно схоже на човна… О, на підводного човна! Є такі? — зненацька звернувся він до Санька.

Той неохоче відірвався від своїх думок. Неуважно запитав:

— Що це ти маєш на увазі?

— Ну, тих, хто житиме після нас. Є в них підводні човни, чи ні?

— А я не придивлявся, — стенув плечем Санько. — Може, є, а може, ще тільки придумують.

— От бачиш! — переможно посміхнувся Івасик Чорториєві. — А ти кажеш…

— Та нічого я не кажу, — покрутив головою Чорторий. — Я тільки питаю, яке воно на вигляд…

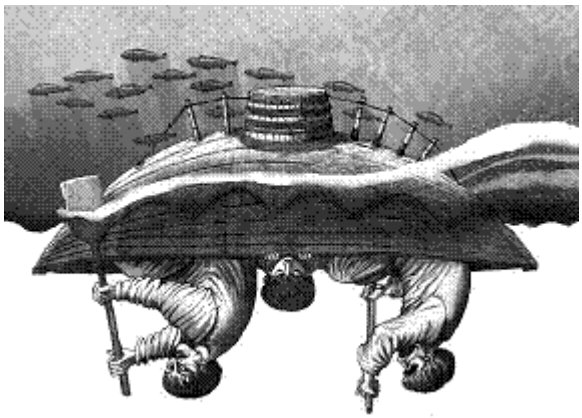

— Та я ж кажу, що таке, як підводний човен! Щоб можна було в ньому пливти під водою і дихати.

— То може, все ж згодишся на діжку?

— Але ж діжа зверху плаватиме.

Чорторий відклав весло. Видно, що розмова йому починала подобатись.

— А я каменюку до неї прив’яжу, — сказав він.

Івасик замотав головою. Він був проти каменюки. Це все одно, що прив’язати її до шиї. Після цього вже ніколи не випірнеш.

— Та я… Там же треба, щоб і весла були, — додав він. — Щоб гребти ними.

— Ага, весла…

Тепер Чорторий замислився надовго.

— Може, ще й свіже повітря треба? — нараз сказав він.

— Ага, — підтвердив Івасик. — І такого, щоб можна було дихати. А то під тим шапликом повітря ніби теж було, а от дихати чомусь не було чим.

— Так-так, — захитав головою Чорторий.

Наразі на правому березі замріло кілька вершників. Чорторий поглянув на них і втішно гмукнув.

— То наші, — сказав він. — Сторожа. — Перехопив здивований Івасиків погляд і пояснив: — Вони стежать, щоб не налетіли татари, коли ми будемо перевантажуватися з човнів на вози.

— А якщо вони візьмуть та й налетять?

— Тоді верхові дадуть знати і ми відійдемо від берега. Але таке буває рідко.

— Чому?

— Як тобі сказати… Розумієш, татари хоч і погрожують з берега, проте їхнім ханкам з мурзами чи навіть турецькому султанові теж треба чогось. Скажімо, київських полотен, чи воску, чи хутра. Тож вони й зацікавлені, щоб той товар був доставлений. Але як це краще зробити? — Чорторий примружився. — Берегом — воно довго й небезпечно. А водою — саме те, що треба.

— То вони, виходить, через це на вас не нападають?

— На нас, перевізників хортицьких, — ні. Бо хто ж тоді їхнім мурзам товари доставлятиме?

— Але ми зараз нічого такого не веземо. Ні воску, ні полотен.

— Тут ти добре зауважив, — сказав Чорторий. — Тепер на нас може напасти будь-хто, і за це йому нічого

не буде. Тому давай дочекаємось, поки до нашої хортицької сторожі приєднається й черкаська.

БИТВА КАМЕНЮ Й ВОДИ

І справді, незабаром над берегом затанцювало ще кілька десятків кінних. Вони вітально махали шапками і щось горланили.

Довбанки розвернулися і, лишаючи за собою пінявий слід, підпливли до берега. Тут, крім кінних, на них чекало ще з півтора десятка піших кремезних парубків, чимось схожих на Чортория. Вони мовчки дивилися, як козаки розвантажували човни, а після всього так само без розмов перейшли в них. Двоє кремезняків перебралося до Чортория. Марко кивнув їм на їхні місця, а тоді повернувся до Івасика.

— Ну що ж, хлопче, пора прощатися, — сказав він. — Ми домовлялися, що ти пливеш лише до порогів. Чи, може, передумав?

Івасик завагався. Те, що він бачив минулого літа, настільки його вразило, що він навіть подумки намагався триматися подалі від порогів. Проте поруч стояв усміхнений Чорторий, котрий знав, як з ними впоратися.

На всяк випадок Івасик повернувся до Санька і запитав:

— А ти як?

— Я лишаюся, — відказав той.

«Коли Санько лишається, то й мені можна, — швиденько зметикував Івасик. — Він же вміє зазирати

наперед. А коли лишається, отже, все закінчиться добре…»

І ця думка перемогла остаточно.

— Я з тобою, — сказав Івасик Маркові.

— Тоді намости щось під себе і міцніше тримайся за лавицю, — порадив Чорторий і звернувся до гребців: — Ну, з Богом!

Та як тільки довбанки опинилися на дніпровій бистрині, у Івасика замлоїло під грудьми. Ні, краще було зійти на берег і разом з іншими дивитися, як Чорторий пробиратиметься через пороги на таких довгих довбанках. Бо це — не той маленький човен, на якому він проскочив торік.

А потім Телесик заспокоївся, бо нічого не відбувалося. Гребці гребли сповільнено і протяжно, ніби не гребли, а потягувалися знічев'я. Хоча весла в їхніх руках були вже не звичайні, а дуже грубі.

Нараз Івасика охопило відчуття, неначе він опинився на гойдалці. Гойдалка злетіла високо вгору і почала стрімко опускатися. А тоді в неї наче лопнули мотузки і вона рвонула вперед з такою швидкістю, що аж в очах замиготіло. Попереду завиднілося щось чорне, схоже на голову величезного бугая, який пливе супроти течії.

— Тримаймося, хлопці! — вигукнув Чорторий.

Івасик з усіх сил вхопився за лавицю, на котрій сидів.

Тієї ж миті човен затрусився, наче його вхопили дрижаки. Мабуть, тому, що те чорне почало не тільки наближатися, а й набухати у розмірах. І коли збільшуватися далі було вже нікуди, Івасик зрозумів, що те чорне насправді є двома брилами, між якими піниться вузький шалений потік. Далі, ліворуч і праворуч, виднілися такі ж лискучі від води чорнолобі скелі.

— Бери лівим! — крикнув Чорторий одному з хортицьких, а сам міцним ударом весла спрямував човна в потік.

— Мамо! — хотів було вигукнути Івасик, але не встиг. Чорторий наліг на весло, мов на тичку, тоді з усіх сил відштовхнувся від однієї брили, від іншої… Лискучий ріг промайнув так близько від Івасика, що якби Чорторий звелів йому триматися за лавицю, а не за облавки, то напевно той ріг розчавив би йому пальці.

Наступної миті вони загойдалися на воді, яка хоч і шумувала, проте була значно спокійніша, ніж та, що несла їх на скелі.

Однак спочивати довелося недовго. Вода знову почала пришвидшувати свій біг.

Цього разу перед довбанкою невідь звідкіля вигулькнула приземкувата кам’яниста грива, об яку могутній Дніпро розбивався на дрібні бризки. Чорторий уперся в неї товстим веслом так, що те аж прогнулося. Довбанка крутонула убік, чиркнула облавком — і дужий поштовх ледь не викинув Івасика за облавок.

— Тримайся міцніше! — прогриміло над ним.

Івасик мигцем поглянув на Чортория і аж рота розкрив. Це був зовсім не той Чорторий, до якого звик Івасик — спокійний, усміхнений і дещо вайлуватий. Ні, тепер у Чортория, схоже, вселився якийсь нечистий. Його мокре, перекошене від натуги обличчя перерізувала злісна, наче вовчий вищир, посмішка. З очей, здавалося, злітали блискавки, здатні спопелити будь-яку перепону.

— Дід-поріг! — перекрикуючи водяне ревисько, збуджено прокричав він. — Тримайся міцніше, Телесику! Тримайся, навіть коли шкіра на долонях лопатиметься!

За хвилю Івасик зрозумів, що всі пороги, які вони проминули перед цим, були ніщо порівняно з Дідом.

Спочатку Телесик відчув, як човен сам, без принуки, рвонув уперед. А тоді почувся натужний і дивний, наче він вибирався з-під землі, гул. Нараз попереду веселковими барвами заграла водяна стіна. Вона стрімко наближалася — набагато швидше, ніж того хотів Івасик. Але ще стрімкіше кинулося на них з-під води щось велике і чорне. Здається, підводна брила. І обійти її не було змоги, бо ліворуч і праворуч виглядало з води гостроребре каміння. Один з веслярів щось скрикнув, інший завмер з роззявленим ротом.

«Це все…» — подумав Телесик. Проте Чорторий був іншої думки. Він без вагань спрямував довбанку просто на брилу, ніби хотів її налякати. Днище черкнуло по каменю, довбанку підкинуло так, що вона злетіла в повітря і знову важко гепнула днищем на воду. Чорторий загорланив щось веселе, і його голос миттю отямив нажаханих веслярів. Один з них поспіхом, наче схаменувшись, відштовхнувся від брили, що вигулькнула з піни. Довбанка відстрибнула убік, проте Чорторий дужим поштовхом знову спрямував її уперед.

Тепер бризки налітали звідусіль. Інколи Чорторий з веслярами щезав за ними, і тоді Івасикові здавалося, ніби він сам-один залишився у цьому божевільному світі. Та по хвилі ті знову виникали — живі і неушкоджені.

Нараз перед собою, на відстані руки, Івасик угледів якусь птаху. Вона сиділа по той бік прозорої водяної пелени і споглядала хлопця незмигним круглим оком. А от чи злетіла вона у повітря, чи так і залишилася сидіти — того Івасик не завважив, бо зненацька днище боляче вдарило його в п’яти і підкинуло так, що ноги опинилися вище голови. Рука зіслизнула з мокрої гладкої лавиці і, щоб не опинитися за облавком, він з усіх сил вчепився в Санька.

І одразу все стало інакшим. Івасикові здалося, що він став частиною Санька і тепер дивився на все його очима.

Вода, яка до цього просто шаленіла, мов окріп у казані, зненацька заговорила. Спочатку Івасик не розумів, про що вона балакала. Голос той починався звідкілясь з корми, прокочувався під човном і вистрибував з-під носа разом з хвилею.

— Не пущу… — вкрадливо шипіла хвиля, націлюючись на тісну шеренгу мокрих лискучих кам’яних лобів.

— Не пущу! — голосніше стверджувала вона, набираючи розгін.

— Не пущу!!! — несамовито волала вона, налітаючи на брили.

Однак ті не відступали. Мов бики, вперлися вони в земну твердь усіма чотирма ногами і тільки важко здригалися, коли хвиля вдаряла в них. За мить хвиля розсипалася на дрібні скалки і стихала. Та за кормою вже народжувалася інша хвиля — ще швидша, ще знавісніліша. І кричала ще голосніше. Кого вона збиралася не пускати, кому погрожувала — Івасик не знав. А от що брили опираються не просто так — йому чомусь було зрозуміло. Вони своїми лискучими лобами прикривали те, про що хвилі не треба було знати.

— Саньку, що воно там таке? — крикнув Івасик, перекриваючи гул і ревисько. Страху він уже не відчував. Мабуть, тому, що вода вже не зважала на них; усю свою лють спрямовувала вона на блискучі лоби мокрих брил. А, може, й тому, що попереду міцно стояв на пружних ногах Чорторий, і був він ловкіший від води і каменю.

— Саньку, кого вони прикривають? — знову прокричав він.

Санько повернувся в його бік і Телесик ледь не відсахнувся — таке в нього було напружене обличчя і чужі, не від цього світу, очі. Він наче у щось вслухався, але не в те, що мало бути попереду, а в те, що ховалося

далеко внизу — глибше, ніж дніпровське дно і нижче, ніж кам’яне коріння, з якого виростали ці вперті чорні лоби порогів…

І нараз усе стихло. Довбанку, мов із пращі, викинуло на чисту воду.

— Хух, — вдоволено зітхнув Чорторий і витер чоло. — На цей раз пронесло…

— Дурний ти, Марку, — зненацька розлютився один з веслярів. — Казали ж тобі, що рівень води понизився.

— Усе, все, — зупинив його другий весляр і раптом засміявся. — Коли ми ковзнули по тій брилі, я вже подумав, що так і злетимо до самого неба.

— Я теж так подумав, — усміхнувся Чорторий.

У його руках уже було не важке, а звичайне весло. Він ліниво загріб ним, і довбанка полетіла до прямовисного правого берега. Ще трохи — і між високими скелястими виступами Івасик зауважив вузьку розколину. Над нею стояло кілька кінних і роззиралося довкола. Побачивши веслярів, вони заспокійливо замахали руками.

— Тепер, хлопці, можете відпочивати, — сказав Чорторий своїм товаришам. — Спасибі вам.

Ті хитнули головами, мовчки вилізли з довбанки і один за одним подерлися звивистою стежкою нагору. А Чорторий змахнув веслом і знову вибрався на бистрину.

ЗНАТИ Й НЕ ЗМОГТИ

Вода стрімко несла довбанку. Як і раніше, береги з неймовірною швидкістю налітали на них. Порівнявшись з довбанкою, вони раптово вивищувалися аж до хмар і тут таки щезали позаду. Навколо стояла тиша. Навіть чутно було, як десь на березі безтурботно виспівували птахи.

— Так би й усе життя плив, — захоплено мовив Івасик. — А ви?

Санько не відповів. Тільки якось дивно усміхнувся. Мабуть, ще переживав битву на порогах. А от Чорторий — навпаки, його м’язи, що тільки-но здувалися горбами, кудись щезли, він якось одразу зледачів, і тепер напівлежав, час від часу ліниво підгрібаючи веслом. Увесь його вигляд ніби свідчив: ти, Івасику, тільки мрієш так пливти, а я, бач, роблю це здавен.

— Ото, хлопці, Хортів острів, — нараз озвався він і кивнув на кам’янисту гору, що перетинала шлях пінявій дніпровій течії. — Його назвали так, бо він і справді схожий на Хорта. Бачте, розвалився посеред Дніпра і ніяк ти його не зженеш з місця, — усміхнувся Чорторий з власного жарту.

Може, комусь острів і нагадував Хорта, а от Івасикові він видавався велетенським грибом-боровиком, що зненацька виріс посеред бурхливих дніпрових вод. Гриб був червивий. За довгі роки вода попрацювала так, що нижня частина острова була не тільки підточена, а й всуціль подзьобана незліченними вирвами, норами чи просто розколинами.

Невідь-скільки часу човен плив за течією, а Хортів острів усе не закінчувався. Нараз Івасикові здалося, що боротьба, яка велася на порогах між Дніпром і скелями, триває й тут. Вода усе ще не могла заспокоїтись, вона

бігла обіч острова, наче якийсь хижак повз непорушного звіра, і все примірялася, за що б його вчепитися. Раз-по-раз вона накидалася на черговий виступ і тут же злітала догори, розсипавшись на безліч розчарованих бризок. Подекуди їй таки вдавалося увірватися в якусь заглибину, а що вона там робила, Івасик не бачив, бо човен летів далі й далі.

Зненацька назустріч випірнув ще один острів — не острів, а справжнє островище, без кінця й краю. І все ж він чимось був схожий на свого попередника. Такий самий присадкуватий і геть подзьобаний знизу, вода так само накидалася на нього, але, отримавши ще більшого облизня, роздратовано бігла геть.

— А оце наш Великий Хортик, — з теплотою в голосі мовив Чорторий. — Зараз я вам покажу місце, куди ми перебираємося навесні…

Він різко загріб веслом, човен зійшов з бистрини, обминув гострий виступ і завмер на повільній воді. Івасикові відкрилася зелена місцина, затінена деревами. Під їхньою кроною помістилося кілька просторих куренів.

— А татари вас тут не схоплять? — запитав він.

— Та ніби ні, — відказав Чорторий. — Самі дивуємося, чому їх не тягне сюди. Хоча на той випадок, коли вони все ж нападуть, ми дещо приготували.

І він кивнув на круту, майже прямовисну, стіну Великого Хорта. Придивившись, Івасик зауважив кілька чи то нір, чи то розколин.

— Якщо татари навіть побачать, куди ми сховалися, все одно не страшно, — правив своєї Чорторий. — Вони чатуватимуть біля однієї нори, а ми вийдемо з іншої. Тут, у камінні, видзьобано стільки нір, що сам біс не відає, куди вони ведуть…

Нараз Івасик завважив, як Санько насторожився. Він спружинився, наче перед стрибком, а очі його прикипіли до острова.

— Ти щось побачив? — запитав Івасик. — А що, а що?

Санько зітхнув, розпружився і відказав:

— Нічого. Мабуть, просто здалося.

— Здалося? — допитувався Івасик. — А що саме?

— Аби ж знаття…

І справді, Санько не міг сказати, що саме змусило здригнутися усе його єство. За цими стінами йому нараз примарилося якесь інше життя — нескінченне, чуже і водночас нез'ясовно рідне й близьке. Послужлива уява поставила перед очі якесь підземелля зі швидкими блискітками в непроникній темряві… Чи не в ньому криється підказка на те запитання, що мучило його останнім часом?

— Слухай, Марку, — поглянув він на Чортория. — Чи не міг би ти зупинитися біля якоїсь із цих нір?

— А чом би й ні, — охоче згодився той. — Яку б ти хотів роздивитися?

— Греби, я скажу…

Чорторий гріб, мабуть, з хвилину. Нараз Санько підняв руку.

— Це десь тут… — тихо, якимось чужим голосом мовив він.

Чорторий зачудовано озирнувся на Санька, тоді обігнув щербатий виступ і зупинився перед однією з розколин.

— Ця щілина переходить у нору, — сказав він. І тут таки попередив: — Тільки вона якась не така, як інші.

Що вона не така, видно було одразу. Якась кривуляста, вузька внизу, ширша посередині і знову вузька вгорі. У таку жодна розумна людина не полізе.

Проте Чорторий поліз. Поліз боком, зігнувшись майже наполовину, а от голову він змушений був задерти так, начебто збирався угледіти свою потилицю. За ним на гостряку залишився клапоть сорочки. Невдовзі з розколини долетіло:

— Чого стоїте? Лізьте сюди!

Санько рушив слідом. Йому теж довелося добряче постаратися, доки він, зрештою, не щез з очей.

А от Телесик прослизнув до нори, наче в'юн. Спочатку зі світла нічого не міг розібрати, а коли зір призвичаївся до сутіні, він побачив перед собою низьку простору печеру. Зі стелі звисали якісь довгі загострені нарости. Точнісінько такі ж гостряки тяглися їм назустріч з підлоги. Повітря було вологе й свіже, — очевидно звідкілясь віяли протяги. Попереду виднілися нечіткі постаті Чортория й Санька.

— Колись я тут залишив припаси для смолоскипа, — казав Чорторий Санькові. — Але де? Ага, осьдечки воно…

Почувся стукіт кресала об кремінь, затліла іскра, і миготливий вогник освітив печеру. Тієї ж миті позаду щось стріпнулося і дихнуло Івасикові в потилицю. Так, ніби примірялося, куди краще запустити пазурі… З Івасикової горлянки вихопився зойк, хлопець відстрибнув і озирнувся.

За його спиною звисали темні волохаті зарості. У деяких місцях вони ворушилися. Потім кілька тіней відділилися від них і з писком розчинилися в темряві. Івасик з полегшенням зітхнув. Виявляється, то були кажани — тихі, нешкідливі створіннячка з м'якими, теплими тільцями. Санько не раз натрапляв на них, коли

засовував руки у вербові дупла. Через таких навіть зойкати було якось незручно.

— Що там, Івасику? — пролунав стривожений голос Чортория.

— Нічого, — відказав Івасик. — То я те… перечепився об щось.

— То будь обережнішим, — порадив Чорторий. — І не відставай.

Невдовзі печера перетворилася на вузький кривулястий хідник. Він вів спочатку униз, потім угору, потім кудись убік, аж доки не вивів їх до печери, яка нагадувала велетенську грушу, що боком лежала на землі. Звідкілясь згори сіялося слабке, мерехтливе світло.

Заходити до печери Чорторий не поспішав. Він повів у її бік смолоскипом і обернувся до Санька.

— Сюди я, розумієш, не заходив, — ніяково посміхнувся він, стишуючи голос до шепоту. — Чомусь не хотілося.

Коли по совісті, то й Івасика теж наче стримувало щось. Так, ніби він зненацька опинився перед прірвою.

А от Санька у печеру немовби якась сила потягнула. Він узяв у Чортория смолоскип і ступив уперед.

Нараз відчув, як його пронизав нез’ясовний дріж. І то було не від переляку — просто його трусило, немов у лютий мороз, і він нічого не міг подіяти з собою. Наразі збагнув, що не мороз тому виною, а десь поруч нуртує, струшуючи стіни, якесь інше, потойбічне, незбагненне й могутнє життя. І те нуртування то віддалялося, майже сходячи на мертвотну тишу, то знову наростало, народжуючись з якогось неймовірно віддаленого грому…

Він підняв смолоскип і почав придивлятися до стін. Його увагу привернула та, що була праворуч від входу. У ній, на рівні пояса, було щось схоже на нору, яку спочатку завалили каменем, а тоді зашпарували всі щілини.

Санько постукав по стіні колодкою ножа і від неї відвалився шмат затверділої глини. Тоді, вже не роздумуючи, він заходився виколупувати глину кінчиком леза. Невдовзі його здогад справдився — то й справді був камінь, що затикав нору. Санько засунув пальці в заглибини і потягнув камінь на себе. Камінь хоч і не зрушив з місця, але ворухнувся.

— Допоможіть, — покликав Санько товаришів.

За хвилину камінь упав на долівку, і очам відкрилася діра, схожа на неймовірно глибокий колодязний отвір. Він був націлений прямісінько туди, звідкіля сіялося світло.

Зненацька Івасикові здалося, ніби з діри повіяв вітерець. І від того подуву він відчув себе незмірно хоробрішим. Настільки, що якби перед ним і справді виявилася прірва, він без роздумів ступив би в неї. А тут — подумаєш — просто якась дірка…

Він обійшов Санька і схилився над отвором.

— Ти що? — вигукнув Санько, і в його голосі почувся неприхований переляк. — Ану геть звідтіля!

Івасик випростався.

— Та я нічого, — ніяково промимрив він. — Я ж тільки хотів подивитися…

— Подивитися… — пирхнув Санько. — А потім відповідай за тебе!

Він віддав смолоскипа Маркові і сторожко наблизився до діри. Єством відчував, що за нею починається щось таке, чому немає ні початку, ні кінця, ні пояснення, ні навіть назви. Нараз якась сила м’яко притягла його впритул до стіни. А тоді так само м’яко відпустила. Повільно схилився він над дірою і тієї ж миті голова його наповнилася якимось дивним, незбагненним шелестом. Так шелестить опівнічний ліс до заблукалого мандрівника. Він то приваблює його тихим лагідним шемранням м’якого листя, то змушує здригнутися від тріску галузки під ногою нічного звіра… Проте тут не було ні ночі, ні листя, ні хижака — лиш одна бездонна прірва безокими очима дивилася на Санька. Однак Санькові здалося, ніби там, у незбагненній глибині, спалахувало, щезало і знову спалахувало безліч стрімких рухомих блискіток. Мимоволі пригадався глибоченний колодязь, над яким він схилився якось опівдні і нараз завважив далеко на дні тремтіння опівнічних зірок.

«Це ви — зорі, — зненацька пробився до нього чийсь голос. — А ми — справжні…»

Голос той був ледь чутний, але належав не якійсь кволій істоті. До Санька з неймовірної відстані зверталося щось дивовижно могутнє — могутніше за небо й землю. Власне, то була навіть не істота — це була Темрява, бо лише в ній бачиться відстань; це був Простір, що своєю неосяжністю перевершував найвищі небеса. Тут не було потреби у звичному світлі чи сонці. А коли й була, то

достатньо лише крихітної блискітки — он як ті світлячки, що, наче малі діти, весело ганялися одне за одним по той бік цього підземного колодязя.

Тепла хвиля штовхнула Санька в груди, і він згадав, що колись теж був таким світлячком, і теж гасав у цій живодайній Темряві, доки не вибрався під Сонце, на теплі води, на ясні зорі…

А ще в нього увійшла впевненість, що сюди, до цього підземелля, заходили і дід Кудьма, і дід Куделя, і безліч старих і не дуже старих волхвів-віщунів, про яких Санько не мав досі жодного уявлення. А дід Кудьма ніби чекав, коли про нього згадають. Звільна гойднулася темрява — і з неї вирізнилося його посічене древніми зморшками обличчя.

«Вітаю тебе, хлопче, — голосно мовив дід, хоча вуста його навіть не ворухнулися. — Отож ти й справді став мудрий, коли знайшов сюди дорогу».

«Я не просто так прийшов», — хотів було мовити у відповідь Санько, проте голос його вже прозвучав гулко й чітко, як голос птаха у нічній темряві.

«Знаю, — відказав дід Кудьма незрушними вустами. — Не ти перший. Один супроти десятка, чи не так?»

Санько не здивувався. Саме ці слова повинен був мовити дід Кудьма.

«Я впевнений, що це можливо, — відповів він. — Але як цього досягти, ще не відаю. А часу немає».

«Таки немає, — луною відгукнувся дід Кудьма. — Та чи згоден ти заради цього терпіти страшні муки?»

«Не знаю, — відказав Санько. — Але буду старатися».

«Це добре, що старатимешся. А от чи здатен ти завдавати таких же страшних мук найближчим тобі людям?»

«Ні, діду».

«То ж бо й воно, — у дідовому голосі виразно вчувався смуток. — І я не зміг, і ніхто з волхвів на таке не здатен. Ми здатні лише вдивлятися в пітьму віків, та й годі. А велике могуття, хлопче, набувається лише через великі муки та випробування. Відаєш про це?»

«Так, діду, — зітхнув Санько. — Тому й прийшов укріпитися».

«Ну-ну, — підбадьорив його дід. — І в чому ж саме?»

«Коли тобі несила завдати мук найближчій людині, то слід скористатися послугами ворога».

Якусь мить дід мовчав.

«Це не я казав, хлопче, — нарешті озвалися його непорушні вуста, — це твої слова».

«Тому я й прийшов укріпитися», — повторив Санько.

«Розумію, — відказав дід Кудьма. — Отже, ти хочеш не лише знати, а й дещо могти?»

«Саме так…» — відказав Санько, і все щезло.

Ще якусь хвилю вглядався він у пітьму в сподіванні, що дід Кудьма скаже ще щось. А тоді збагнув, що майже по груди завис над прірвою. Кружляла голова, нестерпно крутило в руках і ногах — так, наче з них виходили зашпори. Через силу, поволі відділився він від діри й одразу почув:

— Саньку?

Чий це голос? Здається, Чортория. Авжеж, його.

Санько з зусиллям повернув голову. Так, Чорторий з Івасиком. Стоять край печери, і обличчя їхні напружені й перелякані.

— Що з вами? — запитав він за звичкою, хоча відповідь знав наперед.

— З нами нічого, а от ти як почуваєшся?

— Я? Та наче добре.

— Та ні, Саньку! — збуджено заторохтів Телесик. — Тебе ж так тіпало, так тіпало! Ми хотіли відтягти тебе, але нас щось не пускало… Що то було, Саньку?

— Нічого, — відказав Санько.

— Може, то було щось чаклунське? — примружився здогадливий Івасик.

— Може, — надсилу посміхнувся Санько. — Ходімо краще назад.

І знову першим на світло вибрався Чорторий. За ним поліз Івасик. Нарешті і перед Саньком сонце спалахнуло таким блиском, що він мимоволі заплющив очі. А коли розплющив, то виявилося, що вони стоять край посіченого негодою та часом урвища. І, мабуть, через одну з таких тріщин і сіялося світло до того підземелля, з якого вони щойно вибралися.

Неподалік від них стояв кремезний розлогий бересток. Обіч нього виглядали з трави крутолобі брили; вони скидалися на ті, з якими воював на порогах Чорторий. Хіба що ці були сухі й від них струмувало гаряче хитливе марево.

— Їсти хочеться, — поскаржився Телесик. — То я зараз вилізу на це дерево та погляну, чи скоро вже підпливуть наші…

Не питаючи дозволу, він подряпався по стовбуру. Санько задивився на його швидку, мов білка, постать, і нараз завважив таке, що ноги йому підігнулися…

ІВАСИК В ІНШОМУ СВІТІ

За кілька кроків від них трава розійшлася і з неї, наче дощова булька з калюжі, випірнув прозорий міхурець. Сполоханий легким подувом вітру, міхурець хитнувся туди-сюди, а тоді почав рости. І все, до чого він доторкувався у своєму рості, щезало без сліду. Так, ніби корова язиком злизувала. Ось він проковтнув жмут трави, кілька камінчиків і ящірку, що завмерла біля них. Вона навіть хвостом не встигла махнути. Ще за мить міхур доторкнувся до кущика глоду — і кущика не стало, а міхур став заввишки з людину. Він ще раз хитнувся туди-сюди, а тоді плавно, не відриваючись від землі, поплив до берестка, відчикрижив від нього добрячий шмат стовбура і, мов стебло хмелю, подався по ньому — туди, де в кроні щез Телесик.

— Івасику, стрибай! — вихопилося у Санька. — Стрибай, я тебе підхоплю!

Проте Телесик його не чув. З крони на землю полетів сухий уламок, але землі він не дістався — міхур проковтнув і його, від чого виріс ще трохи. А тоді з самої вершини долетів радісний Івасиків вигук:

— Бачу наших! — вигукнув згори Телесик. — Вони вже зовсім близько. І берегом теж наші їдуть!

Проте Санько з Чорториєм не могли відвести погляду від міхура: він розростався дедалі більше і швидше…

— Вони мене побачили! — радісно сповістив невидимий знизу Телесик. — Вони махають ру…

Зненацька його голос пропав. Як пропав і він сам.

Щойно край урвища височіло дерево і на ньому галасувало хлоп’я, а тепер не було нічого — ні дерева, ні хлоп’яти, ні самого міхура…

— Це що ж воно таке?… — хрипким голосом почав Чорторий.

Санько не відповів. Його ноги прикипіли до землі, а в голові панічно пульсувала одна й та сама настирлива думка: «Вони прорвалися, прорвалися…».

Хто саме «вони» — відповідь ще не народилася, проте Санько відчував наближення якогось іншого світу — близького й водночас неймовірно далекого, привабливого й страшного у тій своїй привабливості…

— То чого ж ми стоїмо? — нараз пробився у його свідомість розпачливий голос Чортория. — Треба щось робити!

Санько стріпнув головою, а тоді побачив, як Чорторий, широко розставивши руки, рушив туди, де щойно стояв бересток з Івасиком у кроні. Діставшись того місця, він розвернувся і пішов колами, намагаючись руками, наче неводом, захопити якомога більше простору.

Врешті він зупинився і безпорадно озирнувся на Санька. Пошуки були марні.

— То воно що — той міхур забрав його з собою? — запитав він.

— Схоже на те, — вичавив із себе Санько. Він відчував якесь дивне роздвоєння. Мав би негайно щось робити — ходити колами, як щойно Чорторий, кричати про допомогу, чи бодай у безсиллі гатити кулаками по

лобастих чорних брилах, що їх він ніде більше не бачив. Проте якесь дивне заціпеніння не полишало його, а в голові набридливо, наче комарине голосіння, звучало одне й те саме: «На цей раз обійдеться, але потім…» І Санько відчайдушно намагався проникнути в те, що стояло за тим «потім». Бо тільки тоді можна було щось зробити…

— І навіщо я повів вас у ту нору? — картав себе Чорторий, не дивлячись на Санька. — Не для нас ця гра…

— Яка гра? — перепитав Санько, думаючи про своє.

— Ну, яка… Старі люди казали, що там, куди я вас завів, живе нечистий дух. І коли його випустити, він може задушити все живе. А я, дурний, гадав, що то казочки.

— Атож, — несподівано для себе згодився Санько. — Утім, зачекай…

За Марковими словами щось стояло. Те, про що відали древні і волхви. Може, навіть дідо Кудьма з Куделею. Проте він, Санько, цього ще не усвідомив. Отже, треба почати спочатку: нечистий дух, міхур…

Нараз щось гучно ляснуло в повітрі, міхур опав на землю і став однією з лобастих брил. Ще за мить повернулося й те, що він прихопив з собою — трава, ящірка, кущ глоду, дерево з Івасиком, сам Івасик…

Санько з силою зажмурив очі, потім знову розплющив. Поруч так само вражено кліпав Чорторий. Ні, усе було, як і раніше. Хіба що Івасик уже не роззирався довкола, а, міцно обійнявши верхню гілку, пронизливо верещав:

— Рятуйте!

При цьому він дивився кудись убік. І те, що він там бачив, жахало його так, що гілка ходила ходором.

— Рятуйте! — не вгавав Івасик. — Ой, мамо!

— Іваську, що з тобою? — кинувся до дерева Чорторий. — Що ти там набачив?

— А! — несамовито вереснув Телесик і підстрибнув чи не вище вершечка. Потому його погляд упав на Чортория, і Телесик замовк.

— Що ти там набачив, га? — не вгавав Чорторий. — І куди ти щез?

— Я не щезав, — заперечив Івасик. І зненацька запитав: — А це справді ви?

— А хто ж іще? — здивувався Чорторий. — Звісно, що ми. Не татари ж якісь.

— А ви не обманюєте? — усе ще не йняв віри Івасик.

— Ну, знаєш, Івасю… — почав сердитися Чорторий.

Нарешті Івасик повірив, що Чорторий є Чорториєм, а Санько як був, так і лишається Саньком, — і почав спускатися. Потім знесилено усівся під деревом і поскаржився:

— О, якби ж то ви знали, що я там бачив…

— Розкажи, то й знатимемо, — Чорторий уже опанував себе, і лише очі видавали, як йому цікаво було дізнатися, що трапилося з його малим товаришем. Івасик ще раз зітхнув, провів рукою по розкуйовдженому чубчикові й почав:

— Ну, то слухайте.

А було Івасикові таке. Не встиг він сповістити про наближення довбанок, як відчув, що хтось ніби дмухнув на нього зі спини. Озирнувся Івасик — ніде нікого. Усе той самий степ. І трави такі, і бересток… Хоча цей бересток, здається, мав ще шорсткіше листя. Потім він поглянув униз на своїх дорослих друзів — і очам не повірив. У Чортория чомусь виросли довгі патли і ніс скидався на

гачок, а Санькове обличчя радше нагадувало зміїну голову…

— Як тільки я подумав про оту змію, — збуджено торохтів Телесик, — ти, Саньку, одразу став нею…

— Ну й брехло! — не втримався Чорторий. — Щоб Санько та став змією!

— Ніяке я не брехло! — палко запротестував Івасик. — Бачив би ти, що почав викомарювати Санько, то не казав би такого!

— І що ж він викомарював?

— А те… Зіп’явся на свій хвіст, обвився навколо стовбура і почав викидати свого язика на мене, ніби жаба на комаху! — Івасик обурено поглянув на Санька, а тоді повернувся до Чортория. — І ти теж добрий. Підбіг до дерева й почав сичати на мене.

Санько з Чорториєм переглянулися. А тоді по Марковому обличчю ковзнула усмішка. Мабуть, він подумав, що Івасик жартує, і вирішив підтримати його.

— Я? — вигукнув він і вдарив себе в груди. — Щоб я та сичав на тебе? Бути такого не може!

— А от і сичав! — наполягав на своєму Івасик. — Сичиш і підстрибуєш, сичиш і підстрибуєш. І що дужче сичиш, то вище підстрибуєш. А що, неправда?

— Та я…

— Мовчав би вже! Я одразу здогадався, що у вас з Саньком на думці. Зжерти ви мене хотіли, от що! А коли вам не вдалося дістатися до мене, ви заходилися гризти дерево…

— Ну, це ти вже занадто, — обережно заперечив Чорторий.

— Ага, занадто! — схоже, Телесик розходився не на жарт. — А коли я подумав про те, як воно добре, що у вас

не бобрячі зуби, — ви що зробили? Одразу відростили їх і накинулися на дерево — аж тріски полетіли!

— Ну й ловко ж у тебе виходить! — зачудовано мовив Чорторий.

Але малому Івасикові тоді було не до сміху… Дерево все дужче тріщало й хилиталося. Здавалося, ще мить — і воно впаде на землю. А там на нього накинуться не тільки Санько з Чорториєм, а й інші звірі…

Не встиг Івасик подумати про інших звірів — як ті наче з-під землі вродилися. Сидять, схожі на ведмежат та лисиць, дивляться на Івасика голодними очима і зубами виклацують.

Озирнувся Івасик довкола, сподіваючись на порятунок. Проте його не було. А зі степу підходило, наповзало, підстрибувало дедалі більше звірів. Незабаром їх назбиралося стільки, що під берестком і трави не стало видно — одні лише хвости, лапи та пащеки. А колишні друзі усе глибше вгризалися в дерево…

«Хоч би птаха якась надлетіла…» — у тоскній надії подумав Івасик.

І ти ж дивися — звідкілясь з’явилася птаха! Цибата, довгонога, вона здалеку нагадувала гусенятко… Так, це й справді летіло гусенятко. Воно махало з усіх сил своїми крилятами, проте ясно було, що вже не встигне врятувати Івасика. Дерево затріщало, похилилося додолу, і…

Івасик якимось дивом знову опинився у тому світі, в якому й був.

— Саньку, а ти не знаєш, що це було? — запитав Івасик, коли закінчив свою розповідь. — О, які ж люті були ті змії! Ледь не загризли…

— Це ти так гадаєш, що вони хотіли тебе загризти, — відказав Санько. — А якби ти думав, що вони хочуть

тобі сподобатись, то вони, може, мали б зовсім інший вигляд.

— Інший? — недовірливо поглянув на нього Івасик. — А який саме?

— Це залежало б від того, що саме ти про них подумав… — почав Санько.

— О, гляньте! — перебив його Чорторий.

Вони озирнулися. З землі виростав ще один міхур.

Якусь хвилю вони дивилися, як він гойднувся, як під ним щезла трава… А тоді Санько спохопився:

— За мною! — вигукнув він і кинувся вниз.

Та перед тим, як знову щезнути в підземеллі, він наказав Івасикові набрати якомога більше намулу.

Коли Івасик з повною пеленою глевкої багнюки теж дістався туди, Санько з Чорториєм уже поставили камінь на місце. А тоді в чотири руки стали заляпувати намулом усі дірочки та щілини.

— Ви гадаєте, що ті міхурі виходили з цієї дірки? — здогадався Івасик.

— А ти як гадаєш? — в свою чергу запитав Чорторий.

— Думаю, що так воно і є, — відказав Івасик. — Звідсіля з’являлися, а виходили он через ту шпарину, — Івасик показав туди, звідки сіялося невиразне світло.

— Розумний син був у твого батька, Івасю, — сказав Чорторий.

Івасик зашарівся від похвали і замовк. Але ненадовго.

— А що було б, якби ми не заклали цю дірку? — запитав він за хвилину. — Наш світ дуже змінився б?

Чорторий зиркнув на Санька. А оскільки той мовчав, то Чорторий прорік сам:

— Могло б таке бути. Могло навіть статися, що й нам з тобою не стало б у ньому місця. Ти хочеш цього?

— Ні! — вихопилося в Івасика.

Коли вони вибралися назовні, Івасик сказав:

— Мабуть, треба закласти камінням і саму розколину.

— Ага, — підтримав його Чорторий. — Той, кому треба, все одно розшукає цей вхід. А стороннім робити тут нічого.

І трійця дружно взялася до роботи.

Пройшов повз них сивий перевізник з веслом на плечі. Зупинився біля хлопців і поцікавився:

— А що це ви, люди добрі, тут робите?

— Нори забиваємо, — відказав йому Івасик.

Перевізник похитав головою.

— Марна справа. Тут таких нір стільки, що й віку вашого не стане, аби всі закласти…

Ще раз похитав головою, дивуючись людській глупоті. Незабаром його широке, як копач, весло щезло в очеретах.

А втомлена трійця, заляпавши щілини, попадала на землю і миттю заснула. Коли ж вони прокинулись, сонце вже стояло високо, біля правого берега погойдувалися на тихій хвилі довбанки, а веслярі разом з козаками розводили багаття.

Не змовляючись, поглянули вони на те місце, де була розколина. Проте від неї й згадки не лишилося. Навіть намул висох.

— Минулося, — щиро зітхнув Івасик. — Ніби наснилося це все.

ТОРГИ

Схоже, зазирання до іншого світу таки далося Івасикові взнаки. Невдовзі він завважив, що варто йому замислитися про щось, як рівно за день, о такій же порі, сама собою спадала на думку потрібна відповідь.

І Телесик вирішив скористатися цим негайно. Підстрибом подався він до Чортория, котрий долотом видовбував пази в товстому брусі.

— Колись ми з тобою, Марку, балакали про щось, — здалеку почав Телесик. — Ну… про підводного човна.

— А я думав, що ти вже й забув про це, — не відриваючись від свого заняття, відізвався Чорторий. — Тільки, друже, мені зараз ніколи про нього думати. Бач, скільки роботи? — І він кивнув на десяток довбанок та гори брусів з дошками, біля яких поралися інші майстри.

Проте Телесик не відступав. Хіба що вирішив зайти з іншого боку. Він запустив плаского камінця по дніпровій поверхні, простежив, як той підстрибом подався чи не до середини Дніпра, і знову повернувся до Марка.

— Я собі ото все міркував, як того човна зробити, — вів далі Телесик. — Спочатку теж вирішив, що він має бути схожий на діжку. Та вона, мабуть, під водою плавати не захоче, еге ж?

— Звісно, — підтвердив Марко. — Бо ніхто не розбере, де в неї ніс, а де корма.

— Я теж про це подумав, — згодився Івасик. — А тоді, знаєш, до чого додумався? — Івасик збуджено зблиснув швидкими очима. — На один човен треба покласти ще один. Тільки дном догори. А посередині видовбати дірки для весел.

Чорторий відклав роботу.

— Ага, — повільно сказав він. — Човен на човен. Це ти, Йвасю, гарно придумав. А я їх так припасую, що жодна краплина не просочиться.

— Ти про весла забув, — нагадав Івасик.

Чорторий у задумі витер піт.

— Весла… Ну, це нескладно. Треба, мабуть, в облавках видовбати дірки і вставити в них весла.

— Нескладно? — ущипливо перепитав Івасик. — А воду куди подінеш? Її ж у дірки ого скільки натече! І змигнути не встигнеш, як під водою опинишся.

— Та ні, — відказав Чорторий. — Я теж дещо придумав, поки ти гасав невідь-де. — Він ударив кілька разів по долоту і повів далі: — Треба спочатку до дірок шкіряні рукави приклеїти. Так, щоб жодна крапля не просочилася. Тоді в рукав вставити весло і приклеїти до нього інший кінець рукава. Найкраще, гадаю, зробити це козячим клеєм. Він гарно хапає і ніяка вода не страшна…

— Це ти гарно придумав, — похвалив його Івасик.

Чудова він людина, цей Чорторий, — весела, товариська. Одне лиш погано, що не один він такий. Цього літа зібралося стільки людей, що острів, на якому вони осіли ще того літа, виявився затісний. Довелося багатьом селитися на інших. А як вони там розташуються — хіба не цікаво? До того ж ті козаки, яким Вирвизуб зі Швайкою доручили продавати татарам їхні ж гарби,

зненацька заходилися реготати, як малі діти. Смішків замість кулешу об'їлися чи що?

Терпів терпів Івасик, і врешті не витримав.

— Слухай, — сказав він Чорториєві. — Там он кропивнянські з мошнянськими чогось розвеселилися. То я збігаю дізнаюся, чого їм так смішно, а тоді все тобі розкажу.

— А збігай, — дозволив Чорторий. — Я теж хочу посміятися.

А у кропивнянських з мошнянськими і справді були вагомі причини для веселощів. До цього вони кілька днів ходили, мов у воду опущені. Ще б пак — удосвіта на своїх плечах тарабанили з десяток гарб у степ, а ввечері тягли їх назад, бо не було покупців. Адже коли тутешні татари почули, що прибула нова козацька ватага, то всі до одного відійшли подалі в степ. Мабуть, побоювалися відомсти за свій зимовий напад.

Але тепер козаки придумали таке, що аж по землі від реготу котилися. На Івасикове запитання, чого їм так весело, лише відмахувались: відчепись, хлопче, взавтра про все дізнаєшся!

Тож і кинувся Івасик вкладатися раніше, аби зрання не проспати козацького виходу. Зопалу він навіть забув, що на нього чекає Чорторий.

Ще з удосвіта півсотні найспритніших козаків вибралося у степ. Вів їх Грицько Грабенчук, минулорічний кропивненський староста — той самий, що з допомогою Швайки вирвався з лап Зарембових слуг. Після цього Грицько махнув рукою на старостування і знову подався в козаки.

Серед ватаги був також Санько, якого Грабенчук запросив особисто, та Івасик, який напросився сам.

Проводжав козаків Вирвизуб.

— Хай вам щастить, хлопці, — сказав він. А коли ті вибралися з очеретів на перший пагорб, закричав навздогін: — Та тільки ж, Грицьку, дивися не продешеви! Приведеш менше коней, ніж я тобі дав гарб, — шкуру спущу!

— Боюся, що так воно й буде, — стиха, щоб його почув лише Санько, пробубонів Грабенчук.

— Не бійся, — заспокоїв його Санько. — Мені здається, що все буде гаразд.

Якийсь час вони пильно вдивлялися в далечінь. Але татарами, як і слід було чекати, навіть не пахло. Тоді Грабенчук пронизливо свиснув у всі чотири пальці, і козаки, розсипавшись широким віялом, з галайлаканням подалися в степ.

— Хлопці, не забувайте приглядатися до кущів! — гукав до них Грабенчук. — Мо’, побачите там бодай одного татарина!

Проте під кущами, окрім зайців, ніяких татарів не було. Тож козаки проїхалися ще трохи, а тоді за знаком Грабенчука прожогом кинулися назад. За першим курганом зістрибнули з коней і залягли, де хто вибрав.

Санько з Івасиком зачаїлися за широким і цупким кущем глоду. Неподалік від них розлігся Грицько Грабенчук. Ще далі — Ротько Беззубий. Позаду вляглися їхні коні і били себе хвостами — відганяли ґедзів.

Завжди розважливий і усміхнений Грабенчук на цей раз був не схожий на себе.

— Не віриться, щоб татари клюнули на таку дурничку, — стиха бубонів він. — Вони ж сторожкі, мов ті дрохви.

— Мало ти їх знаєш, — відказував Ротько Беззубий. — Вони такі цікавські, що з ними й сорока не зрівняється.

І Ротько не помилився. Сонце ще й на обід не звернуло, як на обрії забовваніли три постаті. Татари їхали повільно, насторожено, і заглядали чи не під кожен кущ. Мабуть, не могли збагнути, куди це так несподівано щезло стільки урусів.

— Саньку, а ти не міг би зробити так, щоб один з них під'їхав до нас? — зблиснув зубами Грабенчук. До нього знову повернувся гарний настрій.

Санько повів плечем і не відповів.

— Так він і стане тобі чаклувати через кожну дурницю, — замість нього відказав Ротько. — Та й не будуть татари роз'їжджати поодинці.

— Твоя правда, — згодився Грабенчук. Тоді приклав долоню до рота і свиснув куріпкою. У відповідь озвалася куріпка з-за сусіднього куща, за нею подала голос інша… Незабаром весь степ наповнився куріпчиними посвистами.

— Чого це вони висвистують? — пошепки поцікавився Івасик у Санька.

— Передають сигнали один одному, — пояснив той. — Збираються упіймати одного з тих татарів.

— Одного? А чому не всіх?

— Бо так задумано.

Івасик набурмосено глипнув на нього: теж мені товариш! Проте сказати про це вголос не встиг, бо побачив, як праворуч від татарів наче з-під землі вигулькнуло кілька постатей. Татари відсахнулися ліворуч, проте й там підвелося з-за кущів троє козаків. Тоді ординці блискавично розвернулися і рвонули назад. Але було вже пізно — дорогу їм перетнули аж четверо козаків. Татари на мить завмерли.

— Зараз розділяться і спробують втекти поодинці, — прошепелявив Ротько. — Вони завжди так чинять.

І справді, татари порснули навсібіч. Козаки з галайлаканням погналися за ними. Зрештою їм таки вдалося оточити одного з них.

Татарин був поважного вже віку і страшенно наляканий. Він вихопив шаблю, проте вона так трусилася, що, здавалося, от-от випаде йому з рук.

Грабенчук зупинився за кілька кроків від нього і задушевним голосом почав:

— Не бійся, шановний, ми тобі лиха не заподіємо. Ми з тобою тільки побалакати хочемо.

Татарин трохи повагався і вклав шаблю у піхви. Усе одно від стількох козаків не відбитися, а так є хоч якась надія лишитися живим.

— Чоловіче добрий, ми хочемо, щоб ти сьогодні був нашим гостем, — вів далі Грабенчук. — Так що не погребуй нашим пригощанням.

Невідомо звідкіля з’явилися перепічка, і в’ялена осетрина, і бринза, і довбанка з напоєм. Татарина всадовили в затінку дикої маслини і два козаки заходилися обмахувати його гіллячками, щоб тому не було спекотно і мухи не кусали. Ще один вибирав найкращі шматки і подавав татаринові. Інший підносив напій.

А коли живіт татарина надувся, мов бубон, козаки ще раз схилилися перед ним і Грабенчук запитав:

— Як тебе звуть, шановний?

— Юсуп, — відказав той і сито гикнув. Нараз його погляд зупинився на товстій гілляці, що нависала над ним. Татарина пересмикнуло. Мабуть, подумав, що уруси

збираються повісити його на ній. А всі ці пригощання та посмішки — лише вступ до страшної кари.

Він упав обличчям у траву і тонким голосом заверещав:

— Вибачте, шановні, я більше не буду!

— Що ти не будеш? — співчутливо поцікавився Грабенчук і підморгнув товариству. — Їсти не будеш? Чи, може, нападати на нашого брата?

— Так-так, — зацокав зубами Юсуп.

— Тоді встань і вислухай, що ми тобі скажемо. — Грабенчук поліз рукою за потилицю, ніби не знав з чого почати. — Сьогодні, розумієш, у нас подарунковий день. Тож ми вирішили піймати одного з найкращих людей степу і висловити йому всіляку повагу. І коли ти вдоволений нашим пригощанням…

— Вдоволений я, вдоволений! — заволав татарин. — Я додому хочу!

— Це добре, що ти хочеш додому, — похвалив його Грабенчук. — Але ж повертатися додому без дарунка якось незручно…

Позад них почувся легкий скрип. Юсуп озирнувся. Двоє козаків, узявшись за дишло, котили до нього легку гарбу. Ще двоє підштовхували її ззаду.

— Вибач, але в нас нічого іншого немає, — сказав Грабенчук. — То ж не погребуй нашим подарунком…

І він уже вкотре схилився перед татарином.

— Я, я… — розгублено белькотав Юсуп, не в змозі відірвати погляду від гарби. Схоже, такої розкоші в нього ніколи не було. — Це мені?

— Тобі, тобі, — закивали козаки. — Правда ж, гарна?

— Ага, — вихопилося у Юсупа. — Дякую вам, шановні, довіку буду за вас Аллаха молити!

— Та нащо його турбувати… — сором'язливо, мов якісь панії, потупилися козаки. — Ми й без нього обійдемось… А ти не соромся, запрягай свого коня і їдь.

А коли кінь уже витанцьовував між дишлами, Грабенчук сказав:

— Єдине прохання маємо до тебе, шановний Юсупе. Господь нам…

— Аллах, — підказав Ротько Беззубий. Грабенчук озирнувся на нього, кивком подякував за підказку і повів далі:

— Атож… Отже, ваш Аллах послав нам цієї зими дещо в дарунок. Та оскільки в нас достатньо і своїх возів, вирішили ми поділитися з вами. Тож передай своїм, що вони можуть придбати такі, як оце в тебе, гарби за… Як ти вважаєш, скільки ця гарба коштує?

Юсуп кинув насторожений погляд на козаків. Він усе ще чекав якогось підступу. Проте в козаків були такі щирі усмішки, такі дружні погляди, що Юсупа покинули останні підозри. Майже як свій, обійшов він навколо гарби раз, другий. Потому зупинився і сказав:

— У нашого аги, здається, така сама. То він хвалився, що купив її всього за чотири жеребці.

— Ну, чотирьох жеребців нам не треба, — відказав Грабенчук. — Ми й на три згодні. А сьогодні продаватимемо й за два. Встигнеш до вечора попередити своїх? Але гляди, як тільки сонце сховається за плавні, торги закінчаться.

— За два? — не повірив своїм вухам Юсуп. — Звісно, встигну!

Він плигонув на коня і змахнув нагаєм. Гарба м’яко загойдалася за ним і небавом розтанула на видноколі.

Під вечір на обрії з’явився невеличкий табун татарських коней бахматів. Навколо нього погойдувалися в сідлах чотири постаті. Одна з них відділилася і козаки упізнали у ній Юсупа.

— То мої родаки, — показав він на решту. — Вони хочуть торгувати з вами. Ви не передумали?

— Наше слово незрушне, — заспокоїв його Грабенчук. — Але спочатку дозволь подивитися, що ви пропонуєте за наш товар.

Юсуп дав знак родакам підігнати табун, і козаки почали оглядати коней. Бахмати були вгодовані і жваві. Вони вже відійшли від голодної зимівлі.

— Непогані коники, — врешті схвалив Ротько.

— Я теж так думаю, — згодився Грабенчук і вигукнув у плавні. — Хлопці, ану давай наш товар!

З очеретів викотилося з десяток гарб.

— Це щоб було з чого вибирати, — пояснив Грабенчук татарам.

Невдовзі гарби були вибрані. Юсупові родичі, уклінно задкуючи, всілися в них і розчинилися у вечорових сутінках.

Наступного ранку козаки побачили на обрії чималу купу кінних. То прибули нові покупці. Вів їх той таки Юсуп. Напевне, татари визнали його своїм верховодою у стосунках з козаками. Визнав його і Грабенчук.

— Ти тут людина шановна і все знаєш, — довірливо звернувся він до Юсупа. — То я хтів би з тобою порадитись… Розумієш, ми прагнемо продавати товар у добрі руки, а не якимось гендлярам, котрі з того мають зиск. І ще… ми не дуже любимо багатіїв…

Юсупові очі полізли на лоба.

— Ти, шановний, хочеш сказати, що козаки воліють мати справу з голяками?

— Саме так, — кивнув Грабенчук. — Бач, ми теж не з багатих, то хочемо, щоби добро дісталося таким самим, як ми…

— Зрозуміло, — засвітився Юсуп. Потому він по вернувся до покупців і заклично махнув рукою.

Татари, насторожено косуючи на козаків, повільно наблизилися до гарб. Та варто було їм доторкнутися бодай голобель, як вони негайно забували про все. Чорні сухі руки погладжували омріяне дерево, як найбільший скарб, на колеса вони ледь не молилися. Вподобавши якусь із гарб, вони прожогом кидалися до табуна, підводили викуп, а тоді спішно впрягали в гарбу своїх коней і з щасливим виглядом гнали в степ.

— Е, а це що? — раптом вигукнув Грабенчук. Один з татарів, розрахувавшись із козаками, впрягся в гарбу й потяг її за собою.

— У нього більше нічого немає, — пояснив Юсуп. — Він останніх коней віддав.

Якусь мить Грабенчук роздумував.

— Ет, — нарешті змахнув він рукою. — Сюди круть, туди верть — однаково Вирвизуб мені шкуру спустить. Дайте йому, хлопці, якогось коня, щоб не соромив бідних татар!

Нараз Юсуп смикнув Грабенчука за рукав.

— Шановний, — пошепки сказав він. — Он той, котрий має таке поважне черево — то є гендляр, багатій…

Гендляр привів з собою дванадцятеро коней і кинувся до гарб. Досвідченим оком вирізнив серед них чотири найкращі і звернувся до Грабенчука.

— Беру оці, — сказав він.

— Ти хочеш в одні руки взяти зразу чотири гарби? — здивувався Грабенчук. — Ні, в нас так не заведено. У нас годиться на одного чоловіка одна гарба. А коли тобі треба більше, то за кожну гарбу мусиш допла тити ще одного коня.

— Це нечесно! — заволав багатій. — По всіх краях заведено так — що більше товару береш, то дешевше він коштує!

— А ми — не всі краї, — втрутився Ротько Беззубий. — У нас свої порядки.

— Тоді я вимагаю старшого! — спаленів гендляр.

Він геть забув, де знаходиться і хто перед ним.

— Старшого? — Грабенчук намагався приховати бісівську посмішку. — Буде тобі й старший. Гей, хло п’ята, а погукайте-но сюди Вирвизуба!

— Кого, Вирвизуба? — гендляр одразу понижчав на цілу голову.

Вирвизуб не забарився.

— Що тут таке? — невдоволено загудів він. — Робити вам нічого, так?

— Тут оцей на наші порядки ображається, — пояснив йому Грабенчук.

— Та я… — злякано пробелькотів гендляр. — Я не ображаюся! Навпаки…

Дізнавшись, у чому справа, Вирвизуб заходився крутити свого довгого вуса.

— Гм-мм, — нарешті подав він голос і повернувся до Грабенчука. — А ти що скажеш на це?

Той не відповів, бо на нього від тамованого сміху напала гикавка. Переконавшись, що підказки не дочекаєшся, Вирвизуб схопився за другого вуса. Раптом його обличчя проясніло.

— Слухай, шановний, ну навіщо тобі такі гарби? — повернувся він до гендляра. — Вони ж для простих людей. А я тобі зараз таку покажу, що пальчики оближеш… Гей, хлопці, а де та гарба, що ви мені подарували? Ну, та, котра з візерунками…

По якомусь часі перед гендляревими очима з'явилася така гарба, що той зойкнув і ухопився обидвома руками за м'ясисті щоки. Легкі, наче візерункові, колеса, сухе виточене дерево, що бриніло, мов бубон. І скрізь тьмяно поблискувало срібне оздоблення.

— Це… Скільки ви за неї хочете? — затинаючись, почав він.

Вирвизуб знову позирнув на Грабенчука, проте той лише руками розвів.

— Не моя це, Штефане, бричка, — сказав він. — Викручуйся якось сам.

— Кг-мм, — почав Вирвизуб.

З татарського гурту почувся вигук:

— Я беру!

Наперед вибився кощавий татарин, якому бракувало переднього зуба.

— Я беру! — повторив він, жадібно обмацуючи маленькими очицями оздоблену гарбу. — Десять коней даю!

— То гендляр з сусіднього аулу, — прошепотів Юсуп за спиною Грабенчука.

— Чого приліз? — накинувся на нього опасистий. — Тут землі не твого аулу. — І не твого теж! — вереснув кощавий. — Це козацькі землі. Чи не так, шановний? — звернувся він до Вирвизуба.

— Що? — такого Вирвизуб, здається, не чекав. — А, звісно… Звісно, це наші землі, козацькі! Споконвічні, — уточнив він.

— Істинні твої слова, — схилився перед ним кощавий гендляр. — Чуєш?

— Дванадцять коней даю! — вереснув перший.

— Тринадцять!

— Чотирнадцять!

Зійшлися на вісімнадцяти конях. Перемогу здобув гендляр з сусіднього аулу. А щоб Юсупів гендляр не скрипів на увесь степ зубами, Вирвизуб сказав:

— Хлопці, продайте ви йому ті чотири гарби та нехай їде собі з Богом!

Під вечір торги закінчилися. Біля козацьких плавнів вигарцьовувало до шести сотень відбірних степових жеребців, а козаки кричали тим, хто повертався в степ:

— Щасти вам, люди добрі! І просимо ще в гості під Сулу! А ми вам за це нові гарби привеземо!

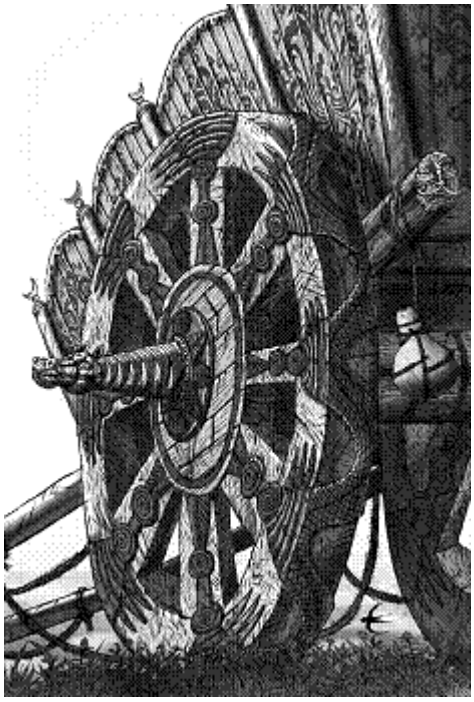

ПІДВОДНИЙ ЧОВЕН

Чорторий зустрів Івасика без посмішки. Мабуть, ображався на хлопця за те, що той прийшов аж сьогодні.

— Ходиш… — пробурмотів він. — Одні ходять, а другі мусять віддуватися за них…

Проте з того, як старанно затісував він усілякі нерівності та виступи, з яким задоволенням обдивлявся зроблене, було видно, що Марко не «віддувається», а навпаки — роботою своєю непомалу вдоволений.

— Вибач, — винувато сказав Івасик, ще й носом шморгнув, аби було переконливіше. — Ми вчора повернулися пізно, але я тебе одразу ж почав шукати. Та хіба тебе знайдеш…

Це була правда. Не в тому, що Івасик його шукав, а в тому, що Чорторий не любив спати в курені. Він любив прокидатися на чистому повітрі — у човні, під берегом, чи просто серед чистого поля.

Чорторий недовірливо гмукнув, проте його погляд, який він кинув на Івасика, уже не був сердитий. А по хвилі Чорторий зненацька сказав:

— Ну от і все. Можеш приймати роботу.

— Та невже? — радо стріпнувся Івасик. — І наш човен попливе? Під водою, так?

— А ми це зараз перевіримо…

Ніде в світі немає цікавіших людей за дніпровських козаків. Їм нічого не варто, забувши про роботу, здійняти гамірну суперечку, яка птаха першою спурхне з дерева, яка тріска першою пропливе он повз той кущ, або в якому казані куліш сьогодні смачніший. От і зараз, почувши Івасикові вигуки, вони почали гуртуватися біля Чортория. Краєм ока Івасик завважив, що їх було аж шестеро. Але нехай дивляться, йому не шкода. У нього свої справи…

Івасик уважніше пригледівся до того, що мало бути підводним човном. На перший погляд, у цьому човні аж нічого особливого: звичайна довбанка з нашитими облавками. На ній догори дном лежала плоскодонка. З кожного боку довбанки стирчало по три звичайних весла. От і все. Хіба що у днищі плоскодонки була ляда, немов у льосі, а весла з довбанкою з’єднували шкіряні рукави. А ще по обидва боки човна звисали сіті в дрібну чарунку. Івасик знав, що туди треба накидати каміння чи мішків з рінню, аби притопити човен. А от рукави викликали у нього занепокоєння.

— А вони не відірвуться? — запитав Івасик.

— То вже буде видно, коли почнемо гребти, — відказав Чорторий. Він ще раз заклопотаним поглядом окинув свою роботу, тоді відкинув ляду і запропонував:

— Ну, хазяїне, можеш залазити.

— Я не хазяїн, — зніяковів Івасик.

— А хто? — заперечив Марко. — Якби не ти, я зроду не взявся б за таке діло.

Івасик обережно забрався в човна і став його оглядати. Це було доволі просторе дерев'яне помешкання, яке чимось нагадувало вузький і довгий льох із закругленими кутами. Ляда була оббита м'якою шкірою, з боків стирчали руків'я весел. Ще тут були сидіння для веслярів. А більше не було нічого.

— Ну як? — зазирнув у отвір Чорторий. — Подобається?

— Ага, — сказав Івасик.

— Тепер дивися сюди…

Марко показав на ляду, що однією гранню кріпилася до човна. Посеред неї була широка петля, а по боках Марко навіщось припасував кілька защіпок.

— А вони навіщо? — запитав Івасик.

Чорторий скрушно похитав головою.

— Ото якби ти не гасав казна-де, то не задавав би дурних запитань, — сказав він. — А тепер сам здогадуйся…

Чорторий закрив отвір лядою, й Івасик опинився в суцільній темряві.

— Ну як? — наче здалеку долинув до нього Марків голос. — Є щілини?

Івасик озирнувся.

— Та ніби немає, — відгукнувся він і сам здивувався зі свого голосу, такий він був здушений і глухий. — Хіба ось навколо ляди…

— А ти візьми її на ті защіпки, — порадив Марко.

Спочатку защіпки защіпатися не хотіли. Вони піддалися лише тоді, коли Івасик потягнув за петлю.

— А тепер? — запитав Чорторий наче з того світу. Івасик знову озирнувся. Атож, Марко знав свою справу. Ніде не те, що дірки, а навіть найменшої шпаринки не лишилося.

— Темно, як у льосі! — вигукнув він.

— Це добре. Можеш відкривати…

Сліпуче сонце вдарило Івасикові в очі. А коли він знову розплющив їх, то побачив край берега до двох десятків козаків. Вони сиділи хто де і обмінювалися враженнями від того, що бачили.

— Схоже на домовину з лядою, — мовив один з козаків.

— Атож, — згодився інший. — От тільки для чого тут ляда?

— Як для чого? А щоб мерці вистрибували.

— Так вони ж не стрибають.

— Приспічить — застрибають!

— От дурні, — засміявся Чорторий. — Замість варнякати казна-що, ви краще б у човна залізли.

— А навіщо? — обережно поцікавився хтось.

— Треба дізнатися, чи довго в ньому можна всидіти без повітря. Це ж скільки нас сюди влізе — га, Івасику?

— Не знаю, — сказав Телесик.

— Гадаю, щонайменше семеро. Шестеро гребтимуть, сьомий сидітиме на стерні, а заодно й розповідатиме байки. Ну, можна ще двох-трьох узяти, щоб слухали брехунця… Гей, Володко, а підійди-но сюди! — гукнув він до Кривопичка, що саме проходив понад берегом зі снопом довжелезного очерету на плечі. — І ти, ти, — закликав він ще кількох козаків.

— Навіщо я тобі? — поцікавився Кривопичко і скинув з плечей снопа.

— Хочемо дізнатися, на скільки нам стане повітря, — відказав Чорторий.

— Дізнавайтесь без мене, — відказав Кривопичко і знову схилився до снопа.

— Е, зачекай…

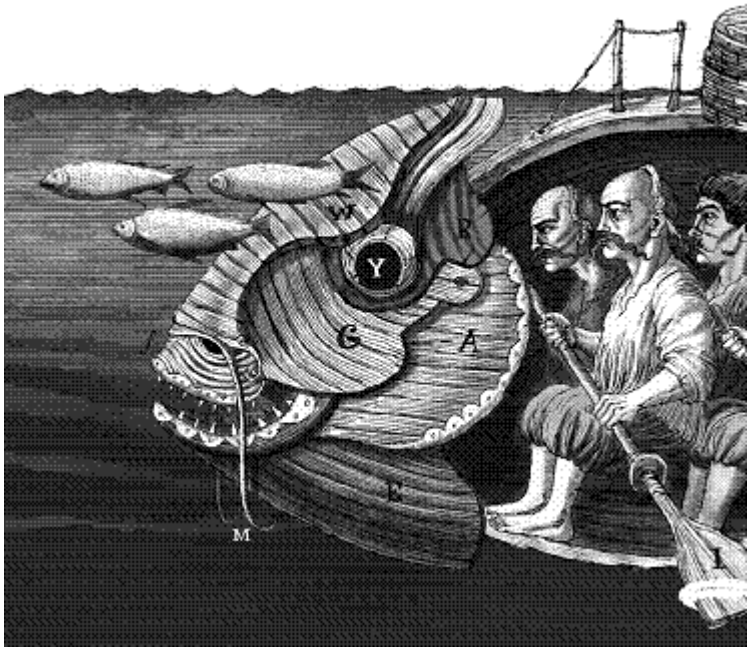

Троє козаків підвелися з землі. Це були відомі лежні Гавро Колотий, Панько Рак і Хвесько Калюжа. Вони хоч і не відставали від інших під час козацьких виправ, проте коли діло доходило до роботи, ця трійця використовувала кожну хвилинку, аби перележати в холодочку. От і зараз, завваживши, що Кривопичко поклав свого снопа в затінок, вони турнули Володка так вправно, що той і не зчувся, як опинився у довбанці. А самі усілися на сніп.

— Іди, йди, — промовив Гавро Колотий. — Тобі таку честь виявляють, а ти носом крутиш.

— Можу тією честю поступитися вам, — огризнувся Володко.

Слідом за ним до довбанки залізло семеро козаків, не рахуючи Івасика. Чорторий зазирнув усередину і вигукнув:

— Ого, та сюди ще стільки ж влізе!

Потому теж ускочив у човна і закрив за собою ляду.

Човен осів майже наполовину, кілька разів гойднувся і завмер. Мовчали й глядачі.

— А він тепер таки справді схожий на домовину, — сказав хтось.

— Дивися не накаркай, — зупинив його Ротько Беззубий, котрий тільки-но підійшов. — Гей, хлопці! — погукав він. — Як ви там — дихаєте?

— Та ніби дихаємо, — відказав за всіх Чорторий. — О, трохи не забув! Ви ж там хтось сідайте в човна і помалу гребіть на той берег. А потім назад.

— Це ж навіщо?

— Щоб дізнатися, скільки ми тут витримаємо.

— Добре. Ми Миколу Сирого пошлемо.

Запала тиша. Микола Сирий усівся в маленьке човенце і неспішно погріб на той берег. А на цьому невідомо звідкіля вродилося вже до сотні козаків. Вони дивилися то на Миколу Сирого, то на перевернуту догори дриґом плоскодонку. А заодно й прислухалися до розмов, що долітали з підводного човна.

— Довго так сидітимемо? — здушеним голосом поцікавився Кривопичко. — Мені треба стіну куреня прикрити. Дірка там така, що й собака пролізе.

— Зачекає твоя дірка, — відказав Чорторий. — Тут, хлопці, діло таке, що ми, може, перші на білому світі так сидимо.

— Як так?

— Під водою. У підводному човні, — пояснив Івасик.

— Ага, — сказав Кривопичко. — Тоді звісно… А спати можна?

— Можна, — дозволив Чорторий.

Незабаром Кривопичко засвистів носом. Трохи згодом почулося тихе похропування його товаришів.

Нарешті Івасик почув якісь зміни. Щось задушливе підпирало йому горло, в голову заповзав туман…

— Марку, — тихо покликав він.

— Що? — сонно відгукнувся Чорторий.

— Здається, важко дихати.

— Ага. Я теж це відчув. Але нічого, потерпимо ще трошки. Гей ви, прокидайтеся, бо ще, чого доброго, навіки заснете!

— Га, що? — почулося у відповідь. — А чого так темно?

— Бо це підводний човен, — нагадав сонькам Чорторий. — То як вам дихається?

— Та ніби не дуже…

— Душно щось…

— Тоді відчиняймо, — сказав Чорторий.

Ляда відкинулася. Козаки, мружачись на сонце, почали один за одним вибиратися з човна.

— Добре сиділи! — похвалив їх Ротько Беззубий. — Микола оце повертається з того боку.

І справді, до них наближався човен, у якому сидів Сирий. Він був усього за кілька помахів весла від цього берега. А протилежний ледь мрів удалині.

— То я вже не потрібний? — запитав Кривопичко.

— Та йди, коли такий нетерплячий, — дозволив Чорторий. Кривопичко підійшов до свого очеретяного снопа, на якому розсілося трійко лежнів, і гримнув:

— Ану киш з мого очерету!

Козаки знехотя підвелися.

— Навіть подивитися не дадуть, — буркнув Хвесько Калюжа.

— Слухай, Марку, а не пустиш нас посидіти замість цих роботящих? — звернувся до Чортория Панько Рак. — Там що, спати треба? То ця робота саме для нас.

— Та залазьте, чого вже там, — дозволив Чорторий.

НЕВДАЧА

— А тепер хлопці, інше завдання, — почав Марко, коли нові козаки всілися на поперечини. Чорторий поводився так, ніби все життя мав справу з підводними човнами. Видно, добряче продумав, що й до чого.

— Зараз ми станемо важчі і поплаваємо трохи, — продовжив Чорторий.

Він відвів човна на глибшу воду і гукнув глядачам:

— Хлопці, несіть каміння!

Зацікавлені глядачі охоче взялися до роботи. Чорторий приймав мішки з рінню і кидав їх у сіті по обидва боки човна. При цьому він уважно стежив, аби човен не перехилявся набік. А коли його верх майже зрівнявся з водою, Чорторий забрався в човна і зачинив за собою ляду.

— Агов! — почувся зсередини його голос. — Видно нас, чи ні?

— Та від вас лиш пляма чорніє! — у захваті вигукнув Ротько Беззубий. — Тепера ніякий татарюка не здогадається, що це ви, а не якась підводна брила чи корч! Так що можете пливти, куди хочете.

— І попливемо, — відказав Чорторий. — Гей, хлопці, нумо на весла!

Човен гойднувся, тоді смикнувся уперед і зупинився. За хвилю смикнувся назад і знову зупинився.

— Що з вами? — гукнув Ротько.

Проте підводним веслярам було не до відповіді. Добре гребти на звичайному човні: гребнув, підняв весла над водою, знову гребнув. А тут скрізь вода — що спереду, що ззаду, що вгорі, що внизу…

— Здається, ми не туди втрапили, — почувся голос Хвеська Калюжі.

— Втрапили чи не втрапили, а гребти треба, — відказав йому Чорторий. — Ніхто вас сюди за хвоста не тяг, самі напросилися.

— Щось воно ні туди, ні сюди, — сказав один.

У човні замовкли.

— Ага, зрозумів, — нарешті подав голос Чорторий. — Здається, посилати весла вперед треба вузьким кінцем лопаті, а загрібати широким… Ну, спробували!

— Еге ж, спробуєш, коли не видно, де тут який кінець…

Врешті підводні веслярі розібралися, що й до чого, бо наразі козаки побачили, як човен рушив уперед.

Проте радіти було зарано.

— Здається, щось ніби крапле, — зненацька пролунав стривожений голос Гавра Колотого з носа човна.

— Ага, і тут, — обізвався з корми інший голос. І був він схожий на голос Панька Рака. — Слухайте, а ми часом не тонемо?

— Та ти що? — вжахнувся третій голос. Івасик ладен був присягтися, що голос той належав Хвеськові Калюжі.

— Це не страшно, — пролунав заспокійливий голос Чортория. — Дерево сухе, от і протікає трохи, а коли намокне та розбухне — буде все гаразд!

— І на біса я сюди поліз! — заремствував Колотий.

Незабаром човен вгатився у щось з такою силою, що веслярі ледь не злетіли з лавиць.

— Здається, носа роз’юшив, — тихо поскаржився Калюжа.

— Зате тепер ясно, що ми не посеред Дніпра, — заспокоїв його Чорторий. — Нумо, хлопці, гребемо назад.

— Ет, — зітхнув Рак, — і воно мені треба…

Телесик не був упевнений, чи гребли цього разу лежні, чи замість них працював лише Чорторий. Усе ж він відчув, що човен помалу подається назад.

— А тепер налягай на весла, — наказав Чорторий.

— І куди? — похмурим голосом поцікавився Панько. — Мо, на той світ?

— Еге ж, — підхопив Хвесько Калюжа. — Тут так видно, як у льосі поночі! Ні, хлопці, ви собі як хочете, але я не згоден. Я хочу вилізти звідси. Як це зробити, Марку?

Чорторий, схоже, вирішив, що на перший раз досить.

— Відрізуйте жили, — звелів він. — Там з лівого і правого боку. Намацали?

— Та ніби ще ні, — відказав Панько. — Ага, ось воно. А чим відрізати?

— А в тебе що, свого ножа немає? — ущипливо поцікавився Чорторий.

— О, я й забув…

Він не договорив, бо якась невідома сила жбурнула човен набік, і веслярі попадали одне на одного.

— Гей, хто там? — заволав Панько. — Забери свої копита з мого вуха!

— Хлопці, та що ж воно таке? — пронизливо вереснув Панько Рак. — Це ж нас, ще живих, наче в могилу закопали!

— Рятуйте! — зненацька заволав дурним голосом Калюжа.

Хтось скочив і тім’ям вгатився в поверхню, хтось кинувся набік і придушив собою Телесика. Під ним хлюпнула вода, і було її чимало.

— Та замовкніть, бісові діти! — люто гарикнув Чорторий.

Проте його не слухали. Стогін і волання лежнів наповнили човен. Навіть Івасик відчув, що у цій темряві жах огортає і його. Йому теж захотілося кудись пориватися, щось кричати. Здається, він навіть писнув кілька разів, проте за загальним ревиськом його ніхто не почув. Нараз пролунав дужий удар, ляда зірвалася з защіпок, і в човен ринула вода. На мить Івасикові здалося, ніби він знову опинився на порогах — такий гамір здійнявся довкола. І лише коли голова його опинилася над лядою, він збагнув, що човен лежить боком в очеретах, а на березі несамовито горланять, регочуть і ридма ридають сотні козаків. Виявляється, коли веслярі у темряві водили веслами туди-сюди, човен утратив напрямок і замість того, аби пливти на середину Дніпра, подався попід берегом в очерети, перевернувся за кілька кроків від них — і козаки чули всі волання й крики, що долітали зсередини.

— Хай йому цей та той! — спересердя мовив Рак і подався до берега. — На галерах спокійніше почувався!

З десяток глядачів кинулися у воду, аби допомогти Чорториєві. Але попри всі їхні намагання поставити човна належним чином, той увесь час падав набік, мов підстрелений птах.

— Тут до нього щось прив’язане! — нараз вигукнув один з рятувальників. — О, та це ж каміння, яке ми носили!

Чорторий ошелешено втупився у чарунковий мішок — той, що з лівого боку. У мішку було повно каміння.

Чорторий гнівно зиркнув на трьох лежнів, що й досі не могли отямитись від пережитого, і сплюнув у їхній бік.

— Навіть жилку не можуть перерізати по-людськи, — кинув він.

— А як саме? — запитав один з козаків.

— Одночасно. А то ж одну жилку таки відрізали, а другу не встигли. І каміння з того боку так рвонуло човна, що він ледь не перекинувся.

З допомогою глядачів Чорторий відтяг човна за очерети, де йому ніхто не заважав. Там вони з Івасиком усілися біля ляди й почали обмінюватися думками про щойно пережите.

— І як воно тобі у нашому підводному човні? — запитав Івасик.

— Та для першого разу ніби й непогано, — відказав Чорторий. — Хоча, зізнаюся, я потерпав, чи витримають рукави.

— А я з самого початку знав, що витримають, — сказав Івасик.

Чорторий здивовано глянув на хлопця.

— Це ж чому?

— Бо їх робив ти.

— Е, одчепись! — відмахнувся Чорторий, хоча й видно було, що Івасикові слова його таки втішили. — А взагалі, друже, я вважаю, що наш човен таки може плавати під водою.

— От тільки погано, що він ледь не перекинувся, — зітхнув Івасик.

— Таки погано, — згодився Чорторий. — І не завадило б зробити якось так, щоб видно було, куди ми пливемо.

— Я теж так гадаю, — зненацька почулося з берега.

Івасик озирнувся. На березі сиділи Швайка з Саньком. З-за їхніх спин посміхався Демко Манюня.

— Нас до своєї компанії приймете? — поцікавився Швайка.

КРИМСЬКІ ПОШУКИ ХАСАНА

Що ближче до Перекопу, то більшу цікавість проявляли тамтешні чабани й табунники до тих, хто супроводжував Менгиза. Схоже, козаків тут ще не боялися.

З одним таким цікавим Грицик познайомився. Той виїхав з-за могили і завмер, здивовано кліпаючи вузькими безбровими очицями. Грицик відламав чималий шмат уже черствої перепічки, і татарин узяв хліб, наче якусь дивовижу. Вдячно схилився, проте їсти не став, а заховав за вилогу замащеного халата. Певно, беріг для дітей.

— Слухай, — довірливо, мов до старого друга, звернувся до нього Грицик. — У вас тут невільники часом не продаються?

Чабан здивовано поглянув на нього.

— Ні, шановний, — відказав він. — Ми люди бідні і нам невільники не по кишені.

— Шкода, — посмутнішав Грицик. — Бо ми купили б кілька чоловік. О, нам казали, ніби через ваші місця прогнали ясир з-під Сули?

— Це був не ясир, шановний, — поштиво заперечив чабан. — Це були наші боягузи. За те, що вони втекли під час битви, їх зв’язали, мов худобу, і погнали кудись у

Крим. Казали, що частину мають доставити у Ґьозлів, а решту до Карасубазару.

— Ні, ваші боягузи нам не потрібні, — посміхнувся Грицик. — У нас і своїх достатньо.

Він пригостив чабана ще одним шматом перепічки, бо його відомості були того варті. Потому свиснув у повітрі нагайкою і кинувся доганяти своїх.

— Чого такий радісний? — поцікавився Менгиз, коли Грицик на повному скаку осмикнув коня біля його воза. — Якісь добрі новини почув?

— Та які в цій глушині можуть бути новини? — ухильно відказав Грицик. — То я просто так…

— Просто так… — Менгиз замріяно усміхнувся. — Ет, молодість, молодість…

Посол Менгиз почувався значно краще. Він навіть пробував сідати на коня. Правда, за кілька поприщ болісна гримаса спотворила його обличчя. і Грицик ледь не на руках доправив його до воза з м’яким духмяним сіном.

Вони подружилися, — як узагалі може подружитися простий нукер з вельможним агою. Менгиз дивувався з розуму та вправності молодого уруса, а коли довідався, що той знає Крим як свої п’ять пальців, — почав ставитися до нього ще приязніше. Годинами згадували вони смарагдове море, найкращі в світі виноградники, гори з кришталевими водоспадами і таким живлющим повітрям, що, вдихнувши його, мимоволі почуваєшся орлом. Та коли Грицик повідав, як одного разу зустрів Менглі-Гірея, обличчя Менгизове посуворішало. Мабуть, шановний ага не дуже любив свого повелителя. І Грицик вирішив цим скористатися.

— Шановний, — якось сказав він. — Ти випадково не брав участі у зимовому поході на Сулу?

— Не мав такого безчестя, — сухо відказав Менгиз.

— Вибач, — схилив голову Грицик. — Я згадав про це тому, що до ясиру було забрано мого чудового друга. Лише за те, що він не прагнув битися. То я б усе віддав, щоб його розшукати.

Погляд Менгизів пом’якшав.

— Він урус?

— Та ні, татарин.

— І ти, урус, шукаєш татарина? — здивовано запитав Менгиз.

— Не тільки шукаю. Я ж, кажу, все віддав би, щоб його визволити.

— Але ж він твій ворог!

— Не ворог він мені.

— Он як… На жаль, про твого друга мені нічого невідомо.

Менгиз відкинувся на сіно. Але Грицик увесь час відчував на собі його уважний, сповнений приязні, погляд.

До Перекопа було вже рукою подати. З кожним днем ставало спекотніше. Вигорілі трави сухо шурхотіли під ногами. Хотілося пити.

По обіді попереду зблиснуло невеличке озеро. і козаки стрімголов кинулися в нього. І так само швидко вернулися назад. У привітному й чарівному на вигляд озері вода виявилася така гірка й солона, що краще б його взагалі не було.

Під вечір їх перехопила татарська сторожа. Старший зі знаком сотника повертів ярлик Менгиза в руках, тоді недовірливим поглядом окинув його супровід.

— А ці до чого? На татарів ніби не дуже схожі.

Менгиз холодно відказав:

— По дорозі до Черкас на мене напали татарські кайсаки. То моя кримська охорона побігла від них, мов зграя наляканих шакалів. І якби не ці уруські батири, до яких ти, шановний, так презирливо ставишся, то бути б мені на іншому світі. А щоб на зворотному шляху кайсаки знову не напали на мене, уруський князь дав свою охорону. І я мав нагоду переконатися, що вона поводиться значно мужніше, ніж кримська.

Сотник спаленів. Кинув уже відверто неприязний погляд на козаків і сказав:

— Чужинцям при зброї вступати в межі Кримського ханства не велено.

— Але ж вони мене супроводжують, — заперечив Менгиз.

— Тут, шановний, небезпеки вже немає, — відрізав сотник. — А вони… Нехай або повертаються назад, або здають зброю. Іншої ради нема і не буде, шановний.

— Мені мій князь наказував провести шановного Менгиза-агу до його дому, — втрутився Грицик. — І я мушу виконати цей наказ.

— Тоді доведеться здавати зброю, — ще раз нагадав сотник. — І ярлик на дозвіл заїжджати до Криму треба мати.

— Маю, — відказав тихо Грицик і показав ярлик, що його дав ще живий тоді Басман-бек. Сотник вражено втупився в ярлик, тоді схилив голову і відступив убік. А Грицик від’їхав до Колотнечі і тихо мовив:

— Отже, так: візьми ось це, — він подав шаблю, — і веди хлопців під Тягиню, до Вирвизуба. А я подамся далі.

— Та ти що? — вигукнув Федір. — Ні, ти собі як хочеш, а я не згоден. Це ж…

Санько поплескав Федора по крутому плечу.

— Маєш слухати, що тобі велить твій порадник, — сказав він. — Чи не так тобі наказував князь?

— Але ж… — знову затявся Колотнеча, проте Грицик відвернувся від нього. Без поспіху витягнув ножа, кілька разів покрутив ним навколо пальця, і запитав сотника:

— А цей кинджал… сподіваюся, він лишиться при мені?

— Шаблю можеш залишити теж, — посмішка не пом’якшила обличчя сотника. — Людям з таким ярликом дорога відкрита скрізь.

Решту шляху сотник ледь не до землі згинався, коли звертався до Грицика. Мабуть, вважав його за якогось значного татарського вивідника.

І все ж Грицик до Бахчисараю не доїхав. У містечку Джурчи, де посол Менгиз вирішив трохи перепочити, Грицик обійшов увесь базар з невільниками, а тоді повернувся і сказав сотникові.

— Маю їхати в інший бік. Служба…

— Так, так, — кивнув сотник. — Розумію.

— Тож, шановний, далі супроводжувати Менгиза-агу маєш ти. А за мною не пропаде…

Він кивнув сотникові, розвернув коня і подався назад до Перекопу. За якихось три поприща звернув на путівець, що вів до Карасубазару. Там, у горах, ще рік тому була одна криївка — для тих, кому невільницький хомут був не до шмиги.

Як він і сподівався, криївка була не порожня. За десяток кроків від замаскованої печери назустріч йому виступило два чоловіки.

— Ти хто? — почав один. Проте усмішка тут же осяяла його сухорляве обличчя.

— Та це ж Дудар! — вигукнув другий.

— Сафар! — і собі вигукнув Грицик. Це був чи не єдиний з тих гірських хлопців, що не подався минулого літа на виручку Швайці, бо лежав з раною в грудях, отриманою в перестрілці з татарськими нукерами.

— То що ж тебе привело сюди? — запитав Сафар після обов'язкового пригощання куснем перепічки з бринзою та кухлем джерельної води.

— Товаришів шукаю, — відказав Грицик. — Їх у неволю погнали. Хочу, щоб ви помогли.

— Допоможемо чим зможемо, — пообіцяв Сафар. — А поки що розказуй, як там і що…

— Почни краще ти, — усміхнувся Грицик. — Дехто з наших вважає, що тут ані живої душі не лишилося.

— Як бачиш, воно не зовсім так, — без посмішки відказав Сафар.

Цілу ніч просиділи вони перед крихітним вогнищем. Вітер тонко попискував десь угорі. Перед входом до печери походжав вартовий. Усе було як і минулого літа. І все було зовсім інакше.

Під ранок, коли Грицик сідлав коня, Сафар сказав:

— Не турбуйся. Якщо тільки розшукаємо Хасанові сліди — дамо знати, а вдасться визволити — переховаємо в себе. І скажи Швайці, що ми не забули про нього…

У ҐЬОЗЛОВІ

Коли зійшло сонце, Грицик знову опинився на рівнині і взяв напрямок на Ґьозлів. Сонце припікало дедалі нещадніше. Поодинокі отари ховалися від нього в затінку миршавих деревець. І лише далеко на обрії невтомно миготіли звиклі до всього дикі коні-тарпани.

За першими ґьозлівськими шатрами він звернув туди, де його знали як свого, — до мазанки муляра Гуркана, що рік тому очолював тутешніх змовників. Мазанка була зруйнована — схоже, таємна служба дізналася, чим займався Гуркан. Тож зупинятися чи розпитувати про подальшу долю його сім'ї не було сенсу…

Грицик повільно, мов на прогулянці, рушив курною вулицею далі. Зненацька за його спиною пролунало ледь чутне:

— Дудар?

Грицик озирнувся. Біля воріт, які він щойно проминув, стояв молоденький, ще й вуса не посіялися, татарчук.

— Ви мене не впізнаєте? — запитав він.

Грицик придивився.

— Масар?

Обличчя хлопчини на мить осяяла усмішка.

Атож, це був Масар. Грицик запам'ятав його, коли минулого літа зупинявся в Гуркана. З раннього ранку хлопчина крутився біля цих же воріт, чекаючи на появу Гурканової доньки Зульфії. А коли та виходила на вулицю, Масар червонів і завмирав, наче перетворювався на стовп. А Зульфія проходила повз нього з таким виглядом, наче його взагалі не існувало на

світі. Проте варто було хлопчині не з’явитися бодай день, як дівчинка місця собі не знаходила. До Грицика Масар вітався ще здалеку, бо вважав усіх, хто знався із Зульфією, людьми з недосяжного світу.

І ось вони зустрілися знову. Грицик зістрибнув з коня, підійшов до хлопчини.

— Хотів би тебе дещо розпитати, — почав він. — Я щойно проїжджав повз руїни Гурканової хати… Ти не знаєш, що сталося з його ріднею?

Нараз Масарове обличчя пересмикнула судома, в очах спалахнув такий біль і відчай, що Грицикові аж замлоїло під грудьми.

— Вони… нікого немає, — над силу мовив Масар.

— Як це? — запитав Грицик, відчуваючи, як у ньому все холоне. Утім, хіба варто чекати іншого? Усе йде як заведено: дорослі б’ються, а страждають від цього беззахисні люди. — Ану, ходімо побалакаємо…

Їх схопили на третій день потому, як батько Зульфії кудись щез. У Ґьозлові подейкували, ніби він подався виручати якогось уруського вивідника Швайку. Увірвалися, схопили матір Зульфії, схопили саму Зульфію. Дівчинці заламали руки, і що голосніше вона благала про допомогу, то більше веселилися ті, хто її схопив. А потім їх повели кудись. Кажуть, на невільницький базар. Він, Масар, одразу побіг туди, проте їх там не було…

— Як же ти тепер? — запитав Грицик.

Масар із зусиллям проковтнув слину.

— А ніяк, — сказав він. — Батько минулої осені втопився, а я… тепер теж рибалю… — на його тонкій хлоп’ячій шиї забігав борлак. — А ти… її батькові був справжній товариш?

— Так, — твердо відказав Грицик. Щось йому підказувало, що перед цим хлопцем критися не варто. — Так, я йому був справжній товариш.

— А що з ним, ти не знаєш?

— Він загинув, — відказав Грицик.

Масар стиснув кулаки так, аж захрускотіли суглоби.

— А я його стільки шукав… — ледь чутно проше потів він.

— Навіщо?

— Щоб бути… разом з ним.

Нараз Масар випростався і, дивлячись в очі Грицикові, з викликом мовив:

— Я вже одного з тих, хто схопив Зульфію, порішив…

— Ти? — Грицик недовірливо окинув його худеньку постать.

Масар кивнув.

— Ага. Підстеріг, коли він повертався з Джурчи. Стріла вцілила йому в око.

— Он як… — сповільна мовив Грицик. — І коли це трапилось?

— Позавчора. Зараз вони шукають, хто його встрелив.

— А що буде, коли тебе знайдуть?

Масар пересмикнув плечем.

— Він її мучив найбільше.

— Зрозуміло… — по довгій паузі мовив Грицик. — А ти хоч розумієш, що залишатися тут — для тебе вірна смерть?

Ледь помітна зморшка пролягла між Масаровими бровами.

— Я оце збирався на човні дістатися Дніпра, — сказав він.

— Навіщо?

— Кажуть, десь там засіли ті, хто був з дядьком Гурканом. Хотів би бути з ними. Знаєш, де це?

— Знаю.

Масар благально притис руку до грудей.

— Допоможи мені дістатися до них! — попрохав він. — Я не можу тут, розумієш? Не можу дивитися на їхні лиця!

— Розумію, хлопче, — кивнув Грицик і встав. — Отже, вирішимо так: я зараз подамся на невільницький ринок. Треба поглянути, чи є там хто з наших. А ти чекай мене тут. І нікуди не йди, зрозумів?

Масарове обличчя посвітлішало.

— Зрозумів, — сказав він. — Тільки ти повертайся якнайшвидше!

Грицик скочив на коня і поквапився від'їхати від хлопця, бо до них уже наближався, стріляючи хитрими очицями, якийсь чолов'яга.

Невільницький ринок — одне з тих небагатьох місць, до якого душа звичайної людини не може звикнути ніколи. З самого початку на Грицика налетів вихор горя і розпачу. На цих обідраних, скривавлених людей не можна було дивитися без болю.

Проте на них дивилися. І обмацували їх, мов худобину. Грицик ледь стримався, щоб не полоснути по жирній шиї спітнілого гендляра, що торсав носаками знесилену жінку, наказуючи їй підвестися. За десяток кроків від неї похитувався до краю знеможений хлопець.

Проте голову він тримав високо і дивився на перехожих з такою ненавистю, що ті мимоволі відводили очі вбік. Грицик аж зіщулився, коли хлопець обпік поглядом і його. Мабуть, вважав за одного із своїх мучителів…

Він обійшов невільницький ринок раз, удруге, проте Хасанових слідів не виявив. І був так з того розчарований, що не одразу завважив, з якого саме часу довкола нього почала кружляти ставна жінка. Лице її було закрите, тільки зблискували гарячі темні очі.

А коли він виходив з ринку, молодиця рішуче наблизилася до нього.

— Вибач, господарю, але я знаю, кого ти шукаєш, — неголосно мовила вона.

— Що? — сторопів Грицик. — Ти знаєш, кого я шукаю?

— Так, — кивнула жінка. Вона сторожко озирнулася, чи ніхто їх не підслуховує, і повела далі: — Хасана, чи не так?

Грицикові перехопило подих. Це було неймовірно. У чужому краї, серед байдужого, пожадливого натовпу…

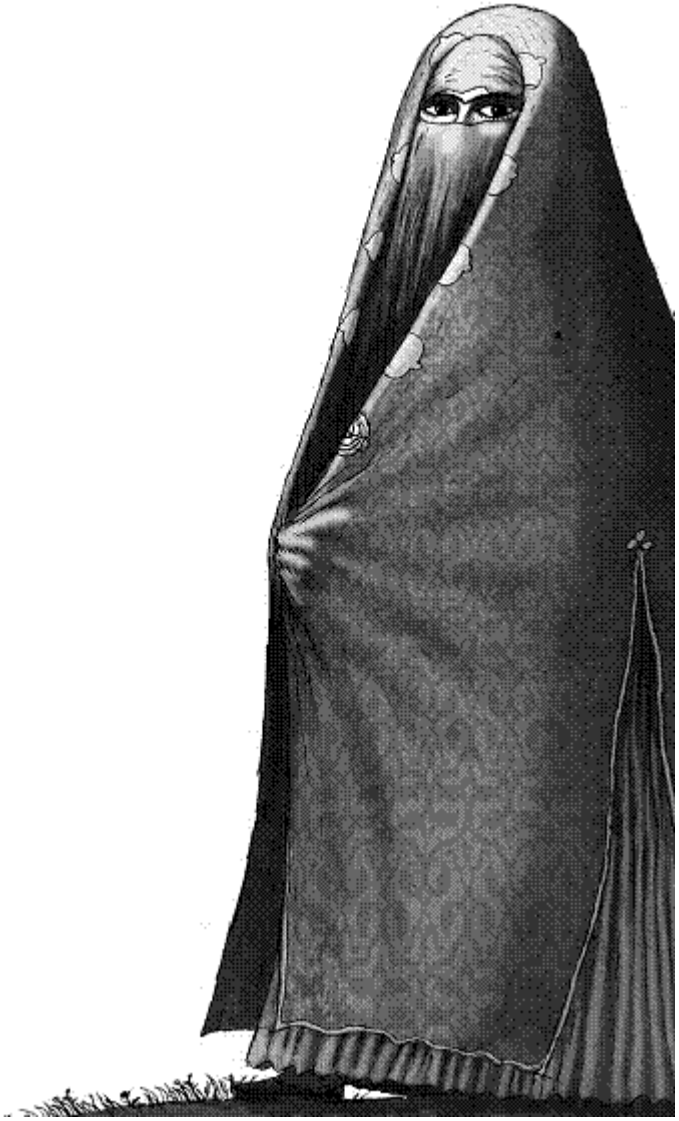

— Звідки ти знаєш про нього? — запитав він раптово охриплим голосом.

Вона не відповіла. Натомість мовила:

— Я знаю, де він…

— Веди! — вихопилося у Грицика. — Утім…

Нараз його охопила підозра. Щось воно не так, щось воно дуже вже легко. Так не буває.

— Ану, покажи своє обличчя! — зажадав він.

Вона відсахнулася, наче Грицик збирався її ударити. Тоді озирнулася і на мить від крила обличчя. Грицик полегшено зітхнув: не чоловік крився під накидкою, а таки жінка, молода й миловидна. Але вирішив запитати ще:

— А який він на вигляд?

Жінка стрельнула в нього швидким поглядом.

— Трохи нижчий за тебе. На лівій щоці невеликий слід від порізу.

Так, поріз у Хасана був. І саме на лівій щоці. — І в нього був товариш, — вела далі жінка. — Урус, що прикидався татарином. Сартаком його звали.

Атож, він, Грицик, під Сулою звався Сартак. А тут його знають як Дудара. Отже, про те, що він деякий час мешкав у Криму, жінка не відала. А щодо Сартака… То чи не сам Хасан повідомив їй про це? Мабуть, завважив, що вулицею проїздить товариш, і попрохав цю жінку наздогнати його…

Уже не вагаючись, Грицик наказав:

— Веди!

Вони довго пробиралися вузькими сморідними вуличками. Перейшли через гамірливу площу і звернули в довгий, покручений провулок. Зрештою жінка зупинилася перед приземкуватою будівлею з білого черепашника і порухом руки показала на низькі двері.

Грицик відчинив їх, зробив крок — в ту ж мить його обхопили чиїсь чіпкі руки. М’язи спрацювали поза його волею. Грицик блискавично присів, вислизнув з обіймів і перекинув нападника через себе. Проте другий вчепився йому в руку, третій кинувся під ноги. А на шиї якимось чином опинився зашморг і перед очима попливли різнокольорові плями…

Коли свідомість повернулася до нього, виявилося, що він стоїть прив’язаний до стовпа, а перед ним походжає Борихан — той, що присікувався до нього в таборі над Сулою.

— От ми й здибалися, — яро посміхнувся Борихан. — Що, не радий?

ВИПРОБУВАННЯ

З десятеро козаків, високо закотивши холоші, сиділи на підводному човні і бовтали у воді босими ногами. Вигляд у них був невеселий.

— То що будемо робити? — з надією запитав Швайка. — Може, в когось є підказка?

Товариство переглянулося і знову опустило голови. Думок не було.

Відтоді, як Швайка з Саньком напросилися в компанію до Чортория й Телесика, минуло два тижні. Зі Швайки виявився гарний і кмітливий помічник. Одне було кепсько — надто вже часто відлучався він у своїх вивідницьких справах.

Санько ж човновими справами переймався не надто. Майже увесь час він сидів на березі і в задумі гриз якусь травинку. А потім Санько взагалі щез — мабуть, знайшов якесь безлюдне місце, де йому краще думалося.

Зате до них приєдналися воронівці Володко Кривопичко й Тиміш Одуд, переяславець Гринько Кріпкий, черкасець Микола Квасидуб, Данько Гречка з-під Золотоноші… І звісно, не обійшлося без Демка Манюні, бо ж ніхто інший так швидко не заповнював піском чи рінню друге дно.

Так, у підводному човні з’явилося друге дно, бо від задуму чіпляти каміння по боках довелося відмовитись. І не тільки тому, що човен знову міг перекинутись набік. Швайка одразу заявив, що сіті з камінням лиш

уповільнюють швидкість човна. А коли Гринько Кріпкий засумнівався, Швайка запропонував провести перегони на звичайних човнах. Тільки до одного прив'язати мішки з піском, а інший нехай пливе без них. Наслідки були вражаючі. Човен з мішками майже удвічі відстав від звичайного.

Врешті-решт Чорторий зметикував приладнати в човні друге дно, а проміжок заповнювати рінню чи піском. А щоб зручніше було висипати пісок, і щоб човен при цьому не набирав води, Чорторий придумав стулки, щільно припасовані одна до одної. Треба насипати піску в човен — стулки в настилі відкриваються. Треба висипати його — відкриваються стулки в днищі човна. Просто і зручно.

Довелося добряче помізкувати і над люком, через який козаки мали залазити в човен і вибиратися з нього. Оскільки Демко мав такі плечі, що ні в яку ляду не влазили, то Чорторий і вгорі змайстрував довгі, майже на половину довжини човна, стулки. Вигода від них була очевидна: тепер козаки могли майже одночасно заскакувати й вискакувати з човна, а не лазити один за одним крізь тісну ляду.

А от що треба зробити, аби непоміченим визирати з підводного човна, — ніхто нічого путнього придумати так і не зміг. Хоча Володкові прийшла в голову ніби й непогана думка про шкіряні міхи. Він запропонував кілька таких міхів укласти на дно човна, приладнати до кожної рурку, а протилежний кінець вивести назовні. Зазвичай рурка мала бути перев'язана. Як тільки треба було опуститися нижче, рурку розв'язували, вода миттю вривалася в міхи і під її вагою човен опускався настільки, що під водою опинялася й оглядова діжка. А коли треба було вибиратися на поверхню, товариство всідалося на міхи і своєю вагою витискували воду назовні. А що вода виходила неохоче, козакам доводилося ще й з усієї сили

впиратися руками в стелю човна. І все було б добре, якби одного разу Демко Манюня, який був основним витискувачем, не вперся в стелю з такою силою, що міх лопнув. І доки розбиралися, що й до чого, вода через рурку почала набігати в човен. І, мабуть, козаки так би й потонули, якби Швайка не здогадався відкрити верхні стулки. З човна миттю вийшло останнє повітря, але козаки таки встигли випірнути на поверхню. Тож від такого способу довелося відмовитись.

Однак треба було щось та придумати. Тому товариство кілька днів тільки те й робило, що посилено ворушило мізками.

Швайка знову обвів компанію поглядом і чи не всоте запитав:

— То чого ж мовчимо?

Козаки тільки зітхнули. Їхні голови більше не могли придумати нічого путнього.

І, мабуть, так би ніхто ні до чого й не додумався, якби не Демко Манюня, якого з берега покликали на допомогу. Там Демко допоміг перенести якийсь вантаж, тоді знову шубовснув у воду, схопився за ніс човна і ривком вибрався на нього. Під Демковою вагою ніс на мить зрівнявся з водою, а корма піднялася так стрімко, що козаки ледь не поперекидалися. А Телесика, що сидів на самісінькому краю корми, підкинуло угору, наче бичачий міхур.

— Ти що? — обурився Івасик. — Я ж ледь з човна не вилетів!

— Вибач, — засоромився Демко і обережно примостився на носі. Проте корма, як і раніше, здіймалася над водою набагато вище за ніс.

— О! — раптом вигукнув згори Івасик. — А що, коли скористатися Демком?

Швайка усім тілом розвернувся до Івасика.

— Демком? — перепитав він. — А як ним скористаєшся?

— Дуже просто. Усі сидять так, як зараз. А отут, де оце я, треба приробити невелику діжечку — якраз таку, щоб я міг визирати назовні. Звісно, до неї треба приробити накривку, щоб вода не набігла…

— Ага, — кивнув Швайка. — Здається, я зрозумів. Отже, так: пливемо ми під водою, як плавали й досі. А коли треба дізнатися, де ми — Демко перебирається на ніс, і корма піднімається, як оце зараз. Телесик відкриває накривку, визирає з діжки і розказує, що робиться навколо. Тоді закриває накривку, Демко знову сідає на весла, і човен пливе під водою куди треба…

Якусь хвилину козаки обдумували Івасикові слова.

— А що, — першим подав голос Тиміш Одуд. — Ніби непогано…

— Ну й голова в тебе, Івасику! — Чорторий ляснув широкими долонями по колінах.

— Гарно придумав, — розплився в посмішці Манюня.

— Еге ж, — згодився Володко Кривопичко. — От тільки я боюся, що наш Манюня передушить нас, наче курчат, коли гасатиме туди сюди…

— Я буду обережно, — пообіцяв Демко.

— Тоді ви собі як хочете, а я стаю до роботи, — сказав Чорторий.

Рівно за тиждень велелюдне козацьке товариство кинуло усі свої справи і всілося над водою. З кручі козакам було видно далекий протилежний берег, широке Дніпрове плесо з непрозорою водою, бо нещодавно у верхів’ях пройшли рясні дощі. Але вони дивилися не в дніпрову

далечінь. Їхні погляди були спрямовані ближче — на підводний човен, що погойдувався на воді за кілька кроків. Біля нього юрмилося десяток людей на чолі з Чорториєм та Швайкою. В останню хвилину до Швайки приєднався і Вирвизуб. Штефан наче забув, що його обрали старшим над усіма, і вовтузився у воді, наче хлопчисько.

— Що то таке? — запитав один з козаків, який лише вчора прибився з-над Бугу.

— То хлопче, підводний човен, — пояснив йому кремезний козак з сивуватим уже вусом.

— Підводний? — недовірливо перепитав новачок.

— Еге. Наче равлик. Бач, човен зверху і човен знизу. А всередині люди.

— Усередині? — жахнувся новачок. — Та вони ж подушаться! Або потонуть!

— То ще бабця твоя надвоє гадала, — заперечив вусань. — Чого б це їм задихатися, коли там стільки місця, що хоч у цурки грай! А щоб знали, куди їм пливти — он, бач, діжечка така виступає над човном? То звідтіля час від часу визиратиме оте мале хлопченя і казатиме, куди завертати. А оте місце, звідкіля шкіриться той здоровань Манюня, мають закрити дві стулки перед тим, як човен зануриться у воду. А зараз воно розкрите, бо треба багато чого ще занести туди.

— А навіщо тій діжці віконця? — не вгавав новачок.

— А щоб було видно, день на вулиці чи ніч.

— Дивина… — пробубонів новенький. — Ніколи такого не бачив.

— Це ти у себе не бачив, — повчальним голосом відказав сивовусий. — А тут, хлопче, побачиш ще й не таке.

Тим часом козаки на березі черпали відрами пісок і передавали Манюні. Той пірнав кудись усередину човна і за мить жбурляв на берег уже порожні відра.

Човен поволі осідав у воді. Новенький занепокоївся:

— Він що, хоче, щоб човен потонув?

— Ну, звісно, — відказали йому. — На те він і підводним називається.

Нарешті Чорторий гукнув, що, мабуть, уже досить. Усі, хто був причетний до цього діла, забралися в човен і стулки закрилися. А що човен усе ще визирав з води, то відра з піском передавали вже через оглядову діжечку. Коли вода стала майже врівень з краєм діжечки — у ній з'явилася Івасикова голова. Вона показала глядачам язика і щезла. Замість неї з'явилася рука, намацала накривку і закрила діжечку. Потому підводний човен хитнувся і рушив на середину Дніпра.

— І справді, не тоне! — вигукнув новенький, коли човен відплив від берега.

Усередині було наче в льоху: темно, але крізь маленькі слюдяні віконця вгорі, наче крізь щілини в ляді, сіялося світло. І його було достатньо, аби бачити, що робиться в човні. Поряд з Івасиком сидів Швайка з Тимішем Одудом, за ними одразу два весла захопив Демко Манюня, далі — Кривопичко з Чорториєм. Демко загрібав веслами так широко й могутньо, що козаки лише підгрібали йому. Квасидуб з Гречкою та Гриньком Кріпким тулилися під облавками, готові прийти на допомогу тим, хто втомився.

Переконавшись, що в човні усе гаразд, Івасик підняв накривку і визирнув назовні.

— Гарно йдемо, — сказав він. — А тепер можна зупинятися, бо ми вже посередині Дніпра. О, вони відгрібають від берега!

— То що, хлопці, змусимо їх побігати за нами, як хортів за зайцем? — запитав товариство Швайка.

— А чом би й ні? — відказав Манюня і гребнув так, що Гринько Кріпкий звалився на Квасидуба.

Кругла накривка підводного човна ледь мріла посеред мерехтливих брижів. І якщо не знати, в чому справа, її можна було сприйняти за шмат дерева та й годі.

— Пішов! — вигукнув Вирвизуб.

Від берега відділилися два човни з козаками. Козаки гребли з усіх сил. Замість шапки в кожного на голові красувався тюрбан.

На березі пролунали смішки.

— Чого це їм так весело? — запитав новачок.

— Бо ті халамидники корчать із себе татар, — відказав йому сивовусий. — Або турків. Вони мають спіймати тих, хто в підводному човні.

— А що буде, коли спіймають?

— А нічого. Стукнуть веслом по тій діжечці: мовляв, впіймалися, хлопці, тепер ваша черга ганятися за нами… О, почалося!

Гребці наближалися до підводного човна з такою швидкістю, що за ними аж вода бурунилася. Проте діжка не чекала, коли по ній стукнуть веслом. Вона прикрилася лядою і щезла під водою. Переслідувачі наблизилися до того місця, де вона щойно зникла, і перехилилися за облавки, намагаючись розгледіти втікачів. І доки ловці прикладалися обличчям до води, а то й занурювалися в неї по плечі, діжка вигулькнула з води трохи нижче за течією. Ловці похапцем витерли обличчя і налягли на

весла. Та не встигли вони наблизитися до втікачки, як та знову щезла під водою, щоб за хвилину випірнути позаду них. Доки човни розверталися, доки веслярі налягали на весла — діжа знову щезла. Але тільки для того, щоб вигулькнути між правим берегом та переслідувачами.

— Гей, та це ж ми так ловили чирків! — зненацька вигукнув сивуватий козак. — У нас, знаєте, в лузі була величезна калюжа. Майже озеро, хіба що мілке, по пояс. Там весь час жили чирки, то ми тільки те й робили, що намагалися їх зловити. Здається, ось-ось схопимо, а чирок задер хвоста догори — і нема його. А за хвилину вже чистить пір'ячко біля протилежного берега. Ми до нього — а він знову пірнає. Бувало, цілими днями ганялися за ними, проте жодного так і не спіймали. Отак і ці ловці. Бач, як крутяться, а все дарма. Мабуть, уже й піт з них градом котиться.

І справді, переслідувачам доводилося непереливки. Мов навіжені, гасали вони по річці туди-сюди. Проте ніхто не відав, як почувалися ті, хто сидів у підводному човні. А там Демко Манюня вже вкотре за Швайковою командою стрімголов кидався на ніс човна. Діжка з'являлася над водою, Івасик відкривав накривку, висовував голову з діжки і повідомляв:

— Ми у них за спиною. Вони крутять головами, як сови… ага, побачили нас і розвертаються… гребуть у наш бік, аж язики висолопили.

— Демку! — подавав голос Швайка.

Демко з гуркотом перебирався на своє місце. Водночас Івасик усім тілом повисав на ремені, аби накривка закрилася щільніше, і крутив защіпки. За мить слюдяне віконце тьмянішало — це означало, що діжка занурилася у воду.

— Верни праворуч! — вигукував Швайка. — Тепер прямо!

Козаки робили з півсотні гребків, і Швайка знову подавав голос:

— Ану, Телесику, поглянь, що там робиться…

Демко прожогом кидався на ніс човна, Івасик, дочекавшись, доки за віконцями посвітлішає, відкривав накривку і радісно гигикав:

— Он сидять, головами, мов ті гусаки, крутять. О, побачили нас, розвертаються. Гребуть щосили…

— Демку, назад! — наказував Швайка. Івасик миттю закривав накривку, а Демко кидався на своє місце.

Зрештою Демко не витримав.

— Хлопці, я вже не можу бігати, — захекано поскаржився він. — Я ж вам не пушинка…

— Гаразд, — пожалів його Швайка. — Телесику, виглянь-но та подивися, де там берег. І щоб очерету росло побільше.

Демко зі стогоном посунув на ніс, Івасик відкрив накривку і сповістив:

— Ліворуч по ходу. Але далеченько, гребків зі сто буде.

— Це не страшно, — відказав Швайка. — Хлопці, завертайте туди. А ти, Демку, потерпи трохи. Зараз відпочинеш.

…Діжка знову щезла. Щезла перед самісіньким носом.

Ловці закрутили головами на всі боки, намагаючись вгадати, де вона випірне на цей раз. Проте минуло дві хвилини, і три, і п’ять — а вона не з’являлася.

— Щось воно не те, — стривожився Ротько Беззубий.

Сполошилися й на березі.

— Чогось довго її не видно, — видихнув новачок. — Може, з ними щось трапилось?

— Тіпун тобі на язик! — розгнівався сивовусий.

Проте ця думка, схоже, запала в голову не лише новачкові, бо смішки стихли.

Зрештою, Вирвизуб підвівся на ноги і, надимаючи жили, заволав до ловців:

— Хлопці, а подивись-но уважно під водою! Вони глибоко не могли піти!

Ті, здається, здогадалися, про що кричав Вирвизуб, бо одразу припали до облавків і почали вдивлятися у воду. З берега їм на поміч уже поспішали інші човни.

Проте все було марно. Діжа з води не з'являлася.

— Ет, пропали хлопці ні за цапову душу, — зітхнув хтось. — А такі козаки були! Один Швайка чого вартував.

— Не смій його хоронити! — не втримався Вирвизуб. — Не та він людина, щоб так по-дурному скапуститись. Та й Чорторий з ним, а той почувається однаково добре і в воді, і під водою.

— Ага, — дружно закивали козаки, бо всі бажали здоров'я підводникам.

— А чого це вони там крутяться? — зненацька почувся позад них дзвінкий хлоп'ячий голос.

Козаки озирнулися. На горбку сиділа уся Швайкова компанія. Сиділа і весело вишкіряла зуби.

— Та бодай вас мухи покусали! — ляснув Вирвизуб по колінах. А тоді загукав до ловців: — Хлопці, гребіть до берега! Вони вже знайшлися!

— А ми й не пропадали, — відгукнувся Івасик. — Ми тут давно сидимо. Бачте, уже й обсохли.

— Та бачимо, — відказав Вирвизуб. — Тільки незрозуміло, як це вам вдалося.

— Дуже просто. Ми як пірнули востаннє, то одразу погребли до очеретів. А тоді вибралися на берег, зайшли вам за спини і оце дивимось, як ви нас шукаєте… Так смішно! — Івасик розсміявся. — Ніби нас уже й зовсім немає. А ми ж осьо сидимо!

ПРИБУТТЯ ГЛИНСЬКОГО

Останніми днями козацтво розділилося на дві частини. Коли черкасці ще позіхали зі сну, то переяславські вже давно були в степу. Вони все не могли звикнути до такого неймовірного щастя — мати власного коня. І тому щоранку поспішали до табунів, аби пересвідчитись, що їм це не сниться. У кожного при собі був шмат коржа, жменя вівса чи бодай жмут соковитої трави. І дикі, норовливі бахмати вже не сахалися нових господарів, а доброзичливо іржали, угледівши їх. М’якими теплими губами тицялися вони в долоні, брали пригощання і вдячно кивали гривастими головами. І навіть не здригалися, коли козаки бралися за гриви і одним стрибком опинялися на їхніх спинах.

Проте приручати норовливих бахматів — це був лише початок. І Швайка, і Колотнеча, а надто Вирвизуб вважали, що кожен козак має триматися на коні не згірш татарина, що звик сидіти на ньому чи не від народження. Гарний кінь, вважали вони, має слухатися не лише повода, а й щонайменшого поруху вершника, має допомагати господареві у битвах, і взагалі, бути не стільки конем, скільки справжнім товаришем. Тож забави на конях затягувалися часто аж до того часу, доки

починало припікати сонце. Потому козаки підводили своїх чотириногих друзів до води, витирали їхні спітнілі боки, вибирали реп’яхи з хвостів. А деякі вплітали в гриву й стрічку — ту, що дарувала на довгу дорогу найкраща дівчина в світі. Потім козаки напували коней, відпускали їх до табуна — і вже потому кидалися у воду самі.

Після гарної боротьби, коли тіло ще тремтіло від напруження, після шабельного передзвону, нема нічого кращого, як дніпрова вода! Навіть холодна, вона для розпашілого козака була така необхідна, мов ковток досвітнього повітря.

Козаки дуріли, наче малі хлопчаки. Здитинився навіть Вирвизуб, який народився далеко від річок, тож здебільшого бовтався біля берега. Він підкрався до Чортория, що тільки-но випірнув, і схопив його за ногу. Чорторий вигнувся дугою, вчепився в отамана і потяг його на глибину. А що сухопутний подолянин не міг на рівних змагатися з таким плавцем, то Вирвизуб визнав за краще заволати несвоїм голосом:

— На поміч! Наших б’ють!

Кілька земляків з реготом кинулися йому на допомогу. Скориставшись з такої шарпанини, Вирвизуб вирвався з обіймів запорізького водяника, мерщій вибрався на берег і лише звідтіля погрожував Маркові кулаком.

— Скільки тих радощів у житті, то ще й з води виганяють, — поскаржився він Швайці.

— Сам напросився, — відказав Чорторий і знову тьовхнув під воду. Випірнув далеко — ген-ген, чи не на середині Дніпра. Вирвизуб заздро зітхнув і заходився танцювати на одній нозі, щоб вилити з вуха воду. Тоді повідомив Швайці, який уже встиг обсохнути:

— Гадаю, що незабаром ні з ким буде воювати.

— Це ж чому?

— Учора вибиралися ми в степ. То їхні чабани, забачивши нас, замість того, щоб утікати, почали вимахувати руками, наче браття. То хіба здійметься шабля на таких?

— Нічого, помилуються трохи гарбами, а потім захочуть ще щось придбати. А придбати для них однаково, що відібрати…

— Отоді й почнеться справжнє життя, — підхопив Колотнеча, котрий щойно вибрався з води.

Нараз над урвищем з'явився чоловік на змиленому коні і пронизливо свиснув. Голопузе товариство повернулося до нього.

— Там, під Чорним лісом, татари на когось наскочили! — заволав вершник.

— Схоже, воно почнеться раніше, — заклопотано пробурмотів Колотнеча, поспіхом одягаючись. — А на кого саме, не відаєш? — запитав він гінця хвилиною пізніше.

— Та хіба здалеку розгледиш? — відказав той. — Але схоже на наших, бо на возах. Татари навколо них крутяться, мов лисиці навколо їжака. А більше не розгледів, бо Харлампій наказав мені гнати до вас за поміччю.

— Цікаво, хто ж то міг бути на тих возах? — повернувся Колотнеча до Швайки. — Як ти гадаєш?

— Їх могли прислати або староста переяславський, або староста черкаський, — відказав Швайка. — А ще, пригадую, староста черкаський обіцяв над'їхати трохи згодом. То чи не на нього напали?

— О, Господи! — сполошився Колотнеча. — Тоді треба поспішати!

За кілька хвилин зо три сотні козаків чимдуж помчали у бік Чорного лісу. Попереду стелився над травою дужий оґир Колотнечі. Поруч, трохи відставши, летів Швайка. Вітрик щосили перебирав ногами, проте ніяк не міг наздогнати коня Колотнечі. Швайка не підганяв його, бо Вітрик ніколи не лінувався. А коли вже почав відставати — значить, швидше вже не міг. Вік не дозволяв.

— Можеш не надриватися, друже, — тихо мовив Швайка на вухо Вітрикові. Проте голос хазяїна лише підстьобнув Вітрика. Він з іржанням рвонув уперед і невдовзі порівнявся з конем Колотнечі. А тоді повів на Швайку темним збудженим оком: рано розчаровуєшся в мені, хазяїне!

Один за одним козаки скотилися у видолинок, тоді проскочили межи двох курганів і опинилися перед купами невисоких дерев. Біля них стояло двоє вершників і розмахували руками.

— Це мій Харлампій з Мицьком Дулею, — пояснив Колотнеча Швайці і повернув у їхній бік.

— Що трапилось?! — наблизившись, гукнув він.

— Здається, наш князь б’ється з якимись татарами, — неспішним голосом відказав Харлампій. У нього був вигляд людини, що ось-ось почне позіхати з нудьги.

— То якого ж біса ти огинаєшся в цих кущах, а не летиш йому на допомогу? — скипів Колотнеча.

— Та не гарячкуй, — зупинив його Харлампій. — Схоже, наш князь тримається міцно. То ми тут подумали… — Харлампій зиркнув на худого Мицька Дулю. Той кивнув головою.

— Не тягніть жили, кажіть скоріше! — не втримався Колотнеча.

— Та ми ж і кажемо, — незворушно вів далі Харлампій. — Можна, звісно, кинутися на допомогу князеві і відігнати нечестивців. А можна тим татарюкам ударити в бік так, щоб від них тільки пір'я полетіло.

— Оце вже тепліше, — пом'якшав Колотнеча. — Але як же ти це зробиш?

— А про це краще наш Дуля розкаже…

— Ага, — кивнув Дуля. — Треба спочатку звернути в он той вибалок, потім улоговиною, а тоді…

— О Боже… — звів очі до неба Колотнеча. — Прости мене, грішного, за те, що я їх зараз…

— Та їдемо вже, їдемо, — усе тим самим незворушним голосом заспокоїв його Харлампій. — Тут зовсім недалеко…

За десять хвилин шаленої гонитви улоговина закінчилася і перед ними зринув зарослий кущами пагорб.

— З нього все видно, — сповільна, наче нікуди й не поспішав, повідомив Харлампій. — Як ото на долоні…

Колотнеча помахом руки наказав козакам зупинитися. Тоді разом з Швайкою напригинці подався до пагорба.

— Ого-о! — вихопилося в Колотнечі, коли вони досягли вершини.

За два польоти стріли навколо валки возів витанцьовувало чи не з тисяча кінних татарів. Вози були поставлені чотирикутником і з за них відстрілювалися пішці. Судячи з того, що поміж нападниками гасали десятки коней з порожніми сідлами, пішці відстрілювалися досить влучно.

— Хух, — полегшено видихнув Колотнеча. — Дарма я так налетів на Харлампія. Тут і справді поспішати нікуди.

— Атож, — згодився Швайка. — За цими возами можна критися, мов за кам’яною стіною. Тож, гадаю, у нас є час пробратися ще ближче…

— Ага, — підхопив Колотнеча. — І тоді ми вдаримо їм не в бік, а в спину!

Швайка кивнув головою, і вони навперегін скотилися з пагорба. А ще за мить три сотні козаків подалися в обхід.

Удару в спину татари не чекали. Коли змикитили, що й до чого, було вже пізнувато: не під одним десятком коней спорожніли сідла. І все ж отямилися татари на диво швидко. Злетіли понад зойками чіткі й злі слова команди — і вони розвернулися до нападників лицем. Креснули перші шаблі, пролунали перші прокляття…

Колотнеча стявся з круглолицим татарином. Їхні коні затанцювали один навколо одного. Цим скористався Вітрик і вихопився вперед. З пронизливим іржанням налетів він на чорного, як сажа, жеребця, на якому сидів не набагато світліший татарин. Швайка ухилився від шаблі супротивника, а що та злетіла надто високо, то він майже без замаху полоснув суперника поперек тулуба. Упав і другий татарин, котрий не міг вирішити, як краще дістати Швайку — стрілою чи шаблею. Третій виявився хоч і широкоплечий, проте такий низький, що дістати його можна було тільки ударом зверху. А це набагато полегшувало татаринові захист. Добре, що досвідчений Вітрик не розгубився. Він звівся на задні ноги і копитами вдарив бахмата по голові з такою силою, що той завалився набік, тягнучи за собою хазяїна. Швайці лишилося тільки махнути навздогін шаблею.

А далі виявилось, що й битися вже було ні з ким. Уцілілі татари сутички не прийняли. Мов горобці від

грудки, порснули вони на всі боки і, несамовито на хльостуючи коней, подалися в неоглядний степ.

Швайка озирнувся на валку возів. Біля неї ще витанцьовувало на конях кілька десятків татар. Певно, вони ще не зрозуміли, що сталося. А от обложені, здається, були метикуватіші. Вони похапцем розтягали вози, і з-за них вихоплювалися перші кінні. Попереду летів плечистий вершник, у якому Швайка упізнав Богдана Глинського. Хоч і прудкі були татарські бахмати, проте княжий оґир мчав швидше. За мить він наздогнав татарського коника, зблиснула в повітрі княжа шабля, і ворожа голова капустою покотилася на землю. Ще за мить зсунувся на землю другий татарин. Решта нападників розсипалася навсібіч.

Князь натяг повід і покрутив головою, мовби вирішував, за ким би краще погнатися. Тоді розвернув коня і коротким скоком подався назустріч Швайці.

— Вітаю тебе, князю, на козацькій землі, — сказав Швайка, коли вони зустрілися.

— Дякую, — відказав Глинський і насмішкувато примружив око. — Хоча, по правді, не чекав я, щоб у вас під боком якісь розбишаки нападали отак на добрих людей.

— У наших краях, князю, добрі люди гуляють на конях, а не на возах, — усміхнувся Швайка.

— Он як… — вдавано зітхнув князь. — Виходить, я помилявся, коли думав, що в гості без дарунка не їздять. А гарний подарунок у сакви не влізе.

— Твоя правда, князю, — кивнув Швайка. І вже без посмішки додав: — А ми вже, правду кажучи, зачекалися на тебе.

Їхню увагу на мить відвернув частий перестук копит. До них поспішав Федір Колотнеча. У його очах світилася тривога.

— З тобою все гаразд, князю? — ще здалеку вигукнув він.

— Та ніби не скаржуся, — кивнув головою Глинський.

— Ага, так я й повірив. А оце що?

— Де?

Лише зараз князь помітив кров на лівому плечі. Доторкнувся до нього, поморщився.

— Шаблею наче ніхто не замахувався, — сказав мовби сам до себе. — Мабуть, стрілою зачепило.

— А обіцяв, що залізну сорочку носитимеш, — дорікнув Колотнеча.

— Так спечно ж, — відказав князь і повів далі, наче нічого й не сталося: — Мені передавали з Острога, ніби в цих місцях знову з'явилася буджацька орда. Та, яка після Синіх Вод втекла за Дунай. Це правда?

— Правда, — відказав Швайка. — Але ці, що на тебе напали, мабуть, не з буджацької, а з очаківської орди.

Посмішка зійшла з княжого обличчя.

— А що, уже й така відродилася? — запитав він.

— Як бачиш.

— Я, князю, усе не міг второпати, з якого дива вони так посмілішали, — втрутився Колотнеча. — А потім згадав казку про зайця, що начистив пику вовкові, позаяк за його спиною стояв сам ведмідь. То для татарів тим ведмедем, князю, є Порта.

— Ми не встигли повідомити тобі, що в Очакові цієї зими турки встигли відновити фортецю, — пояснив Швайка.

— Ага, — підтакнув Колотнеча. — Її почав відбудовувати Менглі-Гірей ще минулого літа, щоб не пускати нас до моря. А турки оце привласнили її собі. Кажуть, збираються звести стіни не нижчі, ніж у самому Акермані. Бач, як вони нас заповажали!

— Цікаво було б поглянути на неї, — повагом сказав Глинський.

— Це нас не промине, — сказав Швайка. — А тепер… У нас, князю, прийнято спочатку годувати гарних людей, а вже потім говорити про справи.

— І то правда, — згодився князь. — Що ж, показуйте, як живете.

ПРОВИДЕЦЬ

— Зачекалися на тебе, шановний, — сказав йому приземкуватий молодик.

— Справи затримали, — знудженим голосом, наче йому вже давно обридло все на світі, відказав Санько.

Молодик схилився.

— Розумію, — сказав він і показав на непомітні двері в стіні. — Прошу…

Ще кілька хвилин тому Санько й гадки не мав, що назветься звіздарем. Два дні тому він напролом, мов буревій, увірвався до Криму. Тим, хто його зупиняв, називався гінцем, дервішем, чабаном… І сторожа

пропускала його. Бо встояти перед поглядом його шалених очей було неможливо.

Що він буде робити в Криму, Санько не замислювався. Там буде видно. Його непокоїла лише одна думка: Грицик. Де він і що з ним, Санько не запитував ні себе, ні будь-кого іншого. У цьому не було потреби. В його душі вже визріло переконання, що Грицикові нині дуже зле. Майже так, як минулого року Швайці.

Однак тепер Санько відчував, що після хортицького підземелля став іншою людиною. Тепер він уже не вдивлявся годинами у неясну пітьму, намагаючись вирізнити з неї якщо не місце Грицикового перебування, то бодай якісь натяки на це. Ні, зараз він напевне знав, куди йому потрібно.Тож коли опинився у Криму, руки самі спрямували коня у Гьозлів. І лише у гамірному запилюженому місті він трохи розгубився. Адже був тут уперше в житті. Постояв, трохи повагався, і з усіх можливих доріг вибрав ту, що вела за місто. Він минав уже останні мазанки невільників, коли раптом почувся жіночий вереск:

— Вовк!

На той вереск висипали сполошені люди.

— Де?

— Який вовк?

— Он там… — тремтячою рукою тицяла молодиця кудись за мазанки, в низькі, посірілі від спеки й пилюки кущі. — Здоровий такий! І хвіст як поліно.

Хапаючи в руки що трапило, люди сторожко рушили до кущів. Проте марно, ніяких вовків не було.

— Примарилося тобі, — сказав один з чоловіків.

— Та ні, клянуся… — почала було молодиця.

— Помовч, — кинув той же чоловік. — Ну, подумай сама — вовк посеред міста, та ще й удень! Тут же й миша не проскочить непомічена, а не те, що вовк.

Молодиця затнулася: невже й справді їй щось примарилось? Усе ж, коли сусіди повернулися до своїх справ, вона зірвала з мотузки одіж і подалася з нею до мазанки — певно, боялася, що вовк її поцупить.

Санько проїхав на коні повз цей куток з таким виглядом, наче його ніщо не цікавило. За чверть години повернувся назад, проте вже зі степу. Не виїжджаючи на дорогу, озирнувся. Так, це саме ті кущі, на які не щодавно вказувала молодиця. Тоді приклав долоню до рота і свиснув тим умовним посвистом, що їх розуміли лише вовки, виховані дідом Кудьмою: я тут, усе гаразд! І не здивувався, коли у відповідь з-під черепашникової брили, що стояла хоча й осторонь, проте у всіх на виду, долинуло тихе скавуління: розумію тебе!

Санько скосив очі. Так і є: біля підніжжя брили в одному місці наче хто вирив нірку. І звідтіля на Санька зблиснули сірі страдницькі очі.

Атож, то міг бути лише Куций, що його Санько послав Грицикові на поміч.

«Сиди» — подумки наказав йому Санько.

У відповідь пролунало нетерпляче повискування. Проте Куций був слухняним вовком і команда господаря чи його товаришів була для нього законом.

А Санько знову розвернув коня до міста. Тепер він був спокійний. Коли Куций тут — значить, десь неподалік має бути й той, кого він мав супроводити… Цілий ранок Санько тинявся містом, вивчаючи всі ходи й виходи з нього. А коли спека стала нестерпна, повернувся туди, де зачаївся вовк. Скоса зиркнув на майже непомітний з дороги виямок і не втримався від схвальної посмішки: його вовчик був не тільки розумний, а й завбачливий. Бач,

сховок собі знайшов саме там, куди не досягало полудневе сонце. А от про те, щоб хоч трохи щось перехопити, мабуть, забув. Він, Санько, уже не раз завважував, що вовчики, переймаючись долею близьких, геть забувають про їжу. Тож нишком озирнувся і непомітним рухом кинув у виямок шмат м'яса. Краєм ока помітив, що воно одразу щезло, хоча ніщо ніби й не ворухнулося. Потому повернув коня в степ — туди, де межи поодиноких кам'яних крижів росли такі ж поодинокі дерева, звані в цих місцях маслинами. Відпустив коня пастися, а сам улігся під однією з них і одразу провалився в сон.

Прокинувся від відчуття, ніби щось гаряче пройшлося по його щоці. Розплющив очі і посміхнувся: над ним стояв Куций. Вовчик аж нетямився з радощів. Він тихенько скавулів, припадав на передні лапи, а його хвіст безнастанно тарабанив по запалих боках. За кілька кроків від них помахував головою кінь. Він уже відпочив і тепер ладен був бігти туди, куди накаже хазяїн.

— Що ж це ти уранці був такий необачний? — докірливо запитав Санько Куцого. — Тебе ж могла помітити не лише та молодиця!

Куций затарабанив хвостом ще затятіше і винувато проскімлив: вибач, дорогий хазяїне, але я не міг стриматись, коли відчув твій запах!…

— Ех, ти, — сказав Санько і не втримався, притиснув до щоки піддатливу вовчу голову. — Але нічого, все гаразд. Знаєш, інколи я бачу, як навчаю вовчиків слугувати козакам, а ти вже старий-старий, лежиш на сонці і хвостом по землі стукаєш, як оце зараз… — Санько ще раз притис до себе вовчу голову і підвівся. — А тепер, друже, гайда шукати нашого товариша!

Без поспіху рушили вони до міста. Вже добряче посутеніло. Куций невиразною тінню миготів від одного

затемненого місця до іншого, а Санько з незалежним виглядом, наче він у цьому місті вже давно свій, їхав за ним. Незабаром Куций привів хазяїна до низенького черепашникового будинку. На вулицю не виходило жодне вікно, лише приземкуваті, білені вапном двері виднілися в стіні.

Куций поглянув на них, і одразу перевів погляд на Санька. Він мовби промовляв: сліди того, кого ми шукаємо, ведуть саме сюди. Тоді всівся, обійняв себе хвостом, і вже не відводив погляду від дверей.

Отже, Грицик там, за цими дверима. Тепер лишилося придумати, як його звідти витягти.

Санько рушив уподовж щербатої черепашникової стіни. Вона була висока, чи не в два людські зрости. Такі стіни здатні приховувати будь-яку таємницю. Заїхавши за ріг, став на сідло. Але й з такої висоти не вдалося розгледіти, що відбувається за нею. А в тому, що там щось відбувається, не було ніякого сумніву: до нього раз по раз долітали здушені стогони, хрипи, неясне бурмотіння. Санько ще раз озирнувся, тоді прив’язав до сідла ремінь і перекинув інший кінець по той бік. Тоді рвучко підтягся на руках і опинився на широкій черепашниковій стіні. На якусь хвилю за вмер, притиснувшись до неї, і обережно роззирнувся. Двір був просторий, наче вигін. На ньому було розкидано кілька будівель. Очевидно, це були казарми для чаушів. А коли так, їхній сон мусив оберігати вартовий. Ага, он, здається, і він сам…

Коли вартовий наблизився, Санько подумки наказав йому заснути. Вартовий довго не огинався. Він одразу ж обіперся на стіну плечем і опустив голову. Санько зіслизнув у двір по ремінній мотузці, замотав її навколо якогось виступу, а тоді ще раз наказав вартовому спати якомога міцніше і покрадьки подався межи будівель.

Його увагу привернула невисока будівля наприкінці двору. Пружними, нечутними кроками пробрався він під стіною до невеличкого заґратованого віконця. За віконцем нікого не було, лише на підлогу пробивалася вузька смужка світла.

«Цікаво, — подумав Санько. — Коли є світло, значить, комусь не спиться. Що ж, зачекаємо…»

Спочатку було тихо. Потім, наче з-під землі, до Санькового вуха долинуло кілька ударів — так, наче били по чомусь м’якому. І знову все стихло. А тоді в підлозі відкинулася ляда і з підземелля вибралося двоє. Вони рушили до вікна, і Санько нечутно відступив убік. За хвилю почув, як вони глибоко вдихають про холодне нічне повітря.

— Я вже всі кулаки до крові позбивав, — поскаржився один з них, — а він мовчить, як риба.

— Терплячий… — байдуже відгукнувся другий.

— Ага. Тільки спльовує кров та посміхається. Може, зідрати з нього шмат шкіри та підсолити м’ясо?

— Навряд чи з того щось вийде, — солодко позіхнув інший. — Знаю я їх, такі й підсолені мовчатимуть. Я інше надумав. Попросив шановного Фатіха…

— Це хто — ханський конюх?

— Так, він. То я попросив його прислати одного з ханських провидців. Вони ж там усі до одного звіздарі та чаклуни. Може, хоч йому вдасться зазирнути в мізки цього уруського шайтана.

— А коли він має прибути?

— Та вже незабаром. Десь під ранок…

Далі Санько не слухав. Навшпиньки відійшов від вікна, видерся по ременю на стіну, став у сідло, потім

подумки порадив вартовому прокидатися, і тихо подався уздовж стіни. Тепер він знав, що робитиме далі.

ДЕНЬ НАРОДЖЕННЯ ХАРАКТЕРНИКА

Провидець не забарився. Невдовзі Санько почув неспішний тупіт кінських копит, а тоді побачив і самого провидця. Той згорбився у сідлі і щось стиха чи то бубонів, чи то наспівував собі під ніс. Санько завбачливо відступив у тінь. А коли провидець порівнявся з ним, подумки послав йому могутній, на який лише спромігся, наказ:

«Спати!»

Це мало подіяти, мов удар довбні. Лише без крові і хрускоту кісток. І справді, провидець хитнувся раз, вдруге — і його голова безсило схилилася на кінську гриву.

Санько підхопив провидця і подався в степ. У невеличкому видолинку зняв з нього верхню одіж, а самого прикрив оберемком сухого бур’яну. Тепер провидець спатиме чи не до вечора, і ніхто з простих смертних не в силі його розбудити.

Далі Санько переодягся в його одіж і рушив у зворотному напрямку. Їхав, так само згорбившись, ще й стиха намугикував.

Біля дверей уже нетерпляче переминався якийсь приземкуватий молодик.

— Зачекалися на тебе, шановний… — сказав він.

— Справи затримали, — знудженим голосом, наче йому вже давно обридло все на світі, відказав Санько.

— Розумію, — схилив голову молодик. — Прошу…

Санько ступив за поріг. Ліворуч мерехтіло світло, і він повернув туди.

У низькому просторому помешканні на низьких лавицях розсілося троє татар. Четвертий, прив’язаний до стовпа, звисав перед ними. Голова його була схилена на груди. У глибині тліло багаття, в якому жевріли великі щипці. Від погляду на них Санька ледь не знудило.

Татари почули кроки і озирнулися. Прив’язаний до стовпа теж підняв голову, і Санько здригнувся — перед ним був Грицик. Грицик, здається, теж упізнав свого друга, бо очі його зблиснули.

«Я провидець!» — подумки наказав йому і всім присутнім Санько. Подіяло. Татари шанобливо схилилися перед ним, а Грицик знову безсило опустив голову.

Санько озирнувся на молодика, що увійшов слідом за ним.

— Отже, ти… — сповільна, як личить провидцю, почав він.

— Я Борихан, шановний, десятник таємної служби, — поспішно відрекомендувався той. — А запросили ми тебе у вельми важливій справі…

— Знаю, — відказав Санько. — Хочете вивідати, що на думці у цього уруса?

— Він — урус? — ошелешено перепитав Борихан. — Але ж…

Санько владним жестом змусив його замовкнути. Тоді розвів перед собою долоні, наче розганяв темряву, і спрямував їх на Грицика. Відчув, як за спиною таємна служба затамувала подих. А Грицикові, схоже, було непереливки. Дикий біль викручував усе його тіло, а найбільше пекло під нігтями, бо туди таємна служба

щойно заганяла розпечені голки. Раптом Санько відчув непереборне бажання накинутися на цих нелюдів, чавити їх, як мокриць, рвати на шматки… А тоді разом з товаришем розчинитися у передсвітанковій темряві.

Отямився від болю в закушених вустах. Стріпнув головою, відганяючи видиво розтерзаної таємної служби.

«Схаменись! — наказав собі. — Не за тим ти сюди приїхав! Тут не місце жалю…»

Він глибоко вдихнув, на якусь хвилю затримав повітря і з силою видихнув. Тоді обернувся до Борихана.

— Дещо я вже вивідав, — сказав йому. — Останнє його ім’я було Сартак…

— Істинно так! — вихопилося у Борихана. — Сартак, Сартак!

Санько ще раз зробив спробу розігнати темряву долонями і повів далі:

— А до того його звали Дударем. Він був джурою цього, як його… — Санько поморщився, ніби не в силі розібрати, що ж таїться у голові полоненого… — Дивне ім’я у нього. Шило, чи що… Ну, те, чим дірки у взутті проколюють.

— Може, Швайка? — кинув хтось із таємної служби.

— Здається, так. Атож, саме Швайка.

Служба вражено перезирнулася. А Санько ще раз розвів темряву долонями, міцно зіжмурив повіки і завмер, ніби до чогось прислухався. Тоді стріпнув головою і мовив:

— А далі щось не те. Мабуть, уруські чаклуни прикрили його мізки від сторонніх навіювань… — Санько ще раз зіжмурив повіки, затим скрушно розвів руками. — Ні, не можу пробитися.

— То що, так нічого й не вийде? — запитав Борихан.

Санько відказав не одразу.

— Є один спосіб, — нарешті сказав він. — Вивести його під спечне сонце, дати нагрітися голові, а тоді вилити на неї відро крижаної води.

— Ага, — жваво втрутився один з таємної служби. — Я чув, що в Порті виголюють в'язневі маківку і капають на неї холодною…

Санько зневажливо відмахнувся від його слів.

— Від такого катування люди лише сходять з глузду та й годі. А вам же ж треба, щоб він заговорив, чи не так?

— Істину кажеш, — спохопився Борихан.

— Тоді робіть, як вам сказано.

— Гаразд, шановний. Ми зранку виведемо його у двір…

— Тільки не тут, — відказав Санько. — Збереться купа роззяв. А мені потрібно зосередитися на ньому одному. Треба знайти місце, де не було б зайвих очей. Лише ті, хто до цього причетний.

— Розумію, — кивнув Борихан.

Зранку невеличкий гурт подався у напрямку гір. Приблизно за п'ять поприщ Борихан розшукав одну місцину, з усіх боків захищену опасистими кам'яними брилами. Показав на них Санькові й запитав:

— Таке, шановний, тобі підходить?

Санько озирнувся. На багато гін ніде нікого. Лише шестеро нелюдів з таємної служби, він та безпомічний Грицик. Та ще десь неподалік має бути Куций. Чи вистачить сил для задуманого?

— Воду звідкіля братимете? — запитав він. — Потрібна дуже холодна вода.

— Є така, — відказав Борихан. — За тією скелею б’є джерело.

— Тоді підходить, — кивнув Санько.

В’язня зсадили з коня і міцно прив’язали до всохлого дерева. Грицик не пручався. Він важко обвис на мотузках і пересохлим язиком раз по раз облизував потріскані вуста.

Тільки зараз, при світлі, Санько роздивився, як жорстоко знущалися над ним. На Грицикові не було, здається, живого місця.

Сонце підіймалося усе вище й вище. Незабаром стало важко дихати.

— Лий воду! — наказав Санько.

Грицик стріпнувся, наче його ошпарили окропом. Понівечений рот розкрився від крику, очі спалахнули божевільним блиском. Санько відчув, як щось, страшніше від найстрашнішого болю, струсонуло усе його єство. Він ледь стримався, щоб не закричати.

«Терпи! — гарячково наказував собі. — Ти сам цього хотів, тож мусиш терпіти…»

За хвилину в’язень знову безсило повис на ременях. Санько перевів подих і голосом провидця сказав:

— Бачите, як подіяло? Чи здригався він так, коли ви заганяли в нього розпечені голки?

Таємна служба перезирнулася: і про голки він відає!

— Ні, — визнав Борихан.

— Ще й не те буде, — пообіцяв провидець.

За двадцять хвилин, коли земля всотала останні краплини води, Санько знову змахнув рукою:

— Лий!

І знову уруса наче шпигонуло, а Санько ледве встиг втримати крик від нестерпного болю, що пронизав його наскрізь.

«Терпи! — наказав собі. — Коли побратим таке терпить, мусиш і ти витримати! Інакше не жити ні тобі, ні йому…»

Втретє, вчетверте і вшосте вихлюпували кати крижану воду на голову бранця. І щоразу Грицикове тіло тіпалося, як рибина, викинута на берег. Разом з ним мучився у корчах і Санько. Нестерпно боліла кожна часточка його тіла, виламувало серце, а мізки наче пронизувало розпеченими цвяхами. Здається, ще трохи — і все його єство вибухне одним неймовірним болем.

Нараз перед каламутним поглядом промайнуло усміхнене смагляве личко, доторкнулися чола лагідні, прохолодні пучки — і від того доторку біль, такий безмежний і всеосяжний, зіщулився і поволі почав відступати.

«Звідкіля взялася тут Фуза? — запитав хтось на краю Санькової свідомості і тут таки відповів: — Та це ж Грицик її викликав, бо вже більше не сила йому терпіти!»

А десятник таємної служби стояв осторонь і прискаленим оком стежив за катуванням. Але дивно — що більше виливали на уруса крижаної води, то менше він здригався. А от провидець чомусь ставав усе блідіший. Якоїсь миті Борихан навіть ладен був поклястися, що біль, який терпів урус, якимось чином переливався в нього.

Врешті, коли крижана вода на уруса вже не діяла, провидець сказав:

— Схоже, він таки сходить з глузду. Ану, розв’яжіть його та задайте доброго перцю, щоб прийшов до тями!

Кілька носаків увігналися в беззахисне тіло. Санько здригнувся — ці удари впилися і в нього. Руки мимоволі піднялися до обличчя, щоб захиститися. Але не можна було цього робити, не можна!

«Терпи!» — уже вкотре наказував собі Санько, майже непритомніючи від болю. — Мусиш терпіти! Інакше…»

А от Грицикові ніхто не велів терпіти. Тож він несвідомо почав прикриватися від ударів. І це приводило катів у ще більше шаленство. Тепер удари сипалися на бранця безнастанно. Але диво — чим дужче його били, тим вправніше захищався Грицик. І не лише захищався, а й, здається, намагався відповісти.

— Бий! — надривався Борихан. — Дужче, дужче!

Зненацька крик застряг йому в горлянці: урус скочив на ноги. В його очах спалахнув такий вогонь, що кати відсахнулися.

А Грицик зробив невловимо швидкий рух — і його п’ята втислася у скроню одного з мучителів. За ним упав, так і не встигнувши збагнути, що сталося, його сусіда. А Грицик крутонувся вихором — і третій кат опинився на землі.

Нарешті в Борихана прорізався голос.

— На поміч! — зарепетував він. — Сюди!

А тоді злетів на коня і шмагонув його з усіх сил.

Перед Грициком лишилося двоє мучителів. Один з них вихопив ножа. Проте Грицик виявився швидшим за зблиск металу. Його нога увігналася в горлянку ворога, той кавкнув і мішком звалився на землю.

Останній з катів кинув швидкий погляд на коней, що тупцювали за десять кроків. Усього лише за десять… Проте він встиг зробити лише три.

А тоді Грицик повернувся до свого останнього ката.

— Ти, здається, у них найголовніший, — повільно, насолоджуючись кожним словом, почав він. — Що ж, радий з тобою побалакати…

У КРИМСЬКИХ СТЕПАХ

Грицик злетів у повітря і змахнув ногою. Зараз цій почварі тріснуть ребра, а тоді…

Зненацька звідкілясь вилетіла сіра зубаста блискавка. Її політ був спрямований на ногу, що мала от-от увігнатися в бік останнього ката. Грицик ледве встиг відсмикнути її.

— Ти що, Куценький? — вигукнув він. — Здурів, чи що?

А Куций і справді здурів. Його ніс погрозливо потіпувався, з горлянки вилітало здушене гарчання, а очі дивилися на Грицика з такою люттю, якої він ще не бачив у жодного хижака.

Останній з катів тим часом із зусиллям підніс руки до голови і зняв чалму. У Грицика відвисла щелепа.

— Мара, — прошепотів він. — Ти… тут, посеред Криму… А я ж збирався й мокрого місця не лишити від тебе!

— Тут ще баба надвоє ворожила, — кволо всміхнувся Санько, хоча й знав, що це лише слова. Він витратив стільки сил, що зараз його могла подужати й квола дитина.

— Тепер я розумію, чому Куций так розлютився… — почав Грицик.

— Краще хлюпни на мене трохи води, — попрохав Санько.

Грицик схопив одне з відер і вихлюпнув на товариша. Санько стріпнувся.

— Хух, — видихнув він. Тоді озирнувся довкола і спинив погляд на тілах катів, що валялися довкола.

— Стривай, — сказав він. — А де ж Борихан?

Грицик озирнувся і його обличчя видовжилося. Борихан нахльостував коня майже на самісінькому обрії.

— Не догнати, — сплюнув він на землю. — Навіть Куцому це не під силу.

— Тоді мусимо намилювати п’яти, — спохопився Санько. — Зараз тут будуть усі гьозлівські головорізи!

За мить вони вже летіли в степ. Поруч з Саньком стелився по землі Куций. Грицик на ходу заліз рукою у сакви, привішені до сідла його коня.

— Їсти хочеться, аж вмираю, — поскаржився він. — О, дещо є!

І його зуби жадібно вп’ялися в шмат конини.

Санько щомиті озирався. Не може бути, щоб Борихан не пустив за ними погоню.

— Хутчій на дорогу! — вигукнув він і перший звернув на витолочений шлях. У сухій траві, витолоченій тисячами копит, їхній слід віднайти буде важче. Про те не завадило б зробити ще дещо…

Незабаром вони угледіли обіч шляху старого чабана, що брів за невеликою отарою овець.

— О, це саме те, що треба, — сказав Санько і повернув коня до нього. Той кинув на незнайомого вершника зляканий погляд і низько схилився.

— Вітаю тебе, шановний, — сказав він. — Хай продовжаться твої літа…

Санько не відповів. Наморщивши лоба, він пильно вдивлявся в посічене вітрами і часом обличчя старого. Нарешті той заплющив очі і голова його впала на груди. Чабан спав.

— Слухай уважно, — мовив до нього Санько. — Зараз тут пролетить ватага вершників. То коли тебе спитають, куди проскочило двоє, ти скажи, що на Перекоп… — Він змахнув рукою на північ. — Зрозумів?

Чабан, не розплющуючи очей, кивнув головою.

— Тоді поспи ще трохи, — сказав Санько і повернув на схід. — Треба заплутати сліди, — пояснив він Грицикові.

— Я знаю неподалік одне місце, — відсказав той. — Коли ми зі Швайкою збирали людей, нам були потрібні гарні хованки…

Вони спустилися у видолинок, де стояли окремішні вапнякові скелі, і зупинилися під однією з них.

— Ти побудь тут, а я зараз… — сказав Грицик і щез. За мить його голос долетів звідкілясь згори.

— О, не забарилися! Чоловік з тридцять здіймають куряву від Ґьозлова. За нашими слідами женуть. Ага, побачили чабана і завернули до нього. Молодець, він показує їм у той бік, куди ти, Саньку, й велів. О, а навіщо ж нагаєм шмагати! — обурився він.

За мить Грицик стояв уже перед Саньком.

— Тепер, друже, квапитися нам нікуди, — вдоволеним голосом відказав він і подивився услід погоні. — Знаю я їхні звички. Зараз вони пролетять кілька поприщ по шляху, тоді надибають ще якогось чабана і запитають, чи не бачив він, бува, двох дуже хитрих

людей, що схожі на нас із тобою. А коли той скаже, що ніхто не проїжджав, вони пригостять його нагаєм, тоді погасають ще з якусь годину, поки не здогадаються, що ми їм притяли носа… — Грицик розсміявся. — Отож маємо ще досить часу!

Вони рушили до путівця. Тоді, не змовляючись, повернули коней на Ґьозлів — туди, звідкіля прилетіла Бориханова ватага.

— А тепер розказуй, яким побитом ти тут опинився, — зажадав Грицик. — Бо я вже думав, що мені гаплик! То як тобі вдалося прикинутися тим звіздарем?

Схоже, спогади про муки, яких він зазнав, випурхнули йому з голови.

Санько зміряв товаришеву постать поглядом майстра, що милується своєю роботою.

— Слухай, друже, а чи не здається тобі, що ти став трохи не той, яким був? — запитав він.

Грицик на мить замовк — покрутив головою, поворушив пальцями.

— Та ніби ж такий самий. А втім…

— Кажи, кажи, — нетерпеливився Санько.

— Таке враження, ніби щойно зашпори відійшли і я знову народився на світ. А ще начебто сил додалося… — Він підозріло поглянув на Санька. — Що, підсунув мені якесь зілля, га? Чи, може, щось у голову втовкмачив?

— Та ні, — відказав Санько. — Так, дрібниці… І, не стримуючись, загорланив на увесь степ:

— Вдалося-я-я!

— Стривай, — намагався зупинити Грицик товариша. — Я ж тебе питаю, як ти тут опинився?

Замість відповіді Санько викинув кулак вперед — прямісінько в Грицикове перенісся. Той блискавично ухилився від удару і здивовано втупився в товариша.

— Що це з тобо… — почав він і тут же перехопив іншу Санькову руку, що цілила йому прямісінько під груди. — Ти що, чемериці об'ївся?

— А ти, бідненький, так нічого й не зрозумів? — знову загорланив Санько, не перестаючи гамселити товариша, проте жодного разу так і не вцілив у нього. — А чи не здається тобі, що я став сповільненим, як та сколопендра навесні?

— Та трохи є, — вже вкотре перехоплюючи Санькові удари, згодився Грицик. — Я сам дивуюся, чого це ти такий млявий. Може, тому, що не поспав через мене якусь ніч?

— А ти скільки не спав, не пригадуєш? — запитав Санько.

— Та вже й не пам'ятаю, — безтурботно посміхнувся Грицик.

— А почуваєшся так, ніби тільки-но народився, еге ж? — допитувався Санько і знову заволав на увесь степ: — Вдалося!

— Тю на тебе! — поморщився Грицик. — Можеш ти, врешті, сказати, що саме тобі вдалося?

Санько зупинився, спрямував пальця Грицикові в груди і урочистим голосом мовив:

— Я з тебе зробив характерника, зрозумів?

На розпухлих Грицикових вустах з'явився поблажливий усміх.

— Подумаєш, новина, — пхикнув він — Нас же й так характерниками називають. А надто — тебе.

Санько відмахнувся від Грицикових слів, наче від надокучливого ґедзя.

— Мало кого ким називають! А я з тебе щойно справжнього характерника зробив! Розумієш — справжнього! Вперше за стільки років! Ні дідові Кудьмі, ні дідові Куделі цього не вдавалося! Розумієш, дурбело дубове, бовдуре недоумкуватий?

— Стривай… — трохи розгубився Грицик.

— Ні, це ти стривай! Ось зараз подивимось, на що ти здатний. Стій, я зараз…

Санько смикнув поводи. Кроків за тридцять розвернувся, зняв лука, наклав на тятиву стрілу і націлив її на Грицика. Одначе в останню мить рука йому здригнулася і він спрямував стрілу не в груди товаришеві, а в ногу.

Він навіть не помітив того поруху, що зробив Грицик, проте в Грициковій руці уже тремтіло охвістя стріли. Грицик сторопіло втупився у неї.

— Нічого не розумію… — почав він. — То я що… Я тепер наче той характерник з казок?

— Еге ж, — щасливо заусміхався Санько. — Тепер ти втямив, чому я не вихопив тебе з рук Борихана, чому допустив, щоб тебе катували?

— Це було хвацько, — згодився Грицик. — Мене ще ніколи так не лупцювали.

— А навіщо, тямиш? — Санько підніс пальця догори і помахав ним перед Грициковим носом. — Щоб з людини зробити справжнього характерника, треба довести її до такого стану, щоб їй було все одно — жива вона чи ні. А потім заходитися її духопелити. І тоді в ній віднайдуться такі сили, які звичайній людині навіть не снилися. Шкода, що не всі здатні витримати такі муки, — раптом зітхнув

Санько. — Бо тепер ми з тобою зробили б характерниками усіх наших.

— Так, — згодився Грицик, думаючи про щось своє. — Слухай, то я зараз такий характерник, як і Швайка?

— Більший, друже, більший, — палко запевнив його Санько. — Я від своїх дідів чував, що Швайка так і не став справжнім характерником.

— Чому?!

— Бо пожаліли його дідо Кудьма з дідом Кібчиком. А нам з тобою пощастило, тебе таємна служба катувала. Бо я б теж на таке не наважився.

— То що, за характерництво я маю дякувати саме татарським катам? — примружився Грицик.

— А воно таки так, — сказав Санько і знову не втримався, замірився кулаком Грицикові в бік. Проте втрапив у порожнє місце, бо Грицик якимось дивом опинився за три кроки. Надимаючи на шиї жили, він загорланив на весь степ:

— Слава таємній службі, слава катам! — А тоді стишив голос і поцікавився: — То тепера ти що — будеш мені мовби другим татом?

— І матінкою теж, — усміхнувся Санько і тут-таки додав: — Ну, годі про це, краще помізкуймо, як нам вибратися звідсіля.

Усмішка сповзла з Грицикового обличчя.

— Ні, Саньку, — сказав він. — Дякую тобі за все, але я вибиратися звідси поки що не маю наміру. Мушу розшукати хлопців.

— То ти що, збираєшся провідати кожен аул, кожен базар? — спитав Санько. — Сам, без товариства? Ні, на таке й життя не вистачить. Навіть характерникові.

— Але я однак мушу це зробити, — стояв на своєму Грицик. — Та й не сам я буду. Тут, виявляється, ще трохи наших залишилось. То вони й допоможуть.

Санько заплющив очі. Перед його внутрішнім зором постав степ — спечний, пустельний і безлюдний.

— Що з тобою? — стривожився Грицик. — Ти чогось зблід…

Санько нетерпляче відмахнувся рукою — тихо, за чекай!

…Так, безмежний, пустельний степ — і жодної людської постаті, жодного обличчя. Ні на чому зупинитися поглядові, ніде відпочити очам і серцю…

Відчув, як поруч нетерпляче дихає Грицик.

— Не знаю, — силячись відкинути безрадісне видіння, сказав Санько. — Проте мені здається, що Хасана з хлопцями у Криму й шукати вже не варто. Не має їх тут. Утім, зачекай…

Санько зажмурився знову і уявив себе птахом. Птах той злетів так високо, що побачив не лише Крим, а й те, що було за його межами. Ліворуч виднілася безмежна водяна поверхня, така ж пустельна, як і степ. А он там, де заходить сонце, щось таки бачилося…

Очерети пустельного низького берега шелестіли ліниво й сонно. За ними на похилих пагорбах здіймалися приземкуваті будівлі. Чимало будівель. Якесь село чи навіть місто. Посередині височіли фортечні мури, а на легкій воді погойдувався великий вітрильник. Цікаво б дізнатися, як те місто зветься…

Щось йому підказувало, ніби назву того міста він десь чув. І назва ця така ж звична, як Дніпро, Тягиня, чи…

Нараз голосно заіржав кінь, видиво міста з вітрильником гойднулося і щезло. На Санька навалилася

звична втома, яка завжди приходила після подібних мандрівок уявою.

— Ти щось казав, — почув він Грициків голос. — Що саме ти сказав?

— Я? — здивувався Санько. — Не пам’ятаю. Хіба що подумав.

— Ні, таки сказав, — стояв на своєму Грицик. — Мої вуха мене ще не підводили.

Санько пильно глянув на товариша. Зараз він хоч і характерник, проте ще молодий характерник. Не відає, що знання приходять в голову не лише через вуха. Отже…

— Слухай, Грицику, — почав він. — А чи не здається тобі, що ти можеш заходити в чужі думки?

— Не знаю, в думки чи не в думки, — мотнув головою Грицик. — Проте я ясно почув, як ти сказав якесь слово… — Грицик звів очі догори, наче хотів побачити те слово написаним на швидкій хмарці, що на мить закрила сонце. — Чи то «даші», чи то «ачи». Що ти мав на увазі?

— Не відаю, — сказав Санько. — Але зачекай… Колись наші предки називали Дашевим місто, у якому зараз татари зводять фортецю Ачи-кале, по нашому — Очаків.

— І до чого тут вони?

— Якби ж твій кінь по-дурному не заіржав, то я, мабуть, уже знав би, до чого! — розсердився Санько. — Може, той Очаків щось і значить, а може, я згадав про нього просто так…

— У тебе просто так не буває, — переконано мовив Грицик. — Стривай, а що, коли когось із хлопців забрали туди? Сам же кажеш, що там будується фортеця. А коли

так, то повинен же хтось будувати її. Слухай, Саньку, а що, коли нам навідатися туди?

— Отак зразу взяти й навідатись?

— А чом би й ні? — нетерпляче смикнув плечем Грицик. — Я навіть знаю, як це зробити. Поки той Борихан стерегтиме нас на виході з Криму, ми рушимо іншим шляхом…

Грицик замовк, бо вони наблизилися до невисокої черепашникової скелі, з якої так зручно озирати довколишні місця. Грицик зіскочив з коня і спритно, мов ящірка, подерся на неї. За якусь хвилину Санько побачив на землі його тінь. Тінь піднесла руку до лоба і почала озиратися.

— Еге! — нараз почувся стривожений Грициків голос. — Щось вони рано повертаються…

Розпитувати, хто вони, Санько не став. І так усе було зрозуміло.

Грицик злетів зі скелі. У його очах вигравали меткі бісики.

— Пам’ятаєш, Саньку, як ми колись гралися в котика та мишку? — збуджено вигукнув він. — То, може, згадаємо дитинство? — І, не чекаючи відповіді, Грицик скочив на коня і закрутив нагаєм над його головою.

— Нумо, татарський змію! — крикнув він. — Покажи свої скоки!

Санько ледве встигав за товаришем. Вітер свистів у вухах, під ногами миготіло каміння, рідка миршава трава, сухі тарелі кізяків…

— Давай, матусю, давай, рідненька! — закликав, озираючись на товариша, Грицик.

— Зачекай! — у відповідь вигукнув Санько. — Я тебе хотів про дещо запитати…

— Про що саме? — Грицик притримав коня.

— Слухай, як ти здогадався покликати на поміч Фузу?

— Фузу? — здивувався Грицик. — А я й не здогадувався. Воно якось саме собою вийшло.

— Ага, саме собою… — Санько знову хотів штурхонути Грицика в бік, і знову не вцілив. — Ти хоч пам’ятаєш, як я тебе під Переяславом обізвав?

— Дурнем. Ну то й що?

— А те, що я й зараз це кажу. Така дівчина прийшла на допомогу, а він… Дурень, справжнє дурило! Бовдур неотесаний!

Грицикові очі спалахнули, мовби йому показали цукерку.

— Сам дурень! — весело загорланив він у відповідь. — Сам неотесаний! Ет, Саньку, нам би тільки вибратися звідсіля, а там ми ще себе покажемо!

— А за цей час її хтось викраде! — на ходу під’юджував Санько.

Грицик люто зиркнув на нього.

— Хай тільки посміє! Ноги повикручую, голову за дом наперед поставлю і скажу, що так і було!

МОРСЬКІ ПЕРЕГОНИ

Сонце нестерпно сліпило з побляклої небесної висоти, і Ґьозлів ніби вимер. Усе, навіть ящірки, ховалося від його безжального проміння.

Двійко вершників вихором пролетіли однією вулицею, звернули на іншу… З-під копит сполошено розліталися розімлілі кури.

— Хутчій, Саньчику! — не вгавав Грицик. Він уже загнав одного коня і тепер перелетів на другого. — Не відставай!

Ще одна вулиця лишилася позаду. І ще… Повз них пролітали низькі, мов землянки, житла, білі, сірі, жовті шатра, якісь руїни, ошатні черепашникові хатки…

Нараз Грицик смикнув за поводи і вигукнув:

— Масаре, де ти?

З непримітних воріт, немов чекаючи на оклик, вискочив хлопчисько.

— Дударю! — вихопилося в нього. — А я вже гадав…

— Ніколи гадати, хлопче! Де твоє вітрило? І про весла не забудь!

— Я зараз…

Хлопчина метнувся у двір і за хвилю з’явився з невисокою щоглою, на якій було намотане полотнище, та двома веслами. Судячи з того, як він згинався, ноша була для нього таки важкенька. Грицик нагнувся з коня і підхопив щоглу.

— Де човен? — швидко спитав він. — Сідай на коня й показуй!

Ще хвилина шаленої гонитви — і перед ними завиднілася неозора блакить. Масар звернув уподовж

берега туди, де на дрібній ріні вилежувалося з півсотні човнів. Перед одним з них зупинився.

— Ось він.

Човен був значно більший від дніпровських. Проте поруч з іншими човнами мав вигляд малюка. Неподалік від нього трійко рибалок переносили на берег свій вилов.

Грицик злетів з коня, вставив щоглу в отвір і заходився розмотувати вітрило.

— Нумо, Масаре, допомагай! — наказав він.

Масар кинувся вставляти весла.

Незабаром човен загойдався на хвилі. Грицик вхопився за весла, зробив дужий гребок, а тоді гукнув рибалкам, що кинули вибирати рибу і дивилися на них:

— Хлопці, коні забирайте! Дарую! Тільки швидше змивайтеся звідсіля, бо зараз добрі люди відберуть у вас і коней, і човна!

Рибалки виявилися кмітливими. Човен ще й на поприще не віддалився від берега, як на причалі вже нікого не було.

Грицик зачерпнув у пригорщу води і хлюпнув на лице.

— Гарно як, — розчулено мовив він. Тоді повернувся до Масара і звелів: — Бери, братику, на Очаків. Знаєш, де це?

— Знаю, — відказав Масар, — я там бував.

— Тоді щасливої дороги! А я трохи того…

За хвилину він уже міцно спав.

Легенький вітрець час від часу повівав з берега у море, вітрило напиналося і човен рвучко кидався вперед, залишаючи за собою пінявий слід. Та за мить вітер

вщухав, човен уповільнював рух, і Санько брався за весла.

Взагалі він вважав себе непоганим веслярем, проте одразу ж зрозумів, що веслувати на морі значно складніше, ніж на річці, бо заважала хвиля. Вона то набігала на човен, і тоді весло глибоко занурювалося у воду, то пірнала під нього, і тоді весло зачерпувало повітря. Та що далі вони відпливали від берега, тим вітер був постійніший. Зрештою вітрило туго випнулося і човен полетів рівно, мов стріла.

Масар зрідка перебирав вітрило з одного облавку на другий і час од часу кидав погляд то на Куцого, що згорнувся клубком біля Санька, то на його господаря. Певно, сподівався на розмову.

Проте Санько мовчав. Він уперше бачив таку велику воду. Побовтав у ній рукою, нишком від Масара злизнув кілька крапель. І з відразою сплюнув. Солоною вода була й біля берега, а у відкритому морі стала ще солоніша.

— Чого це вони так женуть? — зненацька запитав Масар.

Санько озирнувся. Кримський берег ще не зовсім віддалився і ген на обрії він помітив рухомий вихрик. З кожною хвилиною він збільшувався, аж доки перетворився на хмару куряви. Нараз із неї вихопився чималий гурт вершників і розсипався уподовж берегової лінії.

— Це за вами? — здогадався Масар.

— Гадаю, що так, — кивнув головою Санько. — Можна пливти швидше?

Масар смикнув за мотузок від вітрила, тоді пересів на інший облавок і знову смикнув.

— Ні, — сказав він. — Але це не страшно, — заспокоїв він Санька. — Вітер для всіх вітрил дме

однаково. А от коли його не буде і треба перейти на весла — тоді буде складніше.

Санько кивнув головою. Атож, у них було всього два весла. А в переслідувачів, які напевно виберуть найбільші човни, їх буде принаймні втричі більше. Тож єдина надія була на вітер.

І він не підводив. Так само, погойдуючись на хвилі, рівно й стрімко летів на захід човен, вітрило було напнуте туго, мов бубон. Берег усе віддалявся і незабаром розчинився в сизій імлі.

Море було таке тихе, що хотілося розмовляти пошепки. Вода дрібними брижами підбігала до облавків, пустотливо хлюпала бризками, наче запрошувала до гри, потім пірнала під човен і, випірнувши з другого боку, бігла далі. З темно-зеленавої глибини ліниво зринали до поверхні прозорі створіння, оторочені рухливими, схожими на синіх п’явок, мотузками. Мотузки безнастанно обмацували все довкола.

— Що це? — запитав Санько.

Масар здивовано поглянув на нього.

— Ви… ти що, не знаєш? Та це ж медузи!

— Ага, — сказав Санько. Він занурив руку у воду і підважив на долоні найменшу з них. Медуза була досить ваговита, а ще була драглиста й така прозора, що крізь неї проглядала кожна зморшка Санькової долоні.

— Її можна їсти? — поцікавився Санько.

— А що ж тут їсти? Вона тільки жалити вміє. Я одного разу, коли пірнав, в’їхав у неї головою. То потому цілих три дні нічого не бачив. А що вже пекло очі!

Санько поспішно викинув медузу за облавок і сполоснув руку. Бракувало ще й йому осліпнути.

Нараз вдалині з води виринуло кілька цяток. Вони то щезали, то знову вилітали з води і стрімко наближалися.

— Поглянь! — не стримався Санько.

Масар глянув у той бік і поблажливо посміхнувся.

— То дельфіни.

За мить дельфіни оточили човен. Швидкі, крутолобі, вони аж не тямилися з радощів від того, що нарешті зустріли людей. З високим пронизливим посвистом описували вони довкруж човна стрімкі кола, ставали на хвіст і пливли поряд з човном, мов якісь коники-стрибунці. А коли їм це обридало, злітали високо вгору і пластом падали біля човна — так, аби на людей падало якомога більше бризок. Незабаром Санько з Масаром були мокрі мов хлющі. А дельфіни все не вгавали. Вони нагадували малих непогамовних дітей, які, втім, мали навдивовижу густі й гострі зуби. Таким зубам нічого не вартувало відчикрижити пальці, або й руку. Тож Санько мимоволі відсахнувся, коли один з дельфінів, вистрибнувши, наблизився до нього майже впритул і розкрив свою пащеку.

— То він вітається, — сказав Масар.

— А вони теє… не кусаються? — запитав Санько.

— Та ніби ні. А от що вони допомагають людині, це правда. Місяць тому буря розбила об скелю човен нашого рибалки Максуда. Я сам бачив, як його заносило в море. То ми вже подумали: все, не побачимо більше Максуда! А коли скінчилася буря, дельфіни у всіх на очах винесли його на берег.

— Як — винесли? — не зрозумів Санько. — У них що, руки є?

— Та ні, — усміхнувся з наївності цього здоровецького парубка Масар. — Вони підтримували його

плавниками, щоб не втонув. І відпливли в море лише тоді, коли Максуд опинився на березі.

Санько знову задивився на дельфінів. Пригадався його вірний сом на ім’я Хазяїн. Такий самий довірливий, хоча й усміхатися, як ці, ще не вмів. Мабуть, тому, що зазнав багато лиха від людей. А ці, здається, людей боятися ще не навчилися.

Нараз Санькові спало на думку, що дельфіни не просто граються. Вони промовляли до людей своїми високими, наче посвист, голосами. І Санько вже розумів, що саме.

«Вітаємо вас! — радо висвистували дельфіни. — Чудовий день, чи не правда? Вода сьогодні дивовижна і риби більше, ніж треба. Радійте й будьте щасливі, як ми!»

І Санько подумав, що в наступному житті він би не проти стати одним з таких метких, безтурботних і радісних істот.

Нараз дельфіни щезли. Щойно вода бурунилася від їхньої метушні, повітря аж видзвонювало їхніми посвистами, а тепер — усе. Ніде жодного дельфіна. Лише за декілька хвилин їхні гнучкі тіла злетіли над водою далеко від човна.

Припікало. Піт заливав обличчя. Куций лежав, висолопивши язика і важко дихав. Один лише Грицик спав міцно, як мала дитина. Спека йому не заважала.

— Купатися не хочеш? — запитав Масар.

— Ще й як! — вихопилося в Санька. — Тільки ж вода тут…

— Звичайна вода, — відказав Масар. — А ти звідкіля?

— З Дніпра. Вода у нас холодна, солодка. Можна пити скільки завгодно.

— Ну, нашої води не нап’єшся, — усміхнувся Масар. — Але купатися в ній — кращої не треба.

Не відриваючи руки від облавка, Санько зіслизнув з човна. За хвилину він зрозумів, що придатнішої води для купання і справді не придумаєш. Вона була навдивовижу тепла й лагідна, і начебто підтримувала його на плаву — точнісінько, як ті дельфіни… У такій воді навіть важко втонути…

Він вибрався на човен, мокре тіло остудив прохолодний вітер, і від того Санько відчувся навдивовижу свіжим, бадьорим і дужим. Відчував, що знову здатен гребти з такою самою силою, як і тоді, коли вперше взявся за весла.

Він озирнувся довкола і раптом зауважив, що ліворуч здіймається сиза імла. Крізь неї проступали нечіткі обриси якогось берега.

— Ми що, й досі пливемо уподовж Криму? — запитав він.

Масар заперечно хитнув головою.

— Ні, він уже далеко. А це — Тендрівська коса. Як ніщо не завадить, зранку будемо біля Очакова… — Масар скоса позирнув на Санька і не втримався, запитав: — А навіщо вам Очаків?

Санько невизначено посміхнувся.

— Нам і самим цікаво, навіщо, — відказав він.

Масар зрозумів це як небажання говорити, зіщулився й замовк. Тепер вони пливли у цілковитій тиші. Лише вітер легко й лагідно вишумував у вітрилі. Санько й не зчувся, як заснув.

Розбудив його стривожений вигук Масара. Вітер майже вщух і вітрило ліниво тріпотіло над головою. Поруч усе ще спав Грицик, і призахідне сонце освітлювало його

лице. Масар однією рукою тримався за щоглу, другу підніс до лоба і з-під долоні пильно вдивлявся у той бік, звідкіля вони пливли.

— Якийсь човен, — сказав він.

Санько відчув, як його серце стрепенулося. Він звівся на ноги і став поруч з Масаром. Атож, на крайнебі ледь виднівся крихітний вітрильник.

— Як ти гадаєш, це за нами чи просто так? — запитав він.

— Зараз перевіримо, — відказав Масар і повернув ближче до тендрівського берега. — Якщо вітрило почне зменшуватись, то човен той пливе своїм шляхом. А якщо ні — за нами погоня.

За півгодини стало зрозуміло, що то був не випадковий човен. Вітрило не тільки не щезло, навпаки — воно стало ще більше.

— Це за нами, — впевнено мовив Масар. — І пливуть вони швидше за нас.

Санько кинувся до весел. Будити Грицика поки що не було потреби. Після всього, що з ним трапилось, кожна хвилина сну була для нього цілющою.

Проте будити Грицика усе ж довелося. Хоч як гріб Санько, хоч як старався — вітрило невпинно збільшувалося. Невдовзі стало видно й темну риску під ним — то був човен. А руки вже наливалися втомою.

— Грицику, — поторсав товариша Санько. — Прокидайся.

Грицик пробуркався зі сну так швидко, наче й повік не склеплював.

— Ого-го, — сказав він. — Я довго спав?

— Та не дуже, — відказав Санько. — Погоня за нами.

— Де?

Побачивши вітрило, Грицик свиснув.

— Мабуть, мій друг Борихан не може заспокоїтись, — мовив він і зненацька розізлився: — Що ж ви раніше мене не розбудили? Ану, Саньку, давай я повеслую!

Човен рвонув так, наче на нього поставили друге вітрило. Бурун, що до цього ліниво тягся за човном, одразу повеселішав.

— Го-го! — загорланив Грицик. — Тепер спробуйте нас наздогнати!

І справді, вітрило почало помітно зменшуватися. Незабаром воно розчинилося у вечорових сутінках. Вітер зовсім ущух. Величезне, розпечене за день сонце з насолодою занурювалося у воду.

— Як ви гадаєте, Бориханові люди гнатимуться за нами і вночі, чи зупиняться десь перепочити? — запитав Грицик.

— Їх має бути багато, — відказав Санько. — То, мабуть, частина спатиме, а решта гребтиме.

— Ага, — сказав Грицик. — Але нічого, у нас теж є руки.

— Може, пристанемо до берега? — запропонував Масар. — Я тут знаю такі місця, де нас ніхто не знайде.

— Ні, — відказав Грицик. — Якщо вони нас обженуть, то все пропало. Той Борихан постарається підняти на ноги увесь Очаків. І тоді навряд чи ми прослизнемо непоміченими у Дніпро. Так що, хлопці, у нас лиш один шлях — вперед! Уперед, і більше нікуди!

І він з новою силою наліг на весла. Гонитва тривала.

Незабаром з моря викотилося сріблясто прозоре кружало місяця. Санько зачудовано втупився в нього — таке воно було велике. Набагато більше, ніж у їхній

Воронівці чи навіть на пониззі Дніпра. Місячне проміння творило на морі широку пустотливу доріжку, і на одному кінці її були вони, а на другому — чорне вітрило з переслідувачами.

Незабаром Санько заступив Грицика, тоді Масар на деякий час змінив Санька, потім на весла знову наліг Грицик. А темне вітрило усе ніяк не хотіло зменшуватися.

А коли над землею зійшло сонце, втікачі побачили попереду безліч маленьких острівців, порослих очеретами.

— Прямуй на них! — звелів Грицик Масарові, що саме пересів на весла.

А човен з переслідувачами був уже на відстані польоту стріли. Їх було не менше двох десятків. А скільки ще сиділо на веслах, ніхто не знав. Переслідувачі розмахували руками, піднімали догори малахаї і горланили, закликаючи втікачів зупинитися.

Санько вже давно намагався проникнути у свідомість татарських веслярів, аби змусити їх гребти невлад, чи взагалі позбутися якогось із весел. Від того швидкість їхнього човна мала б уповільнитися бодай на короткий час, за який утікачі встигли б відірвати ся і розчинитися межи очеретів. Проте всі його намагання були марні. І Санько здогадувався у чому тут справа. Очевидно серед переслідувачів перебував і той провидець, якого він приголомшив у Ґьозлові. А може, їх було декілька, і вони гуртом відводили Санькове навіювання.

Нараз неподалік від них у воду впало кілька татарських стріл. Якусь мить Грицик розглядав їх, а тоді широка посмішка спливла на його обличчі.

— Хлопці, та це ж думка! — вигукнув він. І не встиг Масар розпитати, в чому справа, як він уже натягував стрілу свого лука.

Свиснула в повітрі стріла — і один з переслідувачів похитнувся. Свиснула друга — і похитнувся інший. Санько схопився за свого лука і став поруч з товаришем. Вправними стрільцями були татари, і безпомильними були їхні стріли, проте луки у Грицика з Саньком били далі. Кілька влучних пострілів — і татарські голови сховалися за облавками.

— Ага, злякалися! — радо заволав Грицик. — Знаю я вас! Бий їх, Саньку, у хвіст і гриву!

На жаль, стріл у них було обмаль, тож невдовзі довелося припинити стрілянину. Грицик знову сів на весла.

Вони й не помітили, коли щезло море. Замість нього виникло неозоре, вже не зеленаве, а блакитне плесо, по якому хтось щедрою рукою розсипав десятки острівців, порослих щільними купами очеретів та верболозу. Були й такі, над якими густо кучерявилися пишні верби. Тож кращого сховку не придумати. Одне погано — переслідувачі були майже поряд. Вони вже не стріляли, бо не мали сумніву, що тепер утікачі нікуди від них не подінуться і їх можна взяти живими.

Як не дивно, Грицик теж прагнув зустрітися з ними.

— Як ти гадаєш, Саньку, може, ми з Куцим їм таки здамося? — запитав він.

Грицикові не терпілося якомога швидше дізнатися, на що здатне його нове тіло. Він уже уявляв, як вони з вовком перестрибнуть на татарський човен. А в тисняві, коли переслідувачі не зможуть не те, що шаблею, а навіть ножем замахнутися, — перевага буде на їхньому боці.

— Не варто, — відказав Санько.

І Грицикові не склало труднощів здогадатися, чому Санько став такий обережний. Він не хотів ризикувати. Бо

тільки вони вдвох відали, як творити характерників. І коли що — потрібно буде починати все заново…

Тому Грицик лише стенув плечима, тоді намацав у сагайдаку за плечима останні стріли і посміхнувся, завваживши, як дружно пригнули переслідувачі голови, а їхній човен уповільнив плавбу і на мить заховався за очеретами.

Нараз майже над їхніми головами пролунав при глушений голос:

— Гей, та це ж наші Грицик з Саньком!

Друзі рвучко обернулися. З очеретів до них скалив зуби не хто інший, як Марко Чорторий.

— Мерщій заверніть у протоку ліворуч і розвертайтеся! — пошепки наказав він.

Санько без роздумів гребнув одним веслом. Човен круто завернув убік і вилетів на невеличке, оточене верболозом, чистоводдя.

Саме цієї миті переслідувачі порівнялися з тим місцем, де визирнув Чорторий, і почали завертати туди, де все ще пінилася вода за човном утікачів. Раптом над їхніми головами розляглося таке дуже гарчання, що здригнулося навіть віття найближчої верби — і з очеретів посунула небачена в цих місцях почвара. На її широченних плечах було аж три голови і кожна обіцяла вірну смерть… Татари відсахнулися і з жахними криками полетіли в воду. Їм услід вдарили нещадні стріли.

За якусь мить на човні не лишилося жодного переслідувача.

А Грицик уже вибирався з човна на острів.

— Хлопці, у вас часом не буде чим душу закропити? — поцікавився він. — Бо аж млоїть, так їсти хочеться!

Коли Грицик трохи під'їв, то розлігся на піску, мов ситий кіт, і зажадав:

— А тепер розповідайте, як ви тут опинилися.

— Швайка наказав нам простежити, що робиться у цій фортеці з моря, — відказав Чорторий.

Він уже був не один. Поруч з ним посміхалися Володко Кровопичко, і Тиміш Одуд, і Телесик, і ще якісь черкаські, яких Грицик майже не знав. І звісно, Демко Манюня, який встиг зняти з себе три свої моторошні голови і тепер на всі тридцять два зуби сяяв власною.

— Та що можна побачити з цих очеретів? — засумнівався Грицик. — Чи, може, ви на вербу вилазите?

— Ні, — за всіх відказав Івасик. — Ми підводного човна збудували. І тепер підпливаємо до фортеці майже впритул.

— Підводного?! — здивувався Грицик.

— Еге ж, — відказав Івасик. — І вже побачили багато чого. Тепер чекаємо, доки уночі припливе чайка, і відішлемо звістку нашим. А потім будемо думати, чи можна пробратися в саму фортецю.

— Можна, — не роздумуючи, запевнив його Грицик. — З нами можна все, правда ж, Саньку?

Санько не відповів. Він про щось думав.

— А корабель? — зненацька запитав він.

Грицик здивовано поглянув на товариша.

— Який ще корабель? — запитав він. — Де ти його бачив?

— Та… — невизначено почав Санько, проте Чорторий перебив його.

— Маєш на увазі турецьку галеру, що стоїть навпроти Очакова? — запитав він. — То ми дещо

дізналися й про неї. Вона привезла нову залогу. А тепер має набрати води і їдла, бо в Порті, кажуть, усе це дуже дороге.

— Це ви від кого чули? — запитав Грицик.

— Та від моряків же. Ми на підводному човні підпливли до неї і дещо підслухали.

БЛАЗНІ

Помешкання коменданта стояло на головній площі Очакова. Звідсіля добре було видно море, і причал, і військовий корабель-галеру. Вона була така велика й важка, що навіть найбільші в цих місцях хвилі не в силі були розгойдати її.

Комендант фортеці Ібрагім-бек сидів з кальяном під причілком веранди і попахкував духмяним димом. Настрій у нього був пречудовий. Фортечні мури зростали на очах, довколишні степи нічим не загрожували, а вечорами капудан військової галери Селім-ага приходить у гості і вони з ним до пізньої ночі втішаються співами невільниць, розмовляють про державні справи і грають у кості. І вчора йому вдалося вперше виграти у капудана.

І, мабуть, саме вчорашній програш і змусив капудана прийти сьогодні не під вечір, як завжди, а ледь чи не по обіді. Проте вважалося за непристойне починати гру одразу, тож капудан і комендант сиділи в м’яких і податливих бавовняних кріслах-лежаках і вели неспішну бесіду. За їхніми спинами кілька невільниць старанно помахували віялами, відганяючи ґедзів та мух. На столику перед ними стояв срібний глечик з кумисом і малесенькі, в долоні сховаєш, чашечки духмяної кави.

Як капудан, так і Ібрагім-бек не надто любили дивитися в степ. Особливо зараз, наприкінці літа. Куди не кинь погляд — руді, вигорілі трави та пилюка. А от краєвид на море — то інша річ! Протягом дня воно може бути то темно-синє, то блакитне, то червонясте при заході сонця, то срібно-золотаве, коли сходить місяць. А три останні дні їхні погляди приваблював великий військовий корабель, званий галерою — краса і гордість Порти.

У них був привід для частування. Щойно Селім-ага вручив Ібрагім-бекові важенний кошіль з тринадцятьма тисячами алтинів для розрахунку з залогою і на продовження будівництва.

— То ти, шановний, кажеш, що тиждень тому мав честь бути гостем Менглі-Гірея, — мовив Ібрагім і кинув до рота шматок щербету. — Як він там?

Капудан зневажливо пересмикнув плечем.

— Ніяк не прийде до тями від облизня, що піймав узимку від київських урусів. Лютує на всіх і кожного. Нещодавно скарав на горло трьох невільників, що не встигли вчасно впасти перед ноги його коня. І це при тому, що кожен з них коштував чималих грошей. Та що йому якісь невільники! Перед самим відбуттям до тебе я довідався, що дивною смертю помер мій старий знайомий Менгиз, з древнього роду. Кажуть, навесні Менглі-Гірей посилав його до уруського черкаса Богдана.

— Чував про такого, — кивнув головою Ібрагім-бек. — Страшна людина той Глинський. Знає всі військові хитрощі татар і вміло з цього користає.

— Атож. Мої люди вивідали, що Менглі-Гірей передав з Менгизом тому Глинському листа, в якому пропонував мир і дружбу, і навіть поміч у тому випадку, коли черкасові закортить сісти на київський стіл. За умови, звісно, що Глинський визнає над собою зверхність священної Порти.

Очі Ібрагім-бека зацікавлено зблиснули.

— І що ж відповів той черкас?

— Відповів, що згоден на мир і дружбу, але тільки тоді, якщо Менглі-Гірей визнає зверхність великого князя Литовського.

Ібрагім-бек сердито пирхнув.

— За таке на палю посадити мало.

— А таки мало, — згодився Селім-ага. — А позаяк Менгиз, кажуть, з великою шанобою розповідав про черкаського старосту, то Менглі-Гіреєві сяйнуло в голову, що за цією шанобою криється змова проти нього самого. Та оскільки знатних людей на палю не саджають, то якогось ранку Менгиза знайшли із зашморгом на шиї. Та що ми все про інших говоримо! — схаменувся він. — Краще, шановний Ібрагіме, давай побалакаємо про нас з тобою.

— Та мені, дякувати Аллахові, жалітися нема на що, — пахнув димом з кальяна Ібрагім-бек. — Сам бачиш, фортеця майже готова. Це наш головний форпост не лише проти уруських кайсаків, як того хотів Менглі-Гірей, а й проти нього самого. Та про це він, мабуть, і не відає.

— Це так, — згодився Селім-ага, і обидва розсміялися. Кожна поважна людина в Порті знала, що в жилах кримського хана тече священна кров Чингізидів. А от же скарати його на горло — то все одно, що здійняти руку на самого Аллаха. Тож лишалося одне — стежити за норовливим Менглі-Гіреєм, мов за примхливою дитиною, і позбавляти його цяцьок, які можуть загрожувати безпеці Порти.

— І як він поставився до того, що в нього забрали Ачи-кале? — поцікавився Селім-ага. — Адже, якщо я не помиляюся, саме він почав будувати її проти урусів, аби ті з моря не напали на його кримське ханство.

— Саме він, — згодився Ібрагім-бек. — Та ми й не забирали її в нього. Ми просто намовили нащадків очаківських ханів, аби ті поскаржилися нам на те, що вбачають у будівництві цієї фортеці Менглі-Гіреєм посягання Криму на землі їхніх прадідів. А тоді вмовили самого ж Менглі-Гірея відступитися, щоб фортеця не стала причиною ворожнечі між однокрівцями. А вже протестувати проти того, що цю фортецю добудовуємо ми, очаківські мурзи не стали.

Селім-ага зареготав.

— Я в захваті, шановний! Кажуть, головна роль у цих домовленостях належала тобі?

Ібрагім-бек не зміг приховати вдоволеного усміху.

— Не остання, — сказав він.

— Ціную твою скромність, Ібрагіме-джан, — Селім-ага приклав руку до серця. — Нині це велика рідкість. Бо навіть серед наближених до султана, нехай продовжаться його роки у віках, подейкують, що скромність — найкоротший шлях до забуття.

— Для мене передовсім — інтереси священної Порти, — з гідністю здійняв голову Ібрагім-бек. — А все інше мене не обходить.

«От же бреше! — посміхнувся про себе Селім-ага. — А сам, мабуть аж підстрибує, щоб я повторив ці слова кому треба. Що ж, я не проти. Але це йому недешево обійдеться…»

Нараз перед ними з’явився слуга і, земно схилившись у поклоні, повідомив, що сторожа біля воріт затримала якихось дивних людей зі степу.

— Зі степу? — перепитав Ібрагім-бек і запитально поглянув на гостя. — Хочеш поглянути, шановний Селіме-джан, на тутешніх дикунів?

— Це було б цікаво, — згодився той. — Признаюся, я ще не бачив людей зі степу.

— Давай їх сюди! — звелів Ібрагім-бек слузі.

Вартові ввели двох чоловіків, майже юнаків. Обидва високі, широкоплечі, такі у будь-якій охороні не загубилися б.

— Хто такі? — запитав Ібрагім-бек.

— Ми блазні, повелителю, — схилився чорнявий. — Веселимо людей, відганяємо від них печалі. Показуємо дивовижні штуки.

— То ви що, не зі степу?

— Ні, повелителю. Але запевняємо тебе, що від наших слів на твоїй душі стане набагато веселіше, аніж від найкращих новин зі степу.

Капудан з Ібрагім-беком перезирнулися. Що не кажи, а обсмоктувати одні й ті самі новини — вельми нудне заняття. А от ці блазні, здається, трохи урізноманітять їхнє буття.

— І що ви хочете показати? — прискалив око капудан. У його голосі вчувалося відверте глузування. У своєму житті він перебачив чимало блазнів — у Стамбулі, Александрії, Неаполі, Лісабоні — скрізь, де приставала до берега його непереможна галера. То чим можуть вразити його блазні цього забутого Аллахом краю?

— Багато чого, — відказав чорнявий. — Я, наприклад, можу ухилятися від списів. Мій товариш, — він кивнув на русявого, — може розшукувати втрачені речі.

Капудан знуджено позіхнув.

— Одне й те ж, — поскаржився він Ібрагім-бекові. — Що в Неаполі, що тут. Змовилися вони, чи що?

— А ще, шановний, мій товариш може проходити будь-яку сторожу, — не змигнувши оком, вів далі чорнявий.

— Навіть ту, що охороняє мій будинок? — недовірливо посміхнувся Ібрагім-бек.

— Навіть її, шановний.

— А коли йому це не вдасться?

— Можеш відшмагати нас, шановний, як останніх брехунів.

Якусь мить Ібрагім-бек переводив погляд з одного блазня на іншого, тоді ляснув у долоні.

— Гей, там! Ану, виведіть цього, русявого, геть і більше його не впускайте!

А коли двійко здоровенних чаушів виконали його наказ, Ібрагім-бек збуджено потер руки і звернувся до капудана:

— Здається, сьогодні хтось спатиме навстоячки.

Деякий час капудан з комендантом диміли кальянами і прислухалися до того, що робилося назовні.

Там було тихо.

— Тебе яким нагаєм шмагати — трихвостим чи п’ятихвостим? — поцікавився Ібрагім-бек у чорнявого.

— Гадаю, що обійдеться взагалі без нагаїв, — усміхнувся чорнявий. — Чуєте?

У будинку пролунали неспішні, чіткі кроки. А тоді у дворик увійшов русявий. Якусь мить Ібрагім-бек некліпно дивився на нього, тоді ляснув у долоні. На його знак з’явилися ті самі чауші.

— Я вам що сказав? — тамуючи гнів, почав Ібрагім-бек. — Я вам велів не пускати цього!

— Так, хазяїне, — виструнчилися чауші.

— То чому ж він знову тут? Чому сторожа його пропустила?

— Вона його не пропускала, хазяїне, — відказав один з чаушів. — Вона пропустила вас.

— Мене? — вражено перепитав Ібрагім-бек.

— Еге ж, хазяїне. Ми навіть здивувалися: тільки-но ви були у внутрішньому дворику, а тепер заходите з вулиці. Потім здогадалися, що ви вийшли через чорний хід.

Ібрагім-бек сидів наче громом чворохнутий. Кілька разів він розкривав рота, аби щось сказати. Проте так і не спромігся на слово.

— Цікаво, цікаво, — обізвався замість нього Селім-ага. Від його знудженості не лишилося й сліду. — Я чув, що є такі, котрі можуть прикидатися ким завгодно. То ти часом не з них?

Русявий винувато посміхнувся.

— Я лише вчуся, шановний, — сказав він.

— Нічого собі вчуся! — вихопилося у Селіма-аги. — А ще що ви можете показати? — звернувся він до чорнявого.

— Людиноведмедя, шановний.

— Кого-кого?

— Людиноведмедя, шановний, — повторив чорнявий.

— Дивно. Про приручених ведмедів я чував. Бачив навіть, як одного з них водили цигани. Проте людиноведмідь… Де ви його викопали?

— У Балканських горах, шановний. Ми перестріляли ведмедів, а коли забралися до нори — дивимося, а в ній голий чоловік сидить. Він навіть балакати не вміє, тільки

реве. А силу має й справді ведмежу. Одне погано — він прагне взяти на зуба все, що трапляє до його пазурів. Тож ми весь час тримаємо його в наморднику. То він оце здогадався обніматися. Одного з наших так обійняв, що з того й дух вилетів. Я сам двічі дивом рятувався від його обіймів, — похвалився чорнявий блазень.

— Ну-ну, — відказав Селім-ага дещо розгубленим тоном. — І як же ви з ним даєте собі раду?

— Він стріли боїться, шановний. Коли на нього спрямувати лука, він робить усе, що йому велять.

Ібрагім-бек і Селім-ага перезирнулися.

— То, може, поглянемо на це диво? — запропонував Селім-ага.

— Тільки не тут, шановні! — вигукнув чорнявий блазень. — Ніхто не знає, що йому може стукнути в голову. А тут, коли що, навіть ухилитися ніде. І стрілу не випустиш, бо можна поцілити у когось із своїх. Ні, шановні, такий гріх на душу я не візьму!

Ібрагім-бек глибоко затягся.

— Гаразд, — видихнув він. — То що ви хочете?

— Щоб ви, шановний, дозволили показати людям наше вміння.

Ібрагім-бек простежив за кружальцем диму.

— Вважай, що такий дозвіл ви маєте, — сказав він.

— Дякую, шановний, — схилив голову чорнявий блазень. І вже іншим, діловим, голосом додав: — То в якому місці дозволиш це зробити?

— Гадаю, найкраще біля причалу, — втрутився Селім-ага. — Щоб бачили не тільки городяни, а й мої люди.

Ібрагім-бек на знак згоди з капуданом кивнув головою.

— Дякую вам, шановні, — чорнявий блазень приклав руку до серця і позадкував до виходу. — То ми зараз трохи перекусимо з дороги та й візьмемося до роботи…

ХАСАНЕ, ДЕ ТИ?

З веранди їм було добре видно, як гарба, що нею правив хлопчина років тринадцяти, виїхала на причал і зупинилася. Блазні наблизилися до неї і чорнявий щось проказав. Відхилилося запинало, з отвору незграбно виповз здоровань у ведмежій шкурі і з намордником на писку. Мабуть, то й був людиноведмідь. Він загрозливо здійняв руки над головою чорнявого блазня і гарикнув так, що те гарчання долетіло до комендантської веранди. Проте варто було русявому взятися за лука, як людиноведмідь замовк і, скулившись, прикрив руками писка.

— Таки не збрехали ці блазні, — зауважив Ібрагім-ага. — Мабуть, і справді є на що подивитися.

— Цікаво, коли цей недолюдок таки поскручує їм в’язи, — підхопив Селім-ага і вкинув у рот шматок рахат-лукуму.

Тим часом блазні усілися на землю і заходилися обідати. Людиноведмідь дивився на них і жалібно скімлив. Чорнявий підвівся, розстебнув на писку ремінець і підкинув угору шмат м’яса. Людиноведмідь перехопив його в повітрі і вп’явся в нього зубами. Та як тільки блазень захотів одягти йому намордника, людиноведмідь змахнув руками і заревів. Лише стріла, що її спрямував на

нього русявий, зробила того трохи поступливішим. Людиноведмідь ревнув уже не так загрозливо, повів очима навколо, певно, шукаючи ще якоїсь поживи. Не знайшовши нічого, розчаровано ревнув і незграбно поліз під запинало в гарбі. Русявий з луком у руках усівся на землю і обіперся спиною об колесо. Малий погонич підстрибом побіг до моря, а чорнявий блазень скочив на коня й подався до міста.

— Цікаво, — сказав Селім-ага, повертаючись до столика з солодощами. — Треба буде обов'язково подивитися.

Як тільки щез будинок коменданта, чорнявий блазень попустив поводи і кінь перейшов на крок. І це влаштовувало вершника, бо з'явилася можливість зазирати до кожного двору і придивлятися до кожного зустрічного.

— Люди славного міста, слухайте! — час від часу вигукував блазень. — Приходьте сьогодні під вечір на причал! Такого ви ще ніколи не бачили. Людина-ведмідь і неперевершений чаклун. Хасане, Ренате, ваші друзі чекають на вас!

З одного двору визирнуло двоє підстаркуватих татарів і лукаво посміхнулися до блазня.

— Я Хасан, — прошамкотів перший. — Вітаю тебе, шановний!

— А я — Ренат, — прошепелявив другий. — Чи не нас ти кличеш?

— Я? — здивувався блазень. — О, так, — схаменувся він. — Але кличу не тільки вас, а й Максуда, Мустема, Рахмона і всіх мешканців вашого славного міста. Приходьте сьогодні під вечір до причалу на блазенську виставу. І невільників, коли вони у вас є, з собою беріть.

— Та ми й самі як невільники, — охоче відгукнувся той, хто назвався Ренатом. — Все ж складаємо тобі дяку за запросини, прийдемо неодмінно.

— Чекаємо на вас як на добрих друзів! — запевнив їх блазень і подався далі.

За хвилю його голос уже долинав з сусідньої вулиці:

— Хасане, Ренате, ваші друзі чекають на вас!

І ще довго літали над Очаковом його вигуки.

Під вечір виявилося, що Очаків населений навдивовижу цікавими людьми. Майдан біля причалу був ущерть заповнений очаківцями, кримськими-чаушами, султанськими яничарами та матросами з галери. Ті, кому не вистачило місця, усілися на дахах найближчих будинків. Дітлашня гронами звисала з довколишніх маслин.

Чорнявий дочекався, доки на комендантській веранді з’являться Ібрагім-бек з Селім-агою, тоді приклав руку до серця й почав:

— Шановні мешканці славного міста, нехай вас обсядуть лише приємні клопоти та гроші! Хай ваші рідні живуть у радості й злагоді, хай чауші та матроси мають гарних начальників, а начальники — безстрашних вояків!

Якийсь нукер зі знаком десятського гучним голосом зауважив:

— Гарно починає! От тільки невідомо, чим закінчить.

Чорнявий посміхнувся до нього, мов до найліпшого приятеля.

— Чому ж невідомо? — заперечив він. — Я, наприклад, точно знаю, що ти не зможеш влучити в мене тим дротиком, що за твоєю спиною.

— Я? — обурився десятник. — Та я тебе за тридцять кроків прохромлю, як хруща!

— А от і ні!

— Як то ні?! — отетерів той. — Прохромлю!

— Що ж, давай спробуємо…

Чорнявий став під стіною, тоді хукнув, наче кидався в крижану воду, і наказав:

— Ну, то починай…

Десятський метнув короткого списа. Метнув не на повну силу, бо все ж йому було шкода отак ні за що вбивати людину, хай навіть і такого базікала. Але в останню мить чорнявий пригнувся і охвістя дротика затріпотіло в стіні над його головою.

У натовпі пролунали смішки. Десятський побуряковів.

— Ану, дай ще! — крикнув він.

Тепер він уже не стримувався. Дротик зі свистом розітнув повітря. Чорнявий стрімко хитнувся убік, і дротик знову затріпотів у стіні.

Натовп відгукнувся зойками захвату. Чорнявий вклонився і при цьому його погляд випадково зупинився на галері. На кормі стояло кілька чоловік, мабуть, наглядачів над невільниками-веслярами. Вони аж перегиналися за огорожу, намагаючись розгледіти, що коїться на причалі. Наглядачі навіть не помічали, що до галери гріб на вутлому човнику якийсь хлопчина.

«Та це ж Телесик! — подумки зойкнув чорнявий. — Ну, халамиднику, отримаєш від мене на горіхи! Я ж тебе просив пошукати хлопців у передмісті. А ти куди подався?»

Проте гадати, що мав Івасик на думці, було ніколи. Розгубленого десятника уже відштовхнули набік, і тепер нукери один перед одним намагалися поцілити у

вертлявого нахабу. Проте жоден дротик навіть не подряпав його.

Зрештою, це обридло комендантові, він змахнув білою хусточкою і гучним голосом мовив:

— Добре, що ти ухиляєшся від дротика. Проте коли ти та твої люди здатні лише на таке…

— О ні, шановний, — схилився в його бік чорнявий. — Зараз я хотів би показати вам свого товариша, який уміє відшукувати речі…

Він кивнув на русявого блазня, що з незворушним виглядом ступив уперед, і продовжив:

— Дивіться, зараз я зав'яжу йому очі. Ось так. А тепер прошу одного з вас показати якусь коштовну річ.

Один з нукерів показав перстеника.

— Годиться, — сказав чорнявий. — То заховай його в кишені чи передай комусь іншому. Готово? А тепер нехай хтось візьме мого товариша за руку і водить його доти, доки він не вкаже на того, у кого знаходиться перстеник.

— А коли не вгадає? — вигукнув десятник, котрий ще не відійшов від сорому.

— Тоді можеш ще раз запустити в мене свого дротика, — не роздумуючи, відказав чорнявий. — І, клянуся честю, на цей раз я ухилятися не буду.

— А я не схиблю, — запевнив десятський.

Проте його не слухали, бо нукер уже вів русявого блазня межи глядачів. І водив його недовго. Коли проходили повз того, у кого був перстеник, русявий зупинився і вказав на нього.

Почулися оплески. Чорнявий кинув бистрий погляд на море і невдоволено скривився: Івасик уже був під пузатими обводами галери.

— З таким добре розшукувати вкрадені речі, — гукнув хтось і цей вигук змусив чорнявого знову обернутися до натовпу.

— Мій товариш уміє не тільки це, — сказав він. — Ану вийдіть бодай з п’ятеро і назвіться.

— Я Зухтар, — вийшов один.

— Я Мусса, — поруч з першим став другий.

— Боташ, — сказав третій.

— Абдулла…

— Мустай…

— А тепер, друже, твій вихід, — звернувся чорнявий до товариша. — Підійди до мене.

Русявий з зав’язаними очима наблизився до нього. Чорнявий скинув пов’язку й запитав:

— Хто з них Мусса?

Русявий роздумував якусь мить, тоді його палець зупинився на Муссі.

— Він не помилився? — звернувся чорнявий до натовпу. — Бо я, чесно кажучи, не запам’ятав, хто з них Мусса.

— Ні, — загуділо довкола.

— А де Зухтар?

І знову палець русявого вказав на Зухтара.

— А зараз — головне! — заплескав у долоні чорнявий. — Зараз перед вами з’явиться людиноведмідь!

Заскрипіла гарба. З неї важко вистрибнуло якесь велетенське чуперадло і ревнуло так, що не в одного чауша душа тьовхнула в п’яти. Русявий швидким рухом поклав стрілу на тятиву і чуперадло злякано відступило.

Чорнявий накинув на нього намордника і вивів на середину кола.

— Може, хто з вас хоче поборотися з ним? — запитав він. — Тільки попереджаю, що сила у нього таки справді ведмежа.

— Ми це зараз перевіримо, — почулося з гурту і на перед вийшов височенний нукер. Під його безрукавкою перекочувалися м’язи.

Бійці зійшлися у центрі і схопилися руками. Якусь мить з усіх сил стискували один одного, а тоді нукер гарячково засмикався, намагаючись вивільнитися з обіймів. Раптом натовп зойкнув, бо людиноведмідь однією рукою наблизив нукерове лице до своєї пащеки. Неборака врятувало лиш те, що писок людиноведмедя стискав намордник.

— Стій! — вигукнув чорнявий блазень, і людиноведмідь з невдоволеним гарчанням відпустив нукера. Той, похитуючись, відійшов до своїх. — Але це ще не все, — вигукнув блазень. — Нумо приведіть двох найдужчих жеребців!

Гарних жеребців в Очакові не бракувало. Незабаром чауші ввели в коло двох тлустих оґирів.

— Як ви добре знаєте, найстрашніша кара — це розірвати людину жеребцями, — голосно проголосив чорнявий. — І будь-яка людина не в силі протистояти цьому. Тільки не наше малятко… — усміхнувся чорнявий до людиноведмедя.

Хтось приніс два міцні ремені, хтось прив’язав їх до бахматів. Вільні кінці блазень віддав людиноведмедеві.

— Готові? — вигукнув чорнявий і змахнув рукою. — Пішли!

Жеребці, отримавши нагая, рвонули в різні боки. Людиноведмідь почервонів від зусиль.

— Ще давай! — надривався чорнявий — Ще!

Нагаї невпинно злітали над жеребцями, проте ті не могли просунутися ні на крок. А тоді сталося небачене: людиноведмідь став повільно згинати у ліктях свої страшні ручиська, і коні, виорюючи копитами слід у землі, почали задкувати до нього.

…Телесик теж хотів подивитись, на що здатні Демко — людиноведмідь та Санько з Грициком. Проте перед початком Грицик поскаржився йому:

— Не знайшов я, хлопче, ні Хасана, ні Рената. Тепер уся надія на тебе. Поки ми забиватимемо баки чаушам і рахуватимем, скільки їх в Очакові, ти ще раз погасай містом. Може, знайдеш бодай їхні сліди.

І Телесик пообіцяв зробити все, що Грицик велить.

А за кілька хвилин потому до нього підійшов Санько. Він тицьнув Івасикові важкенький згорток і сказав:

— Тут пилка, що ріже залізо, і ніж. Коли ми почнемо свою виставу, ти роздобудь човника, дістанься до тої галери і тихо поспитай у веслярів, чи нема серед них Хасана з Ренатом. А як нема — все одно передай веслярам цей згорток. Тільки ж дивися: коли наглядачі накажуть зупинитися, ти тихенько викинь його у воду і скажи, що під’їхав до галери попрохати хлібця…

Тож Івасик і йому пообіцяв, що зробить усе можливе. А тоді сів над морем і почав гадати, чиє прохання виконувати спершу. Просто перед ним двоє хлопчаків поспіхом вистрибнули з човника і, забувши прихопити весла, бігцем подалися до причалу. Вони боялися пропустити таке цікаве видовище.

За мить Івасик уже сидів у маленькому човенці і гріб у море. Краєм ока завважив, що галерні наглядачі з’юрмилися на кормі, але про всяк випадок вдавав, що

галера його зовсім не цікавить. Завернув до неї лише тоді, коли переконався, що з корми його не видно. Ще трохи — і човник м’яко тицьнувся в галеру. Телесик прислухався.

Невидимі звідсіля наглядачі обмінювалися враженнями від того, що їм вдалося побачити на причалі з такої відстані. А поряд, майже над Івасиковою головою, стирчали з отворів грубі морські весла і долинали хрипкі простуджені голоси та кашель. Івасик наблизився до отвору і впівголоса погукав:

— Хасане, Ренате, де ви?

Кашель припинився. А тоді майже над його вухом прозвучало тихе й обережне:

— Який Хасан тобі потрібен, хлопче?

— Той, що з-над Сули, — відказав Івасик.

— Ого! — вихопилося у невідомого весляра. — Тоді зачекай трохи…

Івасик чув, як за облавком, віддаляючись, покотилося «Хасан, що з-над Сули, Хасан…». А ще за хвилю уже знайомий голос пролунав знову:

— Якщо це той Хасан, якого ти шукаєш, то він з того боку. Третє весло з носа…

Телесикове серце радісно затріпотіло. Атож, добре він зробив, що послухався саме Санька! От тільки як той здогадався, де саме шукати Хасана? Утім, чого ж тут дивуватися — на те він і віщун, ясновидець!

Намагаючись триматися якомога ближче до облавків, Івасик обплив галеру і зупинився біля третього весла. Тихо покликав:

— Хасане…

Весло здригнулося і з отвору прозвучало:

— Я Хасан. А ти хто?

— Я Телесик, — відказав хлопець. — Санько з Грициком тобі передали ось це…

Він підніс згорток до отвору. Хасанова рука висунулася з нього, намацала згорток і знову щезла.

— Дякую, Телесику, — почулося з отвору. — А на словах вони щось передавали?

— Не встигли, — сказав Івасик. — Грицик навіть не знає, що ти на галері.

— То передай йому, що тут усі наші. І тікай швидше, доки тебе не побачили…

Двічі нагадувати Івасикові не довелося. Він ковзнув під носом галери, відплив ще трохи в море, а тоді розвернувся з таким виглядом, ніби для нього ніякої галери й не існувало.

А коли опинився на березі, то вчинив точнісінько так, як і ті двоє хлопчаків: забувши про весла, вистрибнув з човника і помчав до причалу, звідкіля долинав дужий регіт. Треба було пройтися з шапкою, бо коли її не буде, татари можуть запідозрити щось недобре. Так наказував Санько. А що йому треба вірити, у цьому не було жодного сумніву.

РАДА

Кілька днів ходив князь Глинський межи куренів. Разом зі Швайкою та Вирвизубом вибирався далеко в татарський степ, вправлявся на шаблях, забирався у підводний човен, що його видумав якийсь малий сирота по імені Телесик. І увесь час не полишало його дивне й

щемливе відчуття, ніби повернувся він з далеких мандрів додому.

А ще він думав про те, що воля творить з людьми дивні дива. За роки свого старостування Глинський не раз переконувався, що варто було чоловікові років зо два побродити по Дніпрових плавнях — як з нього вилітали хлопські звички. Тепер він, повертаючись з козакування, уже не згинався ні перед ким — ні перед заможнішими односельцями, ні перед старшиною, ні навіть перед ним, князем Глинським.

Так, тут гуртувалися вже інші люди — вільні, незалежні, з відкритою душею і обличчям. Тепер вони були певні того, що не старости їм потрібні, а навпаки — вони потрібні старостам. Бо як не буде їх, дніпровських козаків, то татарські орди затоплять і черкаську землю, і канівську, і Київ.

І тим паче тішило те, що всі вони, не змовляючись, визнали його своїм зверхником. Не за княже звання, а за те, що відав про всі татарські хитрощі і вмів брати гору над ними. Навіть ватаг Вирвизуб — і той при першій зустрічі зітхнув так, ніби нарешті скинув з своїх плечей неймовірний тягар.

— Бери, князю, віжки, і сам Бог велів тобі перти цього воза далі, — сказав він. — А я попрошу Чортория, щоб навчив як слід триматися на воді. Це ж сором який — жити біля Дніпра і не вміти плавати!

Так, князь Глинський почувався у цьому гамірливому, незалежному товаристві майже своїм. Проте інколи ловив себе на думці, ніби потрапив у інший світ.

Під Черкасами усе було просто й зрозуміло. Ледь доносила розвідка, що татари з’явилися на овиді, як він скликав своїх відчайдухів і кидався на зайд. Але що робити тут, де татари і з боків, і зі спини, і спереду…

Втім, спереду було щось набагато грізніше, ніж татари — фортеця, за якою усе небо застив привид могутньої і мстивої Порти. Як зізнався якось воєвода київський, він волів би за краще голіруч схопитися з ведмедем, аніж бодай якимось чином зачепити Порту. І справа не лише в Порті, а й у великому князеві Литовському, що закликав старостів порубіжних з татарами земель тільки до оборони.

Його теж можна було зрозуміти. Із заходу на князівство Литовське тисли войовничі тевтони, зі сходу непокоїли князі московські, — тож не дивно, що великий князь не бажав заводити клятого ворога ще й на півдні. До того ж ворог той був на такому віддаленому порубіжжі, що нічого не вартувало вдавати, ніби його й справді не існує. У крайньому випадку можна було обійтися протестними листами з приводу татарських наскоків.

Пригадалася остання зустріч з воєводою київським Дмитром Путятичем. Воєвода ходив усе коло та навколо: мовляв, не хотілося б указувати найхоробрішому з князів руських, як йому поводитися з татарами. Проте там, — воєвода при цьому звів погляд до стелі, — хоч і схвалюють його героїчну боротьбу з кримцями, але вважають, що непогано було б якось примиритися з ними…

«Так, ми полишені самі на себе, — мислив князь Глинський, кидаючи погляд на безмежний і, на перший погляд, такий безлюдний степ. — Тільки самі себе мусимо захищати… Коли встоїмо — будемо жити, а ні — то й жити не варто…»

А от козаків, здавалося, княжі клопоти не обсідали. Вони жили простим і доцільним життям: ловили рибу, полювали річкового звіра, вправлялися на поєдинках і їздили на вивідку в степ. На цьому безнастанно наполягав Швайка.

І, на відміну від великого князя Литовського, вони прагнули стятися з татарами негайно. Майже щодня князь Глинський відчував на собі нетерплячі погляди не лише простих козаків, а й старшини. Навіть Вирвизуб якось не втримався і пробурчав:

— Стукаємося тими шаблями, мов дятли, а навіщо — незрозуміло.

— Невже ти гадаєш, що мені тільки цього й хочеться? — спалахнув Глинський. Проте тут таки стримав себе і мовив примирливіше: — Сам знаєш, що в нашій справі не випадає чинити зопалу. От повернуться Швайка з-під Перекопу і Колотнеча з-під Хаджибея, тоді й побалакаємо…

— Узимку на Сулі ви чогось не балакали, — буркнув Вирвизуб.

Глинський ледве стримав усмішку. Ніяк не може Вирвизуб пробачити собі, що його там не було.

— Під Сулою вони на нас не чекали, — відказав він. — А тут стежать за кожним кроком нашим. Тож без гарної вивідки не обійтися.

Про те, що воєвода київський застерігав Глинського утримуватись від збройної виправи на кримців, Вирвизубові, звісно, краще не знати.

Ця розмова відбулася позавчора. А сьогодні на світанку повернувся Швайка, по обіді — Колотнеча, тож князь Глинський вирішив зібрати раду. Коли Швайка, Вирвизуб та Колотнеча усілися у княжому наметі, староста черкаський почав:

— Покликав я вас, товариство, для того, щоб порадитись, як нам бути цього літа… Та спочатку не завадило б усім почути, що робиться під Перекопом та Коцюбієвим. Хто перший почне — ти, Пилипе?

Швайка кахикнув, збираючись на думці.

— Відомості мої, князю, і добрі, й не дуже втішні, — спроквола почав він. — З одного боку степові татари, що кочують межи Оріллю та Перекопом, почали ставитися до нас набагато прихильніше, ніж до цього. Мої хлопці пробували навіть зазирати до їхніх аулів, і їх зустрічали як бажаних гостей. Вочевидь, торгівля гарбами спрацювала на нашу користь. А от кримські татари… — Швайка на мить замислився, — ніколи ще не поводилися так тихо. Їхні вивідники тікають, ледь забачивши нас. А на Перекопі вони ще з ранньої весни взялися поглиблювати рів та кріпити сторожові мури. Там нині навіть миша не проскочить. Спробували ми поткнутися до Криму від річки Молочної, проте й там отримали облизня.

— Мабуть, Менглі-Гірей гадає, що ми прагнемо помститися йому за зимовий напад, от і укріпив оборону, — у роздумі мовив князь Глинський.

— Схоже на це, — згодився Швайка.

— То де тоді твої невтішні вісті? — запитав князь.

— Вони в тому, що Менглі-Гірей почав відгороджуватися від нас! — зареготав Колотнеча. — Сам князю, відаєш, що Швайка мріяв гарно погуляти зі своїми хлопцями в Криму, а тепер це зробити дуже важко. Чи не так, Пилипе?

Швайка повів носом, наче в ньому залоскотало, і відвернувся.

— Зрозуміло, — кивнув Глинський. — Тепер, Федоре, повідай нам, що робиться на правобережжі.

— Мені теж особливо казати нічого, — посерйознішав Колотнеча. — Як ми раніше й здогадувались, у степу знову об’явилося буджацька орда. А тепер до неї додалася ще й ця, очаківська. Це вони, князю, об’єдналися й дражнили нас узимку перед тим, як приєднатися до Менглі-Гірея. А от звідкіля ця очаківська орда вигулькнула — я й досі не розумію.

— Я можу дещо додати, — втрутився Швайка. — Після того, як їхні предки були розбиті під Синіми Водами, частина буджацьких і очаківських татарів перейшла на лівий берег Дніпра. Саїд-мурза, з яким ми поквиталися торік, саме з них буде… А з осені минулого року якісь люди забігали межи лівобережних татарів і почали запрошувати їх повернутися на землі своїх прадідів. Мені розповідали, що на той заклик відгукувалися навіть ті татари, що кочують за Доном.

— Без Порти тут не обійшлося — це вже точно! — втрутився Вирвизуб.

— Чому так гадаєш? — обернувся до нього Глинський.

— Бо тільки-но ми, князю, сідали на хвіст якійсь татарській ватазі, вона тікала не абикуди, а під турецькі мури Коцюбієва чи Очакова.

— Ясно, — кивнув Глинський і обвів поглядом присутніх. — То хто що пропонує?

Запала мовчанка. Першим її порушив Швайка.

— Моя думка — вдарити на Крим, — сказав він.

— Але ж ти казав, що через Перекоп і миша не проскочить, — нагадав Вирвизуб.

— Я не через Перекоп, я пропоную морем дістатися до нього.

— Це ж як — повз Очаків?

— Так. Вибрати темну ніч — і висадитися під Ґьозловом чи ще десь. Човнів у нас достатньо. А коней роздобудемо вже в Криму. Там їх, як мишви у скиртах.

Колотнеча гарячково потер долоні.

— Ого! — сказав він. І тут же схаменувся, винувато скосив погляд на свого князя: негоже вискакувати поперед батька в пекло.

— А яка твоя думка? — звернувся Глинський до Вирвизуба.

Той відповів не одразу.

— Крим — це непогано, — повагом почав він. — Про те, гадаю, варто спочатку поставити на місце буджаків та очаківських татарів. Бо ж вони вже увесь правий берег почали вважати своїм. Сам бачив, князю, як вони налетіли на тебе, коли ти виходив з Чорного лісу.

— Зрозуміло, — промовив князь. — А ти що скажеш, Федоре? — звернувся він до Колотнечі.

Той висловити свою думку не встиг, бо знадвору почулися швидкі кроки і до шатра зазирнув збуджений Кривопичко.

— Ви тут сидите, а там Грицик із Саньком повернулися! — вигукнув він.

Швайка схопився на ноги і кинувся до виходу. Але Санько з Грициком уже виглядали з за Кривопичкового плеча.

— Ми почули, що у вас тут рада… — почав Грицик, проте не договорив, бо на них налетіли з обіймами Швайка з Вирвизубом.

— Ну, хлопці… — сказав Вирвизуб, коли обійми закінчилися. — Вам би тільки воду з нас варити! Де ж це вас стільки носило?

— Та в Криму, де ж іще, — відказав Грицик. — А оце ми з Очакова повернулися…

— Та не може бути! — не повірив Колотнеча. — З самого Очакова?

— Атож. Вітання вам привезли від коменданта Ібрагім-бека та капудана турецької галери Селіма-аги.

Вирвизуб недовірливо поглянув на Грицика.

— Яка ще галера? — запитав він.

— Звичайна, — пояснив Грицик. — Понад дві сотні нукерів та сотня веслярів-невільників.

— Звідкіля вона там узялася? — втрутився Швайка. У його голосі вчувалася неприхована тривога. І зрозуміло, чому: поява галери ставила під загрозу його задум про похід на Крим.

Один лише староста черкаський лишився незворушний. Він зміряв прибульців з голови до ніг і кивнув на стіл:

— Сідайте і розповідайте, що бачили.

Коли Грицик закінчив свою оповідь, у курені запанувала мовчанка.

— Отже, в фортеці більше двох сотень яничарів, — першим порушив її Глинський.

— Еге ж, — підтвердив Грицик. — І до півтисячі очаківських чаушів.

— Отже, всього сім сотень вояків, — підсумував Глинський. — Та ще зо дві сотні матросів з галери. Це ж скільки буде?

— Дев’ять сотень.

— Майже стільки, скільки й нас, — сказав Глинський. Раптом він відчув, як усе його тіло охоплює якась незрозуміла, зухвала радість. Перед очима на мить промайнула застережно піднята рука київського воєводи, пригадалися його останні слова: «Добре було б тільки стерегти Менглі-Гірея, а не битися з ним…»

«Не тривожся пане воєводо, — подумки відказав йому Глинський. — Буде по-твоєму… але й по-моєму теж!»

— Отже, справи такі, — намагаючись стримати збудження, почав він. — Вдарити на Крим від Перекопу

ми не зможемо. І з моря зайти теж не вдасться, бо на заваді стане Очаків… — Він спинив погляд на Вирвизубі. — Чи не так?

— У цьому можна не сумніватися, — кивнув Вирвизуб.

— І покінчити з буджацькими та очаківськими татарами теж навряд чи вдасться, — вів далі Глинський. — Бо їм є за чию спину ховатися.

— А так-так, — з готовністю підтвердив Колотнеча.

— То що ти, князю, пропонуєш? — примружився на Глинського Вирвизуб. — Сидіти тут і чекати, доки кримці висунуть носа за Перекоп або коли буджаки зберуться в похід? Ні, це не для моїх хлопців. Після того, що тут сталося торік, вони вже не хочуть відсиджуватися в очеретах.

— Це правда, — підтримав Вирвизуба Швайка. — Татарам треба показати, хто в цих місцях хазяїн.

— Саме так, — кивнув Глинський. Він ще раз обвів поглядом товариство й закінчив: — Тому я гадаю, що ми повинні вдарити на Очаків.

З несподіванки Колотнеча втягнув голову в плечі, мовби над ним вибухнув грім небесний. У шатрі запала мовчанка. Нарешті першим ворухнувся Грицик. Він кинув швидкий погляд на Вирвизуба, перевів його на Швайку, а тоді з усіх сил ляснув себе по колінах.

— Князю! — з якимось радісним жахом у голосі вигукнув він. — Там же не тільки яничари з татарами, там же ще й галера!

— Тим краще, бо не треба ганятися за кожним, — твердо відказав Глинський. — Якщо не здолаємо їх — робити тут нам нічого. Коли ж переможемо, то Менглі-Гірей з буджаками надовго підібгають хвости. Бо коли по шиї отримує хазяїн, то слуги його сидять тихо, аки миші.

— Це правда, князю, — кивнув Вирвизуб. — Тож хто як, а я підтримую тебе, князю!

— Не ти один такий, — усміхнувся Колотнеча.

НА СТІНАХ ОЧАКОВА

Веслярі підводного човна сиділи над лядою, лупили комарів і наслухали тишу.

І таки дочекалися — пізно вночі до них долинув обережний плюскіт. То прибуло шість козацьких чайок. Привів їх Швайка.

— Слухайте сюди, товариство, — півголосом мовив він, коли всі зібралися докупи. — Сьогодні на світанні Глинський з Вирвизубом мають напасти на Очаків зі степу. А наше завдання — не допустити, щоб галера прийшла фортеці на допомогу. А тепер — спати!

Швайка з іншими прибульцями були стомлені до краю, бо одразу ж позасинали.

І знову запанувала тиша. Тільки кволо шелестіли очерети та час від часу сонним голосом скрикувала якась крячка. Небо повільно сіріло.

Нараз Швайка стріпнувся, наче й не спав.

— Чуєте? — тихо запитав він.

Козаки прислухалися. З боку Очакова долинув невиразний гамір.

— Здається, почалося, — сказав Швайка. — Ну, хлопці, маємо зробити все, щоб жоден ворог з галери не ступив на берег!

Веслярі повели веслами, і важкі човни нечутно ковзнули по воді. Біля того місця, де очерети закінчувались, козаки зупинилися. Звідсіля їм було добре видно опущені вітрила галери.

— Чи це не та, якій ми минулого року дали перцю? — приклав долоню до очей Ротько Беззубий.

— Яке це має значення? — нетерпляче пирхнув Грицик. — Дали тій, скуштує й ця. Чи не так?

Тим часом на галері забігали. Мабуть, і на ній почули відлуння далекої битви. Нараз від фортеці долинув сполошений скрик сурми. Сумніву не було — Очаків кликав на допомогу.

І вона не забарилася. Кілька човнів були спущені на воду і в них почали зістрибувати озброєні матроси. Ще за хвилину човни віддалилися від корабля. Татарські веслярі працювали з усіх сил. Коли човни опинилися посередині між фортецею і галерою, Швайка вигукнув:

— Уперед!

Нападу турки не чекали. Доки вони ошелешено кліпали на дивні човни, оперезані по облавках снопами очерету, доки бралися за луки, на них сипонула хмара стріл. І друга, і третя. До неба злетіли крики жаху та болю. Уцілілі татари вхопилися за весла, розвернулися й почали відчайдушно гребти назад до галери.

Козацькі човни не відставали. Наче пси, що обсіли сонного неповороткого ведмедя, закружляли вони довкола військового корабля. Проте близько підійти не наважилися, бо на галері вже отямились і теж почали відповідати стрілами.

Тим часом гул на березі посилювався. Скидалося на те, що козаки пішли на приступ очаківських стін.

Швайка прикусив губу. Як би добре було кинутись їм на допомогу! Проте не можна, бо тоді турки знову

пересядуть з галери на човни. То що ж робити, аби вони забули про допомогу?

З берега дмухнув свіжий ранковий вітер. Швайка підставив йому розпашіле обличчя. А за якусь хвилину над водою злетів його гучний голос:

— Прив’язуйте клоччя до стріл! Підпалимо галеру!

— Правильно! — вмить відгукнувся Грицик.

Його стріла першою злетіла вгору і, полишаючи в ранковому небі важкий димовий слід, впала на палубу. З палуби долинув зляканий вереск. Слідом за Грициковою стрілою в повітря злетіло ще з десяток запалених стріл. І хоча половина з них до галери так і не долетіла, там здійнялася неабияка метушня. Ще мить — і в козаків полетіло стільки стріл, що ті змушені були відпливти назад.

Грицик, широко розставивши ноги, стояв на носі найбільшої чайки. Поруч з ним сидів на веслах Санько. Нараз Грицик змахнув рукою і в ній опинилася турецька стріла. Якусь мить Грицик розглядав її, тоді відкинув у воду і повернувся до Санька.

— Чи не здається тобі, що ми з самого початку цілимося не туди, куди треба? — запитав він.

— Ще не пізно все поправити, — відказав той. — Але зачекай, доки ми зайдемо з підвітряного боку…

І човен з Грициком на носі подався в обхід галери.

Діставшись того боку, звідкіля вітер віяв на галеру, Грицик запалив клоччя, прив’язане до стріли, прицілився і відпустив тятиву. Стріла описала стрімку димову дугу і вп’ялася у вітрило. На галері зчинився ґвалт.

— Давай ще стріли! — гукнув Грицик.

Зринула в небо і друга стріла. Проте вітер на мить змінив напрямок і вона впала на палубу. Зате третя стріла

вп’ялася в друге вітрило, і на ньому одразу зачорніло широке коло. Грицик зблиснув зубами у вдоволеній усмішці.

— Грицик-мицик-молодець! — похвалив він сам себе. — Ану, хлоп’ята, не жалійте клоччя! І бийте по облавках, бо мені ніколи ухилятися від їхніх стріл!

І ще один димовий слід прорізався в небі. І ще. А тоді сталося несподіване: забурунили весла під облавками турецької галери і великий корабель почав віддалятися в море.

Радісний ґвалт здійнявся межи козаків. Три човни кинулися услід за галерою. Проте зупинив їх дужий голос Швайки:

— Спиніться! Розвертайте на Очаків!

Корабель усе ще віддалявся, коли козацькі човни з шурхотом зарилися носами в пісок. Близько сотні козаків вихопилися на причал і рвонули до фортечних мурів. На щастя, стіни від моря були значно нижчі, ніж від степу. Це й зрозуміло, адже турки навіть не гадали, що хтось може напасти на них з цього боку.

— Ставайте один одному на плечі! — звелів Швайка.

— Оце діло! — гукнув Грицик. — Ану, де ти, Демку!

Демко, який саме натягав на себе свою триголову маску, з розгону припав до стіни. Грицик білкою пробіг по

ньому, вибрався нагору і щез по той бік. За Грициком по Демкові на стіну вихопився Швайка, а за ним Санько.

— Е, — поморщився Демко. — Поменше хвицайте копитами! І руку подайте!

Проте лізти на стіни йому не довелося. Зі скрипом прочинилися ворота, що вели на причал, і з них визирнуло збуджене Грицикове обличчя.

— Сюди, хлопці! — махнув він рукою. — Демку, ану, де твої голови!

— Та вже там, де треба! — у захваті ревонуло триголове чудовисько і, розмахуючи важенною довбнею, подалося до воріт. Обганяючи його, туди ж рвонула решта козаків. І вчасно — до воріт поспішали захисники фортеці. Проте, угледівши небачене страховисько, заклякли так, що їх якусь хвилину можна було брати голими руками.

— Не затримуйтесь! — лунав звіддалік голос Швайки. — Вперед, на стіни!

— Давай, Демку! — підштовхнув Манюню Чорторий. — Жени на стіни, а ми їх тут притримаємо.

— Молодці! — вигукнув Грицик, що на мить виринув біля них. У його правій руці виблискувала шабля, а в лівій — ніж. — Бігом, Демку, на стіну і тисни їх ліворуч! А ми з Пилипом вдаримо справа. Тільки ж реви дужче, а то харчиш, наче три дні не їв!

І Демко показав, на що він здатен. Турки, що стояли на стіні, озирнулися на нечуване в цих місцях ревисько.

— Рятуйте! — не втримався один з них. І було від чого — просто на нього дерлася якась почвара велетенського зросту — допіру як учорашній людиноведмідь. Але ще жахітливіша, бо на її плечах хижо вишкірялися аж три голови.

Вибравшись на стіну, почвара важко рушила уподовж стіни. Її величезна кована довбня зі свистом розтинала повітря, і при кожному замасі зі стіни валилося кілька захисників. У протилежний від Демка бік тисли на турків Грицик зі Швайкою. Вправно і затято рубався Пилип, проте ще вправніше бився молодий характерник. Його ноги миготіли в повітрі так само невпинно, як і шабля з кинджалом; його не лякала навіть найбільша юрба, бо схопитися врукопаш на стіні можна було тільки одному-двом, а решта мусила чекати своєї черги. Проте Грицик не давав такої можливості: не встигав турок упасти на землю, як Грицик блискавично виринав з-під нього і діставав уже наступного. Тож тим, що йшли слідом, залишалося хіба прикривати його зі спини.

А от козакам, які нападали зі степу, доводилося значно важче. Уже кілька десятків тіл непорушно застигли під стіною. Сам князь Глинський сидів на землі і скреготав зубами від болю та безсилля: хвилину тому турки вдруге відкинули його разом з драбиною від стіни.

Скидалося на те, що раптовий напад не вдався. Коли староста черкаський разом із сотнями козаків уперше кинувся на приступ, ні в кого не виникало сумніву,

що хтось із них таки вихопиться на стіну і за ним негайно посунуть інші. Проте сонце піднялося вже досить високо, а на стінах не було ще жодного козака. І, мабуть, не скоро ще буде. Якщо буде взагалі. Тож доведеться або повертатися до плавнів, або переходити до тривалої облоги. А це було вкрай небезпечно. Будь-якої миті до Очакова могла надійти допомога. І тоді вже козакам довелося б непереливки.

Тривожився Глинський і за Швайку: чи зможе той вистояти проти військового корабля?

Коли дихання від важкого падіння відновилося, староста черкаський дістався до найближчого коня, із зусиллям видерся на нього і від'їхав трохи далі, аби одним поглядом охопити картину бойовиська.

Картина була невтішна.

Ліворуч вів на приступ своїх хлопців Вирвизуб, справа так само затято дерлися на стіни козаки Колотнечі. Проте стіни лишалися неприступні, і з них скалилися турки. Особливо старався той, що відштовхнув від стіни драбину з Глинським. Він то пронизливо свистів, то погрожував нападникам своєю кривою шаблею, то тицяв у них трьома, складеними в сороміцьку фігуру, пальцями.

Глинський аж зубами заскреготів з безсилої люті.

— Князю, — враз почув він за спиною. — Он поглянь туди, ліворуч. Чи то не Демко наш?

Атож, здається, то був він. Якимось дивом триголова почвара вибралася на стіну з внутрішнього боку і, розмахуючи довбнею, сунула уподовж неї. А ще хтось, невидимий звідсіля, змітав турків з іншого боку від Демка.

— Несіть туди драбини! — вигукнув князь найближчим драбам і показав на Демка. Ледве встигли вони притулити до мурів драбину, як він гукнув:

— За мною! — і втретє подерся на стіну.

А коли він опинився на ній, звідкілясь збоку до нього долинуло Швайчине:

— Униз стрибай, князю, а ми їх тут посунемо!

Глинський озирнувся. Атож, на стіні могли обійтися й без нього. По один бік, люто махаючи довбнею, від нього віддалявся Демко. По інший — якийсь козак так вправно розмахував шаблею та ножем, що не те, щоб відбитися, а й стежити за ними було важко. Поруч з ним затято рубався Швайка. А от унизу… Внизу, у фортечному дворі, рубалися козаки з човнів. Їм доводилося несолодко, бо турків з татарами збіглося набагато більше.

Глинський швидко озирнувся. Поруч з ним стояло вже десятків зо два козаків. Ще кілька піднімалося на стіни.

— За мною! — вигукнув Глинський і плигонув згори у юрмище. Не втримався на ногах і впав. Тут же перед його обличчям з’явилися турецькі шаровари.

Не піднімаючи голови, Глинський заніс шаблю над собою, а лівою рукою так затопив нападникові в живіт, що той зігнувся удвоє. Стрибок, удар — і все було закінчено. Озирнувся — поруч з ним рубався Колотнеча, за ним ще трійко козаків. І ще…

Захоплені зненацька, захисники фортеці спочатку відсахнулися до будівель. Проте за хвилину вони отямилися. То тут, то там спалахували жорстокі сутички. І попри те, що козаків у дворі з кожною хвилиною усе більшало, Глинський не був переконаний у перемозі…

Ні, треба на щось зважитись.

Князь швидким поглядом обвів бойовисько. Нараз завважив, як з-за приземкуватої будівлі вихопився чималий гурт яничарів. Між ними впадав у очі дебелий

турок з білосніжною чалмою. Судячи з того, як його слухалися, він був не з останніх в Очакові.

— Хлопці, до мене! — гукнув Глинський. І коли до нього пробилося з півсотні козаків, князь кінчиком шаблі показав на білосніжного татарина. — Ану, товариство, дізнаймося, що то за один!

Козацький клин врізався у натовп яничарів. Проте ті опиралися люто. І лише тоді, коли зі стіни на них зістрибнув Грицик, опір послабшав. Грицик перший прорубався до дебелого турка і замахнувся, вдаючи, що вдарить його згори. Турок підняв шаблю над головою, проте вістря Грицикової шаблі якимось дивом уже торкнулося горлянки турка. Той відсахнувся і, зашпортнувшись об тіло одного з своїх захисників, вкрився ногами.

— Здаюся! — вереснув він.

— Ет, голубе, і де ж ти був раніше? — весело поцікавився Грицик і крикнув Глинському: — Він твій, князю! Можеш патрати його, як хочеш…

За хвилю він рубався вже в іншому кутку фортечного двору.

Глинський схилився над турком і наказав:

— Ану, підводься!

— Ні! — вигукнув дебелий. — Не рубай, я викуп дам! Тринадцять тисяч алтинів! Я Ібрагім-бек, комендант фортеці!

— От саме ти мені й потрібен, — сказав Глинський. — А я — староста черкаський.

— Я чував багато про тебе, шановний, — улеслива посмішка промайнула на сполотнілому лиці Ібрагім-бека. — Про твою мужність ходять легенди…

— Про це погомонимо пізніше, — урвав його Глинський. — А поки що звели своїм здаватися. Мені зайва кров не потрібна. Тому, хто здасться, я обіцяю життя і повернення додому.

— Слухаюся і підкоряюся, — комендант схилився перед Глинським, наче то був султан, і тремтячим голосом заволав: — Правовірні, слухайте мій наказ, здавайтеся! За це киняз уруський обіцяє вам життя і повернення додому!

На нього озирнулися. Його впізнали, його голос почули. Найближчі захисники фортеці один по одному кидали шаблі і з незалежним виглядом складали руки на грудях. Вони усе ще мали певність, що за їхньою спиною стоїть могутня Порта, яка витягне їх з будь-якої халепи.

А Глинський вів коменданта далі. І там, де вони проходили, гамір битви стихав.

Під вечір останній спротив було подолано.

ГРИЦИКОВА СВАВОЛЯ

В Очакові святкували перемогу. Одних лише вбитих захисників фортеці було за три сотні. Козаки втратили вчетверо менше. А ще було звільнено понад тисячу невільників, що зводили фортечні мури. Чимало з них попросилися в козацькі лави. Усюди лунали радісні вигуки, невільники шукали земляків, а переможці славили найкращих.

— А князь наш, князь! — у захваті торохтів якийсь канівський колишньому кропивнянському старості Грабенчуку. — Його стільки разів скидали з драбини, а він все ж таки перший видерся на стіни! Га, як тобі це?

— Та ніяк, — відповів Грабенчук і почухав заднє місце. — Першого разу ми з ним на тій драбині разом їхали верхи.

Ще більше балакали про Демка Манюню та Грицика.

— Я ганяюся за турком навколо мазанки, — збуджено шепелявив Ротько Беззубий. — А він такий прудкий, що тільки й бачу, як його п’яти миготять то за одним рогом, то за іншим. Та раптом чую такий крик, що аж вуха заклало. Вилітаю з-за рогу — і ледь мені шабля з рук не випала. Суне на нас із моїм турком щось несусвітенне, триголове, і довбнею розмахує так, що аж повітря шкварчить… Слава Богу, бачив я нашого Демка й раніше, але все одно зашпори у п’яти зайшли. То що тоді казати про бідного турка? Одне слово — триголовий!

Так це ім’я й причепилося до Демка. Відтоді ніхто не називав його ні Дурною Силою, ні Манюнею. А ще довго мовилося про великого лицаря Демка Триголового, який самотужки міг розметати ціле військо.

Але Демко про це ще нічого не знав, тому й не задавався. Він лише ніяково усміхався й бубонів:

— Та я… Це все Телесик придумав. А я що… я тільки довбнею махав та й годі.

Не менше розмов точилося і про Грицика. Ті, хто бачив його в битві, присягалися, що в нього в бою виростали додаткові руки й ноги.

— Наче біс якийсь вселився у хлопця, — ділився своїми враженнями Володко Кривопичко. — Ото коли Швайка загадав нам бігти на стіну, то, думаєте, Грицик його одразу послухався? Ага! Він спочатку крутонув у той бік, де турків з двадцятеро саме вирішували, на кого б їм напасти…

— І добре зробив, — перебив його один з черкаських. — Бо якби Грицик пробіг повз них, вони

подума ли б, ніби він їх злякався. І рвонули б за ним на стіну.

— Та зачекай! — нетерпеливився Володко. — То він просто бурею на них налетів, і що правою рукою махне — один падає, що лівою — другий. А ще ж він ногами як видриґував! Не Грицик, а справжній вітряк, та й годі! Я не встигав навіть розгледіти, де його рука, а де нога. А турки, видно, були не з лякливих, бо один одного відштовхують, хочуть першими в нього ножаку встромити. Але супроти одного одразу двадцять не стануть, то вони пробиваються поодинці. А Грицикові того й треба. Тож якби перед ним стояло й тридцятеро, він усе одно накинувся б на них!

— А на стінах він пішов навіть не на тридцять, а одразу на всіх! — докинув перев'язаний по самі очі козарлюга. — І турки нічого не могли вдіяти, бо лише заважали одне одному. А дехто навіть шаблю не встиг здійняти.

— Ну, хлопці це ви щось занадто, — засумнівався Йосип Круть з-під Крутьок. — Може, розпитаймо самого Грицика?

Проте Грицика серед тих, хто святкував перемогу, не було. Вони з Саньком та Івасиком вибралися на прибережну скелю і звідтіля вдивлялися в турецьку галеру, що застигла на крайнебі. По щоглах крихітними мурахами повзали моряки. Вони міняли вітрила.

— Завдав ти їм клопотів, — схвально мовив Санько. — Усього дві стріли з клоччям, а скільки роботи!

Грицик відвів погляд від галери і зітхнув.

— Що мені ті вітрила, коли не знаю, де шукати Хасана з товариством, — сказав він.

— А їх не треба шукати, — відказав Санько і по-змовницькому перезирнувся з Івасиком.

Грицик рвучко обернувся до нього.

— Що ти маєш на увазі? — запитав він.

— А те, що вони від тебе на відстані двох поприщ, — відказав Санько. — Ну, Івасику, розповідай, як воно було. Тепер можна.

Санько з Івасиком добре відали, що Грицик не похвалить їх за таке довге мовчання. Проте вони навіть не уявляли, що може наговорити розлючена людина. Навіть Чорторий з Масаром, що поралися біля підводного човна, полишили роботу і з роззявленими ротами вислуховували Грицикові прокльони, що сипалися на Санька з Івасиком. Зрештою, Грицик висловив усе, що думав про своїх підступних товаришів і замовк, аби перевести подих.

— Ти все сказав? — незворушним голосом поцікавився Санько. — Тоді вислухай нас. Якби ми розповіли тобі про це раніше, ти одразу б кинувся їх визволяти. Чи не так?

— Ну… так, — знехотя кивнув Грицик головою.

— От бачиш! І погубив би всіх нас.

— А ви тут до чого?

— До того, що ми теж пішли б з тобою, — втрутився Івасик.

Грицик скоса зиркнув на них, потому перевів погляд на Чортория, на решту товариства — і відчув, як гнів його вивітрюється, а натомість зворушлива хвиля вдячності огортає його. Так, ці люди, не роздумуючи, пішли б за ним будь-куди. І так само, не роздумуючи, поклали б за нього свої голови.

— Не сердься, друже, — почувся поруч Саньків голос. — Але Очаків вартий того, щоб спочатку подумати про нього, а вже потім про Хасана… — Санько помовчав,

а тоді переконливим голосом додав: — А Хасан нікуди від нас не дінеться, повір мені. Ми з Івасиком тут дещо придумали.

— Еге ж, — закивав головою Телесик.

Аби не виказувати своїх почуттів, Грицик відвернувся.

— З чого ви взяли, що я серджуся? — буркнув він, і таки не втримався — стусонув Санька під ребра, щоб не був такий розумний. І не ухилився, коли Санько відповів йому таким самим.

А навколо панувала весела метушня. Радісно перегукувалися вчорашні невільники, потріскували вогнища, і на них вже сходили парою казани з кулешем, а козаки в очікуванні заслуженої вечері перев’язували свої рани. І тут чи не кожен був при ділі.

Ніколи було й Богданові Глинському. Передовсім він мав перерахувати гроші, дані комендантом за викуп. Ібрагім-бек таки не збрехав: у його скарбниці знайшлося тринадцять тисяч алтинів.

А ще потрібно дотримати слова, даного Ібрагім-бекові. Тож староста черкаський звелів Колотнечі зібрати всіх полонених, погодувати їх на дорогу і нехай собі йдуть, куди хочуть — чи то в Крим, до татарів, чи до своїх — на Хаджибей, чи навіть на Акерман, що на Дністрі стоїть.

— І щоб жодна волосина не впала з їхньої голови, — наказував він Федорові. — Ми ж не звірі якісь.

— Та я розумію, — широко усміхнувся Колотнеча.

Він, як і всі козаки, був у доброму гуморі. — От тільки багато з них не зможуть піти з Очакова, бо покалічені.

— Тоді… тоді постав шатра в степу і нехай відлежаться кілька днів.

— Буде зроблено, князю! — схопився Колотнеча.

Та Глинський уже забув про нього, бо обсіли клопоти важливіші. Він підкликав до себе Вирвизуба і запропонував об'їхати очаківські мури.

— Треба, Штефане, якомога швидше знести їх, доки турки з татарами не отямились. Як ти на це дивишся?

— Гарно дивлюся, — згодився той. — Бо стоїть тут, наче більмо в оці.

— То чи не візьмешся за цю справу?

— Та мені, князю, якось не доводилося розбирати мури. Та ще й такі. Може, Швайка згодиться?

— Йому теж знайдеться робота. От ми з тобою прогулюємося, а до нас, може, вже підкрадаються якісь песиголовці.

— Тоді, звісно, краще від Пилипа за ними ніхто не простежить, — зітхнув Вирвизуб. — То я той… мабуть, таки візьмуся за стіни.

— А візьмися, — сказав Глинський.

Вирвизуб поліз рукою в потилицю і задивився на стіни, міркуючи, з якого боку до них краще підступитися. А Глинський смикнув за поводи і невдовзі зупинився біля причалу. Увагу його привернуло кілька десятків козаків, що метушилися біля човнів. Якусь хвилину він спостерігав за тим, як Грицик ставить щоглу, а тоді спитав:

— Що тут діється?

— А в тебе що, очей катма? — не озираючись, відказав Грицик і лише потому випростався. — О, це ти, князю! Вибач, що не помітив.

— Бачу, тобі знову закортіло прогулятися.

— А таки закортіло, — охоче згодився Грицик. — Оце збираємося галеру захопити.

— Галеру? Навіщо вона тобі здалася?

— Бо там наші хлопці — Хасан, Ренат, Рашит з Наздиром…

— Он як…

Глинський зусиллям волі притлумив мимовільне роздратування. Цей відчайдушний шибеник мав би бодай повідомити про свій намір, якщо не дозволу запитати. Усе ж таки старший повинен знати, що робиться у його війську.

І що найгірше, не один Грицик був такий. Саме цей настрій — хто в ліс, хто по дрова — панував зараз у козацькому стані. І якщо черкасці таки звикли слухатися свого старосту, то переяславці чинили, як їм заманеться. Той же Грицик гайнув до Криму саме тоді, коли потрібно було всі сили зібрати в один кулак. За якийсь час здимів його друг Санько. Ні, козаки — це щось незбагненне. При своїй безмірній хоробрості і винахідливості кожен з них намагається грати на свою дуду.

Нараз Глинський піймав себе на думці, що теж не набагато кращий за них. Теж намагається чинити по-своєму. От і зараз узяв та й пішов на Очаків — і навіть не задумався, яким побитом обернеться це для князівства Литовського і для нього особисто. Сподівався лише, що черкаська земля однаково віддалена як від великого князя Литовського, так і від султана Оттоманської Порти, а відтак навряд чи великий князь з султаном надто перейматимуться з того, що десь там, на краю їхньої землі, зблиснула криця… Так, саме це було йому на думці, коли віддав наказ брати Очаків.

Атож, дивна вона, звичка людська. Хоч і готовий був вибухнути гнівом князь Глинський на Грицика, проте душа поза його волею тяглася до цього козака з меткими очима і такими ж меткими рухами. Та й ті, кого він збирався нині

виручати, — теж не чужі Глинському. Дарма, що підвели колись його рід їхні беки та старшини.

Проте коли язик налаштований на звичне…

— Я мав на тебе інші сподівання, — суворим голосом мовив Глинський. — Ти мав допомогти Швайці.

Грицик молитовно приклав до грудей руки.

— Князю! — палко вигукнув він. — Або знось мені голову з плечей, або не відволікай від діла! Ти ж видиш — галера ось-ось зрушить з місця!

Глинський поглянув у море. Там, на обрії, усе ще рожевів проти сонця військовий корабель.

— Постривай… — зупинив його Глинський. — Ти хоча б скажи мені, з якого дива він опинився там, а не прийшов на допомогу Очакову?

— То, князю, хай тобі краще Швайка розповість, — відказав Грицик. І все ж не втримався, похвалився: — Ми йому вогненними стрілами підпалили вітрила. А без вітрил який же то корабель? Так, човен на ставку. От і чкурнули подалі від нас, щоб їх поміняти.

Глинський відчув, як його вуста розпливаються в посмішці.

— А чи не мало береш з собою людей? — поволі здаючись, запитав він.

— А нам, князю, більше, ніж півтори сотні і не треба, — відказав Грицик. — Ми ж не зараз збираємося нападати. Ми наблизимося за якусь версту та й зачекаємо ночі. А коли всі заснуть, видеремось на палубу. Для цього мої хлопці вже приготували драбини з гаками. Та й невільники спати не будуть. Ми їм передали кілька пилок, то, мабуть, вони оце сидять і пиляють ланцюги…

— Це ж який відчайдух передав їм ті пилки? — здивувався Глинський. — Чи не ти?

— Ні, князю, — чесно визнав Грицик. — На таке мені кебети не стачило. Це він все зробив, — і Грицик притяг до грудей Телесикову голову. Той наслухав кожне слово їхньої розмови.

— А, цей, — кивнув Глинський. — Без нього, бачу, жодна вода не освятиться. Мабуть, ти теж збираєшся захопити галеру?

— Він не хоче мене брати… — поскаржився Івасик, стрельнувши очима на Грицика.

— Бо не хлоп’яче то діло, — відрізав Грицик. — Годі. Менше балачок!

Івасик опустив голову. Проте Глинський встиг завважити, як зблиснули його очі. Схоже, цей малий думав інакше.

ПОГОНЯ

Веслярі гребли без зайвого поспіху. Вони мали протриматися подалі від галери, доки на море впадуть сутінки.

— Хлопці! — стиха вигукнув Володко Кривопичко. — Погляньте-но на воду! Вона тут якась не така.

І справді, вода була вже не тихоплинна й блакитна, як у Дніпровському чи Бузькому лиманах. Вона була зеленіша, прозоріша і ніби аж важча. І хвиля стала набагато більша. Вона не хлюпотіла, як річкові брижі, під облавками, а безгучно пірнала під човни, піднімала їх угору і знову опускала. Та й самі човни стали якісь не такі. Вони наче ожили і тепер поводилися, як малі бешкетники: то злітали над водою так високо, що в козаків завмирало серце — а раптом їх помітять з галери, — то кидалися в

темно-зеленаве провалля з таким завзяттям, що не один з козаків хапався за облавки, боячись, що от-от опиниться на морському дні. Проте човни якимось дивом знову опинялися над водою.

Один тільки Ротько Беззубий почувався вдоволеним. Більше того — щоразу, як човен провалювався між хвиль, а тоді стрімко дерся нагору, Ротько аж стогнав від захвату.

— Ось воно справжнє море, хлопці, — примовляв він. — Грається з тобою, як кіт з мишею.

Пливли, збившись докупи, вітрил не піднімали. А коли почали виднітися маленькі постаті, що бігали по все ще освітленій палубі, Ротько попередив:

— Далі, Грицьку, йти небезпечно. Точно помітять.

Тим часом стемніло, і корабель розчинився в сутіні.

— Мабуть, пора, — прошепотів Ротько.

— Я теж так помислюю, — сказав Грицик і кигикнув чайкою: то був знак наближатися всім до галери.

Човни миттєво, як зграйка рибок, крутнули урозсип і почали підкрадатися до галери. Козаки втупилися поглядом у темні перехрестя щогл, між якими завис тоненький серпик місяця. Щонайбільше за півгодини облавки ворожого корабля вивищаться над ними до хмар, Грицик знову закигиче чайкою — і це стане сигналом закидати драбини на корабель.

Ось уже близько. Ще трохи…

Проте що це? На кораблі не спали. Низько над морем котилися різкі, уривчасті слова команд, чулося м’яке гупання десятків босих ніг. А тоді до неба поповзло щось примарне.

— Трясця їхній матері! — пошепки вилаявся Ротько. — То вони вітрило полагодили і зараз піднімають.

— Ну, то й що, — тихо заперечив хтось із веслярів. — Піднімуть і ляжуть спати.

— Аби ж то, — відказав Ротько. — Спати вони ляжуть, тільки вітрило не спатиме…

І справді, полотнище гучно ляснуло під вітром раз, другий — і корабель повільно зрушив з місця.

Грицик застиг, мов уражений громом. Він навіть не завважив, як човни знову збилися навколо нього.

— От тобі й наздогнали, — сказав хтось. — Доведеться повертатись.

— Тільки не це! — вихопилося у Грицика. — Ви як собі хочете, а мені дорога туди…

Він махнув рукою услід галері і промовив:

— Або я наздожену її і визволю хлопців, або гріш мені ціна.

— Я з тобою, — відказав Санько.

— І я, і я, — полетіло між козаками.

— Дякую, друзі, — зворушеним голосом відказав Грицик. — То я пропоную таке. Хто хоче далі гнатися за турками, хай пересаджується у мій човен, а хто не хоче — нехай вертає назад.

Проте ніхто не ворухнувся. Натомість з сусіднього човна почулося:

— Не заводься, Грицьку. Не ти один такий хоробрий.

— Еге ж, — підтримали його з сусіднього човна, — не тобі одному кортить поганятися за турками. Краще теж звели ставити вітрила.

За якусь хвилину невеличкі полотнища стріпнулися над морем і човни рвонули вперед. Проте за кілька хвилин Ротько, що перебрався на ніс і пильно вдивлявся в імлу, сказав:

— Треба йти повільніше. Бачите, галера наче побільшала.

Атож, ворожий корабель знову виріс у розмірах. Довелося опустити вітрила і взятися за весла.

Тим часом хвиля меншала, накочувалася все повільніше і м’якше, доки, зрештою, цілком щезла. Тепер човни не пливли, а ніби ковзали по безмежній водяній гладіні. Лише місячний серпик стелив на ній ледь помітну навскісну доріжку, на іншому краю якої вгадувалися вітрила турецької галери.

— Тепер, мабуть, вона зупиниться аж у Синопі, — сказав Ротько.

— Як ти знаєш? — запитали з найближчого човна.

— Бо вони завжди там зупиняються. Це найближчий до наших берегів турецький порт.

— І скільки туди пливти?

— Та як тобі сказати… Коли так, як оце зараз, то ночі зо дві буде.

— Ого, — сказав один з козаків. — Це що, треба весь час сидіти? А в мене, хлопці, уже й зараз заболіло те місце, на якому я оце сидю.

— Потерпиш, — гигикнули з іншого човна. — А, знаєте, молодець наш Санько, що загадав на кожен човен принести барило з водою і трохи їдла.

— Ага, він начебто знав, що так буде.

— Звісно ж, знав. Бо характерник.

Санько відчув, як йому запашіли щоки. Добре, що при такому місяці цього не видно.

Ішли щільно, аби мати один одного на оці. Стиха, щоб не заснути, перекидалися словами. А за якийсь час

стало помітно, що один з човнів хоча й повільно, проте відстає від інших.

— Ви що, заснули там? — стиха погукав Ротько. — Хочете самі серед моря лишитися?

— Та тут щось ніби причепилося до нас і не пускає, — почувся стривожений голос Чортория. — О, якийсь мотузок за кормою…

— Ану, тягни за нього, та й подивимося, що там таке! — звелів Грицик.

— Я вже здогадуюся, що ми витягнемо, — зітхнув Санько.

За кілька хвилин усі побачили оглядову діжечку підводного човна, що ледь виглядала з води.

— Слухай, Марку, — докірливо почав Грицик. — Я ж тобі загадував відв’язати його…

— То я й відв’язав, — розгублено відказав Чорторий. — Оцими ось руками…

— Отже, його знову хтось прив’язав, — здогадався Грицик. — Стривай, а чи не нашого бісеняти ця робота? Гей, Івасику, ти мене чуєш?

— Чую… — глухо пролунало з глибини човна. Стукнула ляда і над діжею з’явилася розкуйовджена Івасикова голова.

— Уже припливли? — сонним голосом запитав він. — А де ж галера?

— Яка галера? — вибухнув гнівом Грицик. — Я тебе що — просив пливти за нами?

— Ні, — чесно визнав Телесик. — Але ми з Масаром подумали…

— То ти що, й Масара з собою взяв?

— Ні, він сам напросився. Ми з ним подумали, що підводний човен може ще знадобитися. Коли ти захочеш побалакати з Хасаном, або щось йому передати. От ми й прив'язалися.

Один по одному козаки заходилися чухати потилиці. Якось воно негоже брати з собою дітей в таку непевну мандрівку.

— То що тепер робитимемо? — запитав Чорторий.

— Як що… — буркнув Грицик. — Відв'яжемо їх, і нехай повертаються додому самі.

— Ми не повернемось, — відказав Івасик. — Відв'яжете — усе одно попливемо слідом.

— Та куди ж ти попливеш, горенько моє! — вдарив об поли Грицик. — Ну гаразд, перебирайтеся до нас, нема чого вам бовтатися, як горошинам у бичачому міхурі.

— Ні, — відмовився Івасик. — Ми переберемося, а ви відріжете мотузок. А Марко ж у нього стільки праці вклав!

— То правда, — подав голос Чорторий. — Слухай, Грицю, може, нехай цей човен і далі пливе з нами? Бо ми хоч і відстаємо через нього, проте не так, аби зовсім загубитися…

Грицик подумав і розвів руками.

— Ну що з вами вдієш? — сказав він. — Тільки ж дивіться, розшукувати вас посеред моря не будемо.

Оскільки галера за час розмови щезла з овиду, довелося підняти вітрила. Незабаром з'ясувалося, що Чорторий мав рацію: його чайка хоча й відставала, проте не настільки, аби від неї відв'язувати підводного човна.

Тим часом густа хмара закрила місяць, і одразу стемніло. Галера, яка й так ледь виднілася, зникла з очей.

— Щоб нам не розминутися з нею, — забідкався Кривопичко.

— Не бійся, — заспокоїв його Ротько. — Ще не було такого, щоб колись та не світало. А як розвидниться, ми знову її побачимо.

Незабаром крайнебо почало рожевіти, а потім вкрилося кучугурами рідких червонястих хмар. Невдовзі на самісінькому обрії козаки угледіли вже знайоме вітрило. Море зітхнуло й покрилося хвилями. Звідкілясь налетів вітерець і вітрила радо стрепенулися.

Ротько кинув весла і натомлено потягся.

— Лягайте, хлопці, та поспіть, — порадив він товариству. — Тепер човни самі попливуть, куди треба.

Козаки пливли цілий день. Сонце пекло щосили, проте дивна річ — ніхто не відчував спеки, бо від води тягло приємною прохолодою. Та й вітер був не такий, як на березі — колючий і сухий, а навпаки — вологий і м’який. А ще можна було час від часу перегнутися за облавок і бризнути на голову пригорщу води. Плавба здалася майже мандрівкою-раєм.

Давно козаки так не розкошували в неробстві. Лежи собі скільки хочеш і як хочеш. Можеш ноги виставити за облавок, можеш згорнутися вужиком і спати. А можна й баляндрасити про різні цікаві та веселі речі. От тільки кепсько, що води не можна напитися від пуза.

Тим часом сонце повільно скочувалося до заходу і на море знову налягла ніч. Позіхаючи, козаки заходилися вмощуватись, хто де вибрав. Проте спали вони недовго. Зненацька чийсь сполошений вигук підкинув їх на ноги.

— Що таке? — запитав Грицик. — Хто тут зчинив ґвалт?

— Це я, — почувся винуватий голос Кривопичка. — Ти б теж не втримався, якби воно бризнуло на тебе, а тоді ледь не буцнуло лобом…

— Хто буцнув?

— Та риби ж оці здоровецькі, хто ж іще. Які зверху плавають.

— Дельфіни, — підказав Ротько.

— Не знаю, як вони звуться, проте спросоння хто завгодно закричав би…

Потім знову почало сіріти, а вони все пливли. І все ж плавба добігала кінця. По обіді козаки відчули, що вітер пахне якось інакше — не солоною вільгістю, а ніби полином потягло від нього.

— Берег, чи що? — здогадався Кривопичко.

Так, це був берег. Спочатку на крайнебі ніби хтось провів чорну риску, а потім над ним піднялося щось схоже на хмари застиглої куряви. І зрештою, завиднілися скелясті береги.

Усі завмерли, вдивляючись у них. Ось вона, земля непереможної Порти! Ой, небагато людей підпливали до неї з власної волі…

По обіді турецький корабель почав брати ліворуч. А коли сонце торкнулося нижнім краєм води, береги з’явилися уже з обох боків. На них то тут, то там спалахували вогні.

— Синоп, — сказав Ротько. — Сюди повертаються всі турки, що плавають по Чорному морю.

— Скласти щогли, — звелів Грицик. — Далі підемо на веслах.

Веслярі неспішно загрібали воду. На небі знову з’явився місячний серпик. Він освітив тьмяним світлом галеру, на якій уже не було вітрил.

— Зараз турки мають зійти на берег, — сказав Ротько. — Спочатку сходить великий начальник, за ним менші, а тоді вже всі інші. А на галері залишається якась сотня і наглядачі.

— Це добре, — сказав Грицик. — Нам легше буде. Ану, Телесику, давай сюди свого човна!

ЗМІНА ВАРТОВИХ

Управитель Синопських земель Нізарбек над усе полюбляв після спечного дня поніжитися на своїй улюбленій яхті. Яхту цю він перекупив у одного відставного капудана-паші, а той, у свою чергу, захопив її під час пограбування Венеції.

От і сьогодні, коли сонце розпекло повітря так, що те вливалося в горлянки розплавленою смолою, Нізарбек велів осідлати білогрудого красеня і в супроводі пишного почету рушив з палацу до воріт, що відділяли місто від причалів.

Управитель погойдувався в зручному, глибокому сідлі і знічев'я розглядав схилені голови зустрічних. У животі управителя час від часу буркотіло, ніздрі намагалися вловити запах вишуканих страв та ласощів, що їх слуги щойно пронесли до яхти. Влітку Нізарбек намагався вдень їсти якомога менше, аби відчути справжню насолоду від вечері на свіжому чорноморському повітрі.

Над головою промайнула тінь від воріт, поштиво схилився старший охоронець, — і в Нізарбекове обличчя повіяло вільгістю.

Широка, вимощена тесаним камінням дорога вела до причалу для торговельних і військових суден. Зазвичай Нізарбек любив запрошувати на яхту їхніх капуданів, бо то були люди бувалі і розповідали вони про такі неймовірні речі, які не піддаються жодній уяві.

Проте сьогодні військовий причал був порожній. Нізарбек мигцем поглянув на нього і повернув праворуч, до невисоких берегових скель, між якими ховався від зайвих очей особистий причал управителя. А от і вона, його улюблениця, — вигиниста, крутобока, з дивними квітами на різьблених облавках і позолоченим погруддям Змія на носі, з затишною каютою, де так приємно лоскоче спітніле тіло прохолодний морський вітерець…

Носії підбігли до нього, аби допомогти зійти з коня і на ношах перенести свого повелителя на улюблену яхту. Проте дістатися до неї так і не вдалося, бо цієї миті до Нізарбека долетів голос старшого охоронця воріт:

— Повелителю, зі стін дають знати, що наближається якийсь корабель…

Помахом руки Нізарбек наказав зупинитися і зволив спрямувати погляд у морську далечінь. Охоронець не збрехав: невдовзі на обрії з’явилися вітрила.

А ще за якийсь час можна було розгледіти і військовий корабель-галеру. Незабаром охоронець воріт сповістив, що належить вона славному капуданові Селіму-азі.

Зазвичай набурмосене обличчя управителя розпливлося у вдоволеній посмішці: сьогоднішній вечір він проведе не наодинці з собою. Ніколи ще Селім-ага не відмовлявся розділити з ним вечерю. А що вже до незвичайних історій, то тут мало хто зрівняється з цим старим пройдою.

— Коня, — звелів він.

Незабаром корабель увійшов у гавань. Нізарбек покліпав очима.

Зазвичай Селім-ага піклувався своїм судном, як найулюбленішою з дружин. За найдрібніший недогляд, за найменші сліди бруду він нещадно шмагав і доглядачів, і рабів. Звісно, після походів кудись до італійських берегів, чи й до самої Іспанії судно вкривалося бойовими шрамами. Проте всього за кілька днів воно знову мало такий ошатний вигляд, що йому могла позаздрити найохайніша з красунь.

Цей похід Селіма-аги геть не віщував нічого небезпечного — усього лише двотижнева мандрівка до нових земель поміж річками з дивними туземними назвами Дніпер та Дністер. Тож Селім-ага мав усі підстави для того, щоби повернутися на такій же чепурній галері, як і до відплиття.

Проте зараз красуню галеру було не впізнати. І найбільше дісталося вітрилам. Навіть звідсіля видно було на них страшні сліди підпалів та незграбні, нашвидкуруч накидані латки — ніби на судно напав якийсь тамтешній Змій з вогненною пащекою…

Нізарбек розвернув коня і коротким скоком подався до великого причалу.

— Подати коня капудану! — кинув він.

А коли з причалу до корабля пролягли сходи і капудан став на них, Нізарбек аж рота роззявив. Завжди усміхнено гордовите обличчя Селіма-аги тепер мало вигляд, як у побитого пса. Ще ніколи не бачив він у свого знайомця такої зігнутої постави і зсутулених плечей.

— Щось трапилось? — вихопилося у Нізарбека, коли капудан наблизився до нього.

Капудан через силу хитнув головою.

— Маю погану вість для візира, — сказав він. — Потрібен гінець.

І поки слуги підводили коня, Селім-ага коротко розповів, що варвари, звані уруськими кайсаками, несподіваним нападом захопили Азі-Кале. І він, капудан Селім-ага, не міг прийти на поміч турецькому гарнізонові, бо, оскільки підходи до Азі-Кале ще не були розвідані, він кинув якір на рейді. А коли його вояки на човнах подалися на допомогу фортеці, уруська засада, що зачаїлася в тамтешніх очеретах, розстріляла їх майже впритул.

Тепер було вже не до прогулянки на яхті. І Нізарбек, і Селім-ага добре відали, яким страшним у гніві буває великий візир. А що невдача під Азі-Кале таки викличе у нього гнів, у цьому вони не сумнівалися.

Хвилі ліниво облизували смолені палі головного причалу. Повз нього неспішно, зрідка перегукуючись, походжали вартові. От-от має розвиднітися. А поки що на місто напливав з моря легкий серпанковий туман. У ньому то розчинялися, то знову з’являлися берегові скелі, мощена дорога до воріт, фортечні мури. А от на морі туман був зовсім інший — важкий і білий, наче розілляте молоко. Біля берега він трохи рідшав і тоді крізь біле клоччя проглядала чорна скаламучена вода.

Один з вартових зупинився біля причалу і поглянув туди, де крізь імлисту пелену прозирали неясні обриси військової галери, котра вчора увечері увійшла до Синопської бухти. Біля її обшивки плюскотіла вода, з палуби долинало могутнє хропіння моряків. А з отворів для весел несло важким духом — за ними задихалися без свіжого повітря невільники-веслярі. Усе було так звично, що вартовий знудьговано позіхнув і вже зібрався рушити далі, як зненацька в проміжках між пасмами туману вгледів на воді якийсь предмет. Він був схожий на діжку, з якої зсунулася накривка. Вартовий втупився в неї зацікавленим поглядом: точнісінько таку саму діжу він

виловив місяць тому. Мабуть, скотилася з палуби якогось корабля. Діжа та була чи не на третину заповнена солоною рибою.

А в цій, судячи з того, як глибоко вона сидить у воді, теж щось знайдеться…

Вартовий зачекав, доки діжка підпливе ближче, за тим списом-гаківницею зачепив її за край і потягнув на себе. Незабаром діжка м’яко вдарилася в берег.

Вартовий нахилився, аби зазирнути всередину, проте діжка не чекала цього і наразі підстрибнула ледь не до його обличчя. Вартовий відсахнувся і завважив, що діжка була не сама. Якимось дивом вона була врізана у щось, схоже на тіло велетенської рибини.

— Що за шайтан? — пробурмотів вартовий і озирнувся на берег. — Назиме, а підійди-но сюди, — погукав він напарника.

Той не відгукнувся, мабуть, пройшов уперед. Вартовий хотів підвищити голос, проте не наважився: його вигук могли сприйняти за знак тривоги. А коли виявиться, що цей невідомий предмет не загрожує великій Порті, то йому добряче влетить від старшого варти. Бо якому ж начальнику сподобається, що підлеглі серед ночі здіймають тривогу через якусь дрібницю?

Зненацька в тілі рибини блискавично розійшлися стулки, чиїсь могутні руки вихопилися з темряви, зімкнулися на горлянці вартового і щезли разом з ним.

А за хвилину вартовий знову вибрався на причал. Він озирнувся, підібрав списа-гаківницю і тихим голосом Грицика звелів:

— Ви, хлопці, прикрийтеся, та трохи зачекайте, поки я принесу ще дещо з одежі…

Нараз він замовк, бо за його спиною пролунав чийсь голос:

— Ахмете, ти мене кликав?

Та оскільки відповіді не було, то напарник випірнув з напівімли і спитав:

— Що ж ти…

Проте одразу замовк, бо завважив, що Ахмет, схилившись, пильно вдивлявся у воду. Мабуть, угледів щось надзвичайно цікаве. Не обертаючись до товариша, Ахмет приклав пальця до губ і ледь чутно просичав:

— Тс-сс…

Зацікавлений вартовий схилився поруч, і тут же його шию охопили залізні пальці.

— Саньку, твоя черга одягатися, — упівголоса мовив Грицик.

Незабаром перед набережною пліч-о-пліч, як то й мало бути, походжало вже двійко вартових. Ще за якусь хвилину вони зустрілися з двома такими ж вартовими. Небавом ті без верхньої одежі хлюпнулися у воду, а їм на зміну з підводного човна вибралося ще двоє…

За якихось півгодини уся турецька варта на набережній стала козацькою.

БІЙ ПІД СИНОПСЬКИМИ СТІНАМИ

А Синоп спав і ні про що не здогадувався. Мов заколисані, погойдувалися межи легких хмаринок у місячному світлі височенні мінарети, жваво тріпотіло листя від позіхань передранкового вітру, подзенькували залізними ланцюгами припнуті до берега рибальські човни. Було тихо. Лише гулко поскрипувала рінь під ногами вартових та десь на березі горланили треті півні.

Не спали тільки ті, хто втомився чи не найбільше — галерні веслярі. Позаминулої ночі у них спалахнула надія на порятунок. Та, схоже, вона так само несподівано й щезла. Бо як не є, а неможливо гнатися козакам за галерою невідь-скільки часу, та й навряд чи знайдуться у них кораблі, що здатні витримувати морську хвилю.

І тепер найближче Хасанове оточення пошепки радилося: звільнятися їм від кайданів негайно, чи й далі вдавати, що вони приковані до весел.

— Може, схопимо нашого звіра? — запитав Ренат і кивнув головою на наглядача, котрий сновидою походжав по настилу над їхніми головами. — Тоді переб'ємо охорону…

— І що далі? — запитав Хасан.

Ренат відповів не одразу.

— А нічого, — зітхнув він. — Мабуть, живим звідсіля нам уже не вибратись. Бо наввимашки море не перепливеш…

— Треба, мабуть, зачекати, доки знову повернемось до своїх берегів, — запропонував хтось за Хасановою спиною. — А до того часу вдавати, наче ми й досі в кайданах.

— Боюся, що я не втримаюся, — прошепотів невільник з Хмільника.

— Я теж, — підтримав його Ренат.

І ніхто з них не міг бачити, як велика рибина розвернулася біля причалу і рушила до галери. Не бачила того й галерна сторожа, бо вона спала, поклавшись на пильність синопської варти (якої вже не було). Діставшись галери, рибина притислася до крутого облавка якраз під отвором, з якого визирало третє весло лівого борту. Відкинулася накривка, з діжі вигулькнула хлоп'яча голова і неголосно покликала:

— Хасане… чуєш, Хасане…

— Це ти, Телесику? — радо запитали з отвору.

— Я. Скільки вже розпиляно кайданів?

— Майже двадцятеро.

— То слухай уважно… Грицик просить не встрявати в бійку, коли вона почнеться. Спочатку схопіть наглядачів, відберіть у них ключі і розімкніть кайдани. І лише тоді кидайтеся на допомогу, зрозумів?

— Зрозуміло, — одразу відгукнулося кілька голосів.

— А щоб було чим битися, от вам трохи ножів. І дивіться, не нападіть на своїх. Наші будуть голі до пояса…

Небавом з імли нечутно випливло шестеро козацьких човнів. Вони оточили галеру з усіх боків. М’яко впали на облавки обмотані клоччям драбини і по них безшелесними тінями поповзли в’юнкі постаті. А ще за мить то тут, то там почулися передсмертні хрипи.

Якийсь матрос, стривожений ними, сонно пробурмотів:

— Заткнувся б ти, чи що…

І теж замовк на півслові. Проте тінь неясної тривоги вже пробралася у матроські сни, і то один, то другий почав продирати очі.

Нараз хтось із них, завваживши поруч присутність чужинця, заволав:

— Тривога!

Одноголосим вереском відгукнулася на той крик верхня палуба, турки вдарили в неї сотнями ніг, зблиснули шаблі, задзвеніла криця. Наглядачі озирнулися на той крик — і вмить до них, наче з-під землі, простяглися сухі виснажені руки і затягли їх під настил. А

за кілька хвиль межи невільниками забігали з ключами їхні товариші. Ще мить — і невільники накинулися на матросів зі спини.

Ті, захоплені зненацька, майже не відбивалися. Один по одному кидалися вони у темну воду і чимдуж пливли до берега. Вони мріяли лише про одне — швидше, якомога швидше вибратися з цього темного, пронизаного передсмертними хрипами, пекла!

Біля каюти капудана збилося в гурт до півсотні яничарів. Вони вже прийшли до тями і тепер розмахували ятаганами й шаблями так знавісніло, що до них годі було підступитися. Навіть Грицик на хвилю завмер перед полиском сталевих блискавок, що краяли повітря на шматки.

Цей ощирений ятаганами гурт людей міг змести тільки добрячий залп стріл. Проте стріл не було — вони лишилися на тому боці моря. А час не чекав. За якісь півгодини має розвиднітись, вартові з синопських мурів побачать, що коїться у них на пристані, і тоді козакам доведеться непереливки.

Грицик повів очима в пошуках Санька — може, той щось підкаже?

Проте Санька не було ніде. Що ж, доведеться, мабуть, самому кидатися на яничарську юрбу. Грицик видихнув, як перед стрибком у крижану воду, ступив крок до яничарів — і здивовано закліпав очима.

І було з чого. Щойно в руках захисників капуданської каюти миготіли ножі, а тепер вони завмерли, наче вражені громом. І всі як один дивилися кудись за Грицикову спину.

Грицик теж озирнувся.

Через облавок важко перебиралася триголова потвора. Жалібно скрипнули під її вагою дошки, потвора повела своїми головами наліво, направо, і нараз її

багатоокий погляд втупився в турків. Якусь хвилю потвора розглядала їх, мовби не розуміючи, звідкіля вони взялися. Тоді жахно заревіла і, розштовхуючи козаків, рушила на яничарів. Свиснула в повітрі кована довбня і впала на голови перших захисників капуданської каюти. Ті, навіть не встигнувши зойкнути, покотилися сходами під ноги Грицикові. Вдруге свиснула в повітрі довбня, і втретє, лишаючи в турецькому гурті помітну прогалину. І в ту тріщину з переможним вигуком врізався Грицик, за ним Чорторий, Кривопичко і Ротько Беззубий. Навколо капуданської каюти зчинилася неймовірна веремія з криків, стогону, дзенькоту криці…

Зрештою турки не витримали й почали стрибати вниз. Хто мав для розгону бодай крок, стрибав у море, а в кого не було на те змоги, скочувався по східцях під люті невільницькі ножі.

За кілька хвилин на галері не лишилося жодного яничара. І лише тоді невільники й козаки кинулися в обійми один одному. То тут, то там лунали розчулені слова:

— Спасибі вам, хлопці…

— Ми вже й не вірили…

— Агов, Хасане! — перекричав радісний гармидер Грициків голос. — Де ти?

— Я тут, друже! — відгукнувся Хасан з протилежного боку.

Вони зійшлися посередині галери. І хоча Хасан змарнів на обличчі, і на його плечах та спині не було живого місця, він стиснув Грицика в обіймах з такою силою, на яку здатен був хіба що Демко Манюня. Потім на Грицика накинулися Ренат, Шакир і ще якісь знайомі й незнайомі обідранці…

— Хлопці, задушите! — сміючись, відбивався Грицик. — Та відчепіться, я ж вам не дівка!

Він почувався на сьомому небі. Це ж треба — захопити такий корабель, та ще й перед носом у самих турків! На таке, здається, не зважувався ще ніхто. От буде чим потішити козацьке товариство!

Уява вже малювала йому зворушливу картину: стоять козаки на березі — аж бачать, як на них під тугими вітрилами летить грізна турецька галера. Вдарили тривогу тулумбаси, щось прокричав князь Глинський, його голос підхопив Вирвизуб, Колотнеча… А галера на повному ходу зупиняється біля причалу, відкидаються сходи і на них стає він, Грицик, зі своїми хлопцями…

Уявивши таку зворушливу картину, Грицик мало не рохнув від захвату, наче втішене порося. Атож, він зійде з галери і буденним голосом, наче йдеться про якусь дрібницю, сповістить, що ця галера — скромний дарунок для старости черкаського і всього славного товариства козацького. І, вдаючи, ніби він тут п’яте колесо до воза, відійде убік.

Проте це споглядання тривало лиш якусь мить.

— Товариство, годі обійматися! — щосили вигукнув він. — Зараз синопська сторожа відчинить ворота і на нас посуне тисяча яничарів! А чим ми її зустрінемо, га? Тож кидайтеся хто куди та хапайте все — ножі, кинджали…

— Не треба кидатися, — почувся Саньків голос. Він саме вилазив з люка, що вів у глибину галери. На його плечі висіло кілька луків, у руках був оберемок стріл. — Там унизу стільки зброї, що її вистачить на всіх.

Козаки з невільниками гуртом сипонули вниз. Санько підійшов до Грицика, кивнув на ворота і запитав:

— Що думаєш чинити далі?

— Треба якось їх затримати, доки наші не вернуться на чайки. І ще… — Грицик нетерпляче переступив з ноги на ногу, — непогано було б і цю галеру з собою прихопити.

— А заодно й пошкодити всі човни, які тут є, — підказав Санько. — Щоб у турків не виникло бажання гнатися за нами бозна-куди.

— О! — сказав Грицик. — Це правильно! То я, мабуть, мотнуся по причалах, а ти подумай, як тих турків подовше протримати біля воріт… Стій, а що це воно там гупає?

І справді, з глибини галери долітали глухі удари.

— Схоже, хтось днище рубає, — сказав Санько.

— Що?

Розштовхуючи невільників, які вже піднімалися вузькими східцями зі зброєю в руках, Грицик стрімголов скотився вниз. У низькому задушному приміщенні чадно палахкотіло кілька віхтів. А двоє виснажених чоловіків з хеканням вганяли леза сокир у днище і зловтішно примовляли:

— Ось тобі!

— За всі наші муки!

Їхні ноги вже були по кісточки в воді.

— Стійте! — заволав Грицик. — Ви що це робите?

Чоловіки озирнулися на нього.

— Як що? — відказав один. — Ми на ній три роки мучилися.

— Ворогам своїм не побажали б такого, — додав другий.

— А на чому будете додому добиратися? — гарикнув Грицик.

Чоловіки перезирнулися.

— Ми про це й не подумали… — почав один з них.

— А не завадило б. То робіть що хочете, а щоб дірка була закрита!

«Йолопи, — лютував Грицик, пробираючись нагору. — От же ж йолопи!»

Йому достатньо було побіжного погляду, аби зрозуміти, що на цій галері море вже не подолати. І все, про що він щойно мріяв, піде собаці під хвіст. Ет!

Посеред сходів дорогу йому заступив Ротько Беззубий. Очі йому палали від захвату.

— Грицику, ти видів, які коштовності в капудановій кімнаті? — почав він. — Схоже, ці товстопузі злидні займалися тільки тим, що грабували. Одні мечі на стінах чого варті! А килими, а…

— Та йди ти під три чорти зі своїми килимами! — прогарчав Грицик з такою злістю, що в Ротька підігнулися коліна.

На палубі вже не метушилися. Чулися короткі й чіткі Санькові слова. Сотня козаків та колишніх невільників з луками в руках стояли обіч облавків. Решта спішно перебиралися з галери на чайки, аби й звідтіля зустрінути стрілами тих, хто висуне носа з воріт.

Проте Грицикові було не до споглядання. Він усе ще кипів люттю.

— От же ж йолопи! — видихнув Грицик, зупинившись поруч з Саньком. — Таке добро знищили!

— Ти про човен? — повернувся до нього Санько. — Кинь, кому він потрібен на Дніпрі! Ти краще роби те, що збирався. Чуєш, он уже в ворота грюкають!

І справді, ті з турків, хто вцілів, устигли вибратися на берег і тепер з усіх сил тарабанили в браму.

— Тривога! — репетували вони. — Корабель захоплено!

На стінах забігали вартові, спалахнули смолоскипи. Невдовзі синопські мури вкрилися десятками темних постатей. І поки вони схилялися вниз, намагаючись щось розібрати у передранковій сутіні, пролунав гучний Саньків голос:

— Бий їх!

З темряви полетіла хмара стріл і сторожу здмухнуло зі стін. А Санько не вгавав:

— Хлопці, зараз турки відчинять ворота! Цільтесь туди! І не жалійте стріл!

Вчасно згадав Санько про ворота, бо не встиг він замовкнути, як вони натужно заскрипіли і на набережну вихопився натовп яничарів. Свиснула злива стріл — і яничари поспіхом відкотилися назад.

Проте надто вже багато було їх. Зі свого місця Санько бачив, як увесь простір по той бік воріт вщерть заповнили озброєні турки. Ще за якусь хвилину, прикриваючись щитами, вони знову посунули на пристань. Тепер турки вже знали, де їхній ворог. А як боротися з ворогом, їх не треба було вчити.

Тим часом Грицик з півсотнею людей кинувся уподовж берега. Якимось дивом у його руках опинилася сокира, він заскочив у найближчий човен і заходився відчайдушно рубати днище.

— Йолопи! — сичав він крізь зуби. — Що ж я тепер князеві подарую?

З днища вдарив такий потужний струмінь, що Грицик притьмом виплигнув на берег. Витираючи обличчя, він озирнувся в пошуках чергового човна. Проте роботи йому вже не було. У сусідньому човні затято працював кайлом Чорторий, трохи далі гупав довбнею по облавках Демко

Манюня. Власне, спішне цюкання лунало на всьому березі і то тут, то там, турецькі човни поволі занурювалися у воду.

Нараз його погляд затримався на віддаленому причалі, де з випрозорілої імли визирало якесь чудернацьке, наче мальоване, суденце. До нього бігло трійко козаків. Раптом один з них схопився за плече і разом з товаришами стрибнув за найближчий камінь. А на палубі промайнуло кілька швидких постатей.

— За мною! — кинув Грицик Чорториєві з Демком і кинувся до мальованого суденця.

Їх зустріло з десяток озброєних слуг та охоронців. Учора їм був наказ забезпечити гідний відпочинок їхньому хазяїнові Нізарбекові, управителеві усіх синопських земель. А оскільки нових наказів більше не надходило, то вони лишилися на хазяйському човні на ніч.

Охоронці перенесли постріли на нових нападників. Проте Грицик спритно ухилився від однієї стріли, перехопив другу і, не зменшуючи швидкості, мчав на охоронців. Ті виставили луки тепер уже на нього одного, проте луки раптово затремтіли в їхніх руках. То Демко вже натягнув на свої плечі три голови і зараз гупав своїми ножиськами так, аж земля здригалася. Тим часом Грицик уже досяг східців. Наче зметені мітлою, злетіло з них двійко охоронців. За мить без стогону звалився третій. Четвертого дістав довбнею Демко. Решта, не чекаючи своєї черги, сипонула з човна у темну воду.

— Ого, — вихопилося у Демка, коли вони опинилися на човні. — Мабуть, точно князь якийсь їхній на ньому плаває!

— Тут князів немає, — відказав Грицик. — А взагалі твоя правда. На ньому кататиметься наш князь Глинський.

— Оце так! — розплився в усмішці Демко. — Так-таки так! Він що — сюди припливе?

— Ні, ми йому самі доставимо, — пояснив Грицик.

— Ага, — здогадався Демко. — Тепер уторопав.

Проте Грицик його вже не слухав.

— От що, Марку, — звернувся він до Чортория. — Бери хлопців, — він кивнув на козаків, що наближалися, — хапайтеся за весла і відведіть цю лялечку у море. Тільки ж дивіться мені — щоб усе на ній було так, як і зараз. Чули, кому він належить?

— Та чули, — весело відгукнувся Чорторий.

— То ж паняйте, — наказав Грицик. — А нам з тобою, Демку, ще стане роботи. За мною!

І чимдуж подався назад. Демко затупотів слідом, не відстаючи ні на крок.

Проте дістатися до корабля вони вже не мали змоги. Пристань перед головним причалом була заповнена турками. У їхніх руках теж з'явилися луки, і тепер турки й козаки обсипали одне одного стрілами майже впритул. Кілька яничарів стрибнули у воду і зависли на веслах галери, не даючи їй відійти від берега.

А з воріт вихлюпувалися усе нові лави.

— Товариство, відходьте! — загукав Грицик до тих, хто був на галері. — Рубайте якорі!

На його крик озирнулися не лише козаки. Кілька стріл одночасно свиснули над Грициком, одна влучила в ліву Демкову голову. Не змовляючись, вони дружно шубовснули з набережної у воду і попливли під дерев'яний настил, до якого притулилася галера.

— Хлопці, подайте Демкові мотузку! — гукнув Грицик козакам, що перехилилися через облавок. — А я ще маю побалакати де з ким…

І, взявши в зуби ножа, він поплив до турків, що чіплялися за весла. Ті чимдуж заквапилися до берега.

Уже розвиднілося. Нізарбек і Селім-ага стояли на стінах і тоскно дивилися, що твориться перед їхніми очима. Козацькі стріли били прицільно і нещадно. Біля воріт купами лежали вбиті і поранені яничари. А той, хто пробував пробратися по тілах своїх товаришів, за мить теж ставав навіки лежачим тілом.

А тоді з тріском луснули якірні канати і галера спочатку повільно, а тоді все швидше почала віддалятися від берега. Слідом за нею рушили й козацькі чайки.

Селім-ага схопився за серце й тихо застогнав. А Нізарбек не відводив погляду від своєї яхти-красуні. Граційно погойдуючись на довгих скісних хвилях, вона разом з козацькими чайками поспішала до галери. Зі стін було видно, як вони наздогнали її ген на обрії і забігали довкола неї, мов каченята навколо матінки.

— Перевантажують мої скарби, — застогнав Селім-ага.

Нізарбек поглянув на нього і ледь втримався від скрушного зітхання: теж знайшов за чим побиватися! От-от його шию охопить зашморг — а йому усе ще ганчір’я в голові.

Під вечір галера повільно щезла під водою, а козацькі чайки безслідно розчинилися на обрії…

КНЯЖІ ТУРБОТИ

— Ви за це дорого заплатите, — пригрозив Ібрагім-бек.

Він сидів на коні. Цю ласку для нього, єдиного з усіх полонених турків, явив староста черкаський. Проте на таку увагу очаківський комендант не зважав. Він уже оговтався від переляку і тепер почувався шанованою людиною, яку несправедливо образили ці нерозумні дикуни. Тож його, комендантове, завдання — зробити все, аби вони жахнулися, утямивши, на кого здійняли руку.

— Жарти з Портою дорого вам обійдуться, — ще раз нагадав він.

Глузлива посмішка ковзнула по вустах старости черкаського.

— Та які ж це жарти? — роблено здивувався він. — Щось я ні в якому документі не читав, що ці краї належать Порті. Навпаки, скрізь писано, що це землі великого князівства Литовського. Так що, шановний, ми захищаємо те, що нам належить з діда-прадіда. Тож коли твої хазяї мають якісь плани щодо цієї землі, нехай домовляються з самим великим князем. А ми… — ввічлива посмішка знову ковзнула по вустах старости черкаського, — ми робимо лише те, що мусимо робити.

На це Ібрагім-бек не знав, що й сказати. Тож люто шмагонув коня і подався до порому, де на нього вже чекали його яничари. Незабаром пором відійшов від причалу і в супроводі козацьких човнів подався до кримського берега.

Староста черкаський полегшено зітхнув. Надто вже злим поглядом зирили на полонених яничарів учорашні

невільники. Глинський навіть побоювався, що вони можуть не втриматись, і тоді проллється чимало крові.

На щастя, цього вже не станеться — незабаром турки опиняться на тому березі. І навряд чи знайдуться у них вагомі підстави скаржитися на жорстоке поводження козаків. Тож Порті треба добряче подумати, аби знайти привід для помсти!

А от щодо самого Менглі-Гірея… Цікаво, який він матиме вигляд, коли побачить, що зосталося від яничарського гарнізону? Чи не похитнеться бодай на йоту його віра в непереможність турецьких яничарів?

А тому залізо треба кувати, поки воно ще піддатливе.

Князь Глинський покликав писаря і продиктував йому листа до кримського хана. У ньому він похвалив мужніх чаушів Менглі-Гірея і висловив щирий жаль з приводу того, що шановний хан кримської орди не мав змоги бачити, як здаються на милість козакам їхні спільні вороги — турки. Далі князь висловив переконання, що оскільки казка про всемогутність султанського війська підірвана, то настала необхідність зустрітися і в дружній бесіді обговорити, як їм, сусідам, жити далі. От тільки про те, під чиєю рукою їм сусідити — під рукою турецького султана чи великого князя Литовського, — цього разу Глинський не згадав. І цим староста черкаський дуже ризикував, бо Менглі-Гірей міг би переслати листа до Києва чи й далі — і Глинський став би для Литви підступною людиною, що прагне домовитися з ворогом за спиною своїх володарів.

Доставити листа зголосився Швайка, посилаючись на те, що посол — особа недоторканна. Проте Вирвизуб, що був присутній при цій розмові, лише розсміявся.

— Посол — може, й недоторканна особа, — сказав він, — проте Швайка для татарів завжди лишиться

Швайкою, незалежно від того, буде він послом чи навіть візиром султанським. Для них найбільше щастя — бачити його на палі.

По довгій суперечці вирішено було обійтися без послів. Натомість Глинський велів покликати юзбаші, полоненого татарського сотника. Глинський зустрів його як шановану людину — біля порога, провів до столу й сказав:

— Маю намір повернути додому усіх чаушів хана Менглі-Гірея. Тож прошу тебе, сотнику, взяти владу над ними.

Сотник промовчав. У його становищі суперечити не доводилося.

— А ще просив би тебе передати цього листа своєму ханові, — вів далі староста черкаський. — У ньому я, зокрема, пишу про хоробрість як твою особисто, так і твоїх чаушів. Не ваша біда, що ви потрапили у полон. Після того, як Ібрагім-бек велів усім здатися, ви просто не мали права боронитися далі. Чи не так?

— Дякую, шановний, — рвучко схилився сотник у поклоні. — Вічно молитиму Аллаха за твоє здоров’я.

— А щоб Аллах до твоїх молитов краще дослухався, прийми від мене і цього подарунка, — усміхнувся князь і передав сотникові тлустого капшука.

У сотника був такий вигляд, що Вирвизуб не втримався і прошепотів на вухо Швайці:

— Ладен битися об що завгодно, що тепер він згоден не лише передати листа ханові, а й порішити його самого.

Князь вийшов на причал, щоб особисто проводити полонених. А коли човни з ними загойдалися на короткій хвилі Дніпровського лиману, староста черкаський перевів погляд на море.

Проте на ньому, як і раніше, не виднілося жодного вітрила. Човни, на яких кинувся в погоню Грицик зі своїми товаришами, усе не поверталися. Яка їхня доля, не відав ніхто. Розметало бурею? Та ж ночі стояли тихі й погідні, і ніхто ще не бачив, аби шторм лютував в одному лише місці. Правда, дехто припускав, що Грицик, погнавшись за галерою, зопалу наскочив ще на одну, і ті об'єднаними зусиллями потопили козацькі човни. Треті стверджували, що Грицик з товариством просто заблукав поміж хвиль. Проте тут-таки зрікалися свого здогаду, бо навіть малій дитині було відомо, як знайти зворотний шлях: треба просто брати в протилежний від полудневого сонця бік.

Проте якщо козаки тільки гадали, що трапилося з їхніми товаришами, то князеві Глинському не було часу навіть на гадання. Він передовсім мав вирішити, як бути з колишніми невільниками.

Чоловіки воліли за краще лишатися з козаками, а от жіноцтво, хворих та знеможених князь велів посадити на гарби, видав трохи збіжжя та дещо з тих речей, що його козаки видобули з очаківських гамазей та хлібниць. Гарби довгою вервечкою потяглися у бік Чорного лісу. А щоб на них не налетіли буджацькі чи якісь інші татари, Колотнеча з п'ятьма сотнями відчайдухів подався у напрямку Коцюбіїва. Розрахунок був простий: викривши у себе під боком таку силу, буджацькі татари геть забудуть про Чорний ліс.

А з тими, хто лишався, треба було докінчити нищення фортеці. Сотня козаків, що залишилася, навряд чи спромоглася б швидко знести стіни. Тож Глинський з Вирвизубом уже вкотре позирали на море: як би зараз знадобилися зайві руки! І тут Вирвизуб знайшов чудовий вихід: він закликав місцевих мешканців розібрати фортечні мури для власних потреб. Розрахунок його виявився безпомилковим: за кілька днів від мурів лишилося саме кришиво.

Вчора повернувся Колотнеча зі своїм загоном. З ними було до півсотні невільників, визволених у Коцюбієві, і триста буджацьких коней. Колотнеча повідомив, що їхні хазяї разом з турецькою сторожею зачинилися в тамтешній фортеці Ені-Дунья і навряд чи в найближчі дні висунуть звідтіля носа.

Тепер основна увага Глинського була спрямована на Крим. Князь усе ще сподівався на Менглі-Гіреєву відповідь.

Проте кримський хан мовчав. Степ був пустельний, порожнє було й море довкола кримських берегів. І не зрозуміло, що за цим таїлося: чи то Менглі-Гірей зібрав свої сили в кулак і зачаївся десь, як барс перед стрибком, чи вирішив пересидіти, доки уруси не заберуться геть.

Зрештою козацькі вивідники, що невідступно стежили за Кримом з коней і з човнів, переказали, що татари почали відганяти свої табуни подалі від узбережжя.

— Мабуть, Менглі-Гірей остерігається нашого нападу з моря, — зробив висновок Швайка, який щойно повернувся від кримських берегів. — Він робить усе, щоб ми не пересіли з човнів на його ж коні.

Глинський кивнув головою: певне, так воно й було. Однак це ще не свідчило, що Менглі-Гірей уникає перемовин.

А на шостий день по взятті Очакова на причалі пролунали голосні вигуки: на обрії з’явилися вітрила! Та оскільки ніхто не знав, чиї вони, то Глинський про всяк випадок звелів взятися до зброї.

Тим часом вітрила стрімко наближалися, і незабаром стало ясно, що ті вітрильники швидше скидаються на козацькі чайки. Козаки закинули луки за спини, вклали шаблі до піхов і вітально замахали руками.

— Наші повернулися! — присідаючи на коліна, репетував хтось. — А я що казав!

Човни підпливали, важко погойдуючись на хвилі. Було видно, що вони перевантажені понад усіляку міру.

— Стій! — вигукнув раптом Колотнеча. — Та це ж турки! Ви що, не бачите — вони всі в тюрбанах!

ВЕЛИКЕ ЦАБЕ

Неподалік від берега козацькі чайки спинилися і загойдалися на хвилі. Наперед вибився яскраво розцяцькований човен.

— Що за дивовижа? — закліпав очима Колотнеча.

Чудернацький човен був не набагато менший за чайки, проте значно легший. Він витанцьовував на воді так жваво, ніби поривався ушкварити гопака. Не можна було відвести очей від його вишуканих обрисів, від оздоб, що змигували срібним, червонястим та золотистим сяйвом.

Коли човен-лялечка підійшов ближче, козаки дружно пороззявляли роти. На веслах сиділи не прості веслярі, а щонайменше вельможні мурзи. А на червленому троні возсідало в пишному халаті і золотих сап’янцях якесь велике цабе — не інакше, сам султан турецький чи принаймні головний візир. Його обличчя було розмальовано білилами найвищої проби, щоки палали, мов ружі, а чорні брови звивалися п’явками. За спиною цабе стовбичило двійко чорних, мов сажа, турченят і з усіх сил розмахували над його головою замашними віялами.

Нараз велике цабе лінькувато потяглося і позіхнуло. Потім таким самим лінивим жестом поправило тюрбан, кинуло байдужий погляд на козацький натовп і звело очі до неба, у якому з галасом метушилися білосніжні морські чайки. Схоже, поява такої лялечки ошелешила їх не менше, аніж козаків.

Дивний човен тихо прихилився до причалу, і козакам аж соромно стало: щербатий, дірявий, обгризений, цей причал відверто не годився для того, аби приймати такого блискучого гостя. Четверо слуг у здоровецьких, як лелече гніздо, білосніжних тюрбанах стягли з човна сходи, розстелили перед великим цабе вигаптувану золотом доріжку, і воно повагом ступило на неї. Проте зробити бодай кілька кроків по скрипучих дошках причалу йому не довелося. Ті ж слуги всадовили цабе на різьблені ноші під шовковим навісом і понесли причалом туди, де стояв князь зі своїм ошелешеним почтом. За три кроки від князя слуги стали на коліно, цабе зсунулося з ношів і схилилося перед Глинським.

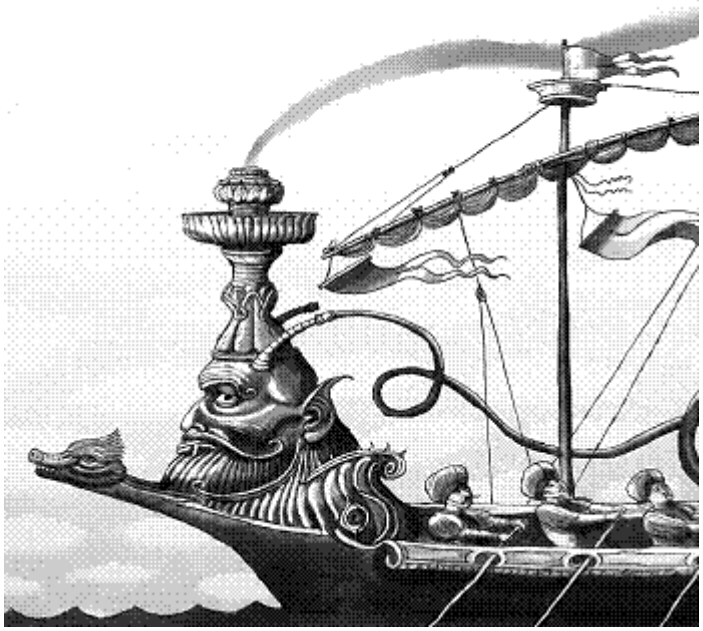

— О, найшановніший серед шановних! — шанобливо проскрипіло воно. — Дозволь за твої звитяги і прихильність до Порти подарувати цей човен. У ньому ти вражатимеш усіх чайок черкаських і всіх гостей з Києва та Канева!

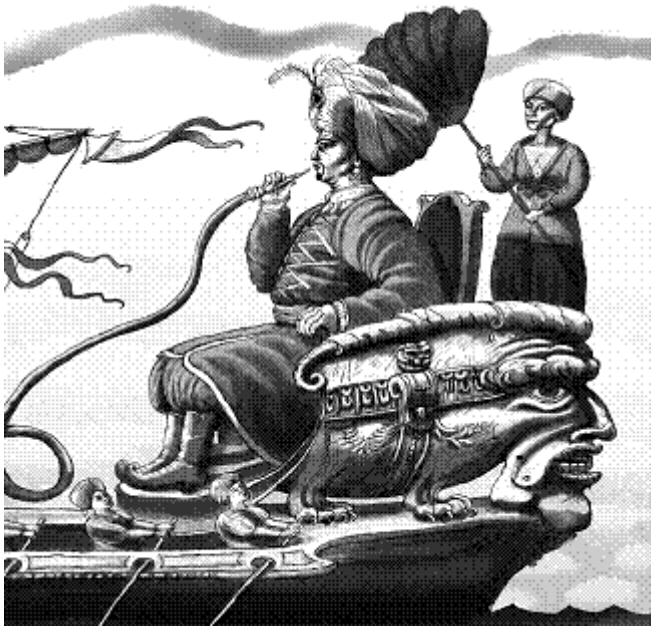

Далі цабе відступило набік і гостинним жестом запропонувало князеві зійти на човен.

Глинський не зрушив з місця.

— Це ж про яку мою прихильність до Порти ти гов риш? — насупивши брови, поцікавився він. — І взагалі, перед тим, як щось казати, не завадило б назватися!

Проте його слова викликали в цабе лише нудьгу. Воно ще раз позіхнуло, знічено стенуло пишним плечем і мовило:

— Що ж, не хочеш, як хочеш. Пошукаємо якогось іншого пана.

Потім знову возлягло на ношах і помахом руки дозволило нести себе на човен.

— Стій, — звелів йому Глинський і кивнув козакам: — Ану, візьміть його попід руки та підведіть ближче!

— Ніж ото погрожувати, краще вмитися б дали, — сказало цабе. Воно сповзло з ношів, нахилилося над водою і хлюпнуло кілька пригорщ собі в обличчя. А коли знову випросталося, козаки закліпали очима, як малі діти. До них весело шкірився не хто інший, як Грицик!

— А бий тебе сила вража! — вдарив руками об поли Вирвизуб. — А ці чорнявенькі, вони ж хто?

— А ти ще не здогадався? То мої слуги, Телесик-ага і Масар-бек.

Ага не втримався і показав Вирвизубові язика. Масар-бек на це не зважився. Він лише посміхався так, як може посміхатися людина, що врешті-решт знайшла свою сім'ю.

— Зрозуміло, — сказав Глинський і обвів поглядом човни. — А оці всі…

Він не договорив. З голів прибульців злетіли тюрбани і козаки впізнали в прибульцях своїх товаришів, які тиждень тому подалися навздогін галері. Були й нові люди — виснажені, з жовтяками на обличчі, проте в їхніх очах світилася неприхована радість.

— Хлопці, а де це ви так причепурилися? — поцікавився Колотнеча. — Ви ж були ледь не в лахмітті, а гляньте, які з вас пани! Що трапилось? Невже ви захопили ту галеру?

— А таки захопили, — широко усміхнувся Грицик. — Наздогнали і потопили.

— Оце так-так! Ет, шкода, що мене з вами не було!

По козацьких обличчях хвилями ходили щирі усміхи. Тільки староста черкаський лишився незворушний.

— А чом же тоді так затримались? — запитав він. — Заблукали чи що?

— Та не заблукали. Галера та, князю, тікала так швидко, що ми її наздогнали аж у Синопі.

На пристані запала вражена мовчанка.

— Де?! — нарешті порушив її Вирвизуб.

— У Синопі, — повторив Грицик таким тоном, ніби йшлося про сніп очерету. — Є таке місто у турків.

Козакам мало щелепи не повідпадали.

— То ви що… аж за мо… морем були? — витріщив очі Вирвизуб.

— Та звісно ж! — відказав Грицик і обернувся до старости черкаського. — Ет, князю, якби не ті йолопи, що заходилися рубати днище в галері, подарував би я тобі не оце човенце, — він зневажливо повів рукою у бік розцяцькованого човна, — а справжнього бойового корабля! І тоді б ми під твоєю рукою нападали на турецькі галери доти, доки вони не забули б дороги до наших берегів.

— Е, — засумнівався Колотнеча. — Однією галерою хіба такого наробиш?

— Не віриш? — повернувся до нього Грицик. — А ти про щурячого вовка чував?

— Ні, — відказав Колотнеча. — А це ж бо що за такий звір?

— Про це нехай тобі наш Ротько розкаже, — відказав Грицик. — А я тим часом скину це заморське дрантя та одягнуся в наше, полотняне.

— На галерах, де щурів часом буває більше, ніж людей, часто роблять так, — почав Ротько, втішений загальною увагою. — Ловлять з десяток щурів і вкидають у залізну клітку. Їсти й пити їм не дають, тож вони з голоду

та спраги починають жерти одне одного. А того, що залишиться, відпускають. І він, уже за звичкою, починає нападати на своїх. Присяде поруч, хвостиком змахне, вусиком поворушить, а тоді хап! — і на одного щура стає менше. І так день у день, аж доки нажахані щури не дременуть з корабля.

— Зрозумів? — поцікавився Грицик у Колотнечі. — І ми б так могли вчинити. Тільки уяви: перевдягаємося турками, входимо у якийсь їхній порт, стаємо поряд з галерою. А зранку люди прокидаються, аж глядь: ні тої галери, ні тих турків. Як тобі це подобається?

Колотнеча думав з хвилину.

— Ні, — відказав він нарешті. — Я все ж таки людина, а не щур якийсь.

— За це я тебе й люблю, — засміявся Грицик.

Незабаром він, уже серйозний, розповідав Глинському та козацькій старшині про свої пригоди.

— Якби ж то я мав ще зо три сотні товариства, — бідкався він, — то не лише на галеру напав би, а й на сам Синоп. Або навіть пройшовся б по їхній землі з вогнем та шаблею!

— Аби ж то знаття, що так трапиться, — зітхнув Вирвизуб. — Тоді я перший подався б за тобою!

— А ти що скажеш? — звернувся Колотнеча до Санька. — Покажемо ми тим туркам де раки зимують, чи так вони й помруть невчені?

Сині Санькові очі на мить прикрилися повіками. Грицик поглянув на товариша і нараз завважив, що його чоло вже вкрилося дорослими зморшками. Йому навіть здалося, ніби Санько став схожий на діда Кудьму. Проте за мить його погляд знову засвітився м’якою, ледь сором’язливою усмішкою.

— Бачу наші чайки на морі, — сказав він. — Багато чайок.

— Чули? — вигукнув Грицик. — Наші чайки таки будуть на морі! Не сьогодні, то завтра, і якщо не ми на них попливемо, то вже наші діти — обов’язково! Правда, Саньку?

Зранку князь Глинський без поспіху їхав крученими очаківськими вулицями до найвищої з тутешніх круч. Назустріч йому, весело перемовляючись, поспішали Телесик з Масаром. На їхніх головах красувалися великі, мов колеса з-під гарб, тюрбани.

— Що, знову до Синопа зібралися? — усміхнувся князь.

— Та ні, — на мить збентежився Телесик. — Ми просто так…

— Зрозуміло, — кивнув головою Глинський і поглянув на Масара. Про цього татарчука, що допоміг Грицикові з Саньком вибратися з Криму, він уже чув. — То як — тобі подобається козакувати? — запитав він.

— Подобається, — ледь чутно відказав Масар. Йому ще не доводилося отак просто розмовляти з такими знатними особами.

— Жаль, — вдавано зітхнув князь. — А я хотів з тебе зробити капудана.

— Капудана? — не повірив Телесик. — Справжнього капудана?

— А якого ж іще? Самі чули, що мені подаровано гарного морського човна. А який же морський човен без капудана? Тож я й подумав про твого товариша, бо він, кажуть, уміє тримати вітрила.

Телесик штурхнув товариша ліктем.

— Згоджуйся, Масаре, — поспішно прошепотів він. — Згоджуйся!

Масар підвів на князя великі чорні очі.

— Дякую, шановний князю. Але в мене тут є ще деякі справи.

— Він хоче розшукати свою сусідку, — пояснив Телесик. — І відомстити тим, хто її викрав. Дядьку… князю, а ви могли б зачекати з тим капуданством, доки ми її розшукаємо?

— А ти що, вирішив йому допомогти?

— Ага, — кивнув Телесик. — Ми ж із ним друзі.

Князь розвів руками.

— Коли так, то доведеться зачекати.

Торкнув повіддя, і кінь рушив далі.

Ззаду почувся збуджений голос Телесика:

— Я ж тобі казав, що наш князь — це сила!

Круча виступала над морем. Далеко внизу плюскотіли невидимі хвилі. Князь завмер, в останній надії вдивляючись у синє миготливе безмежжя. Але там, де мав бути Крим, виблискувало пустельне море.

Ледь стримав розчароване зітхання. Тепер скільки не чекай, а все ясно. Менглі-Гірей не згодиться на добросусідство. Мабуть, остаточно вибрав для себе покровительство Порти.

Глинський востаннє кинув погляд на гаданий Крим, тоді повернувся спиною до моря і наказав збиратися додому.

Заворушилися, забігали козаки. Ще ніколи вони не поверталися з такою здобиччю. Дехто вже уявляв, якою радістю зблиснуть очі рідних та близьких, коли вони побачать такий скарб. То була б хоч якась віддяка за

спалені татарами оселі. Проте ще більшою радістю для батьків буде бачити сина, а найріднішій у світі дівчині — свого милого.

Найбільше старався Демко Триголовий. Його сакви були набиті так, що він не знав, куди подіти дошку з трьома головами. Добре, що поруч були земляки.

— Давай їх сюди, — сказав Демкові Тиміш Одуд і приторочив голови до своїх саков. — Хоч я й не допну, навіщо ти напхав стільки того жіночого дрантя. Для князівни якоїсь стараєшся, чи що?

— Еге ж, — розплився в посмішці Демко. — Але моя Ждана така, що ніяка князівна з нею не зрівняється!

Рушили під вечір. Переповнені сакви важко теліпалися на кінських боках. Віялом розсипалася козацька сторожа, пильнуючи буджаків. Бо хоч і налякані ті, але жадібність може пересилити страх.

Швайки з ними не було. Одразу по обіді з півсотнею своїх людей переправився він за Дніпро і подався під Перекоп. Життя ще не закінчилося, і від Менглі-Гірея можна було чекати чого завгодно. Тож насамперед потрібна стежа за Кримом.

Князь помітив Грицика, що їхав неподалік у гурті татарчуків, вивільнених з полону, і розповідав їм щось веселе.

— А чого ти не зі Швайкою? — здивувався Глинський.

— Він мене відпустив, — уникаючи княжого погляду, відповів Грицик. — Маю одну справу.

Наразі князь завважив, що в Грицика сакви такі самі повні, як і в Демка.

— А ти що везеш? — запитав він і тицьнув пальцем в одну із саков. — О, та в тебе тут не лише зброя!

— Та… — чи не вперше в житті не спромігся на відповідь Грицик.

— Він хоче викрасти собі наречену, — відказав за Грицика татарчук, якого, як уже відав князь, звали Ренатом.

— Викрасти? — підняв брову Глинський. — Він що, потатарився?

— Він — ні. Але цього хочу я.

— Чому?

— Бо вона моя сестра.

— Зрозуміло, — кивнув головою князь. — Звичаї предків порушувати не годиться. І хто ж йому помагатиме її викрадати?

— Я, — сказав Ренат.

— Ти? — здивувався князь. — Власну сестру?

— Так, — підтвердив Ренат. — Бо він — найвірніша людина в світі.

Примітки

Ч о р н и й л і с — у ті часи праліс, що тягнувся уподовж річок Тясмин та Базавлук.

Ч а м б у л — загін.

У л у с — загін.

Д у н г и з — свиня.

А р а к — алкогольний напій з молока.

Т у м е н — 10-тисячний загін воїнів.

Б о г а т у р и — дужі люди, силачі.

Б і н б а ш а — тисяцький.

О л т а в а — нині місто Полтава.

Ш а п л и к — дерев’яна посудина, схожа на перерізану діжку з вушками для носіння.

П о р ш н і — м’яке взуття.

А к е р м а н — місто Білгород-Дністровський.

Х а д ж и б е й — К о ц ю б і ї в — К а ч и б е й — Одеса.

Ґ ь о з л і в — місто Євпаторія.

К а р а с у б а з а р — місто Білогірськ.

С и н і В о д и — річка Синюха, над якою 1362 року литовсько-українське військо за 18 років до битви на Куликовому полі розгромило татарську орду.

А з і - К а л е — так турки називали Очаків.

«Джури і підводний човен»

Автор: Володимир Рутківський
Ілюстрації: Максим Паленко

Вікова група: *для дітей молодшого та середнього шкільного віку*

Тип видання: *тверда ґлянцева палітурка*
Формат: *145×215 мм*
Кількість сторінок: *400*

Рік видання: *2011*
Рекомендована ціна: *35 грн.*
У продажу: *з 15 вересня 2010 року*

ISBN: *978-617-585-015-2*

Анотація

«Джури і підводний човен» — заключна книга захоплюючої історичної трилогії «Джури».

У цьому романі Володимир Рутківський знову постає блискучим оповідачем і чарівником слова.

На тебе, любий читачу, чекають неймовірні пригоди, шалені звитяги і нові відкриття.

Разом з героями роману ти оборонятимеш Київ, перепливеш неприступні дніпровські пороги, розвідаєш таємниці підземної Хортиці, штурмуватимеш Очаківську фортецю. Ти також дізнаєшся, як Санько допоміг Грицикові стати непереможним воїном — характерником, чому Демко Дурна Сила знову змінив своє прізвисько, і як Телесикові з Чорториєм вдалося винайти підводний човен і перепливти на ньому Чорне море. А небезпеки… На те вони й небезпеки, аби їх долати.

На жаль, чудовий художник нашої трилогії Максим Паленко так перейнявся характерництвом, що в пошуках нових вражень вирушив у суворі козацькі мандри, у яких зламав собі руку, і не встиг у призначений час завершити всіх ілюстрацій…